

MONUMENTA LINGUÆ SLOVACÆ
VOL. IV

DOCUMENTA THEORETICO-PRAECEPTIVA
Tomus 2

ALCHIDEMIA MAGISTRI FRIDERICI Æ
DE FERREA PORTA
SÆCULI XVI.

Ediderunt, praefatione, articulis, critico apparatu, notisque instruxerunt

MILOS JESENIUS, MARTINUS HOMZA & PAULUS ZIGO

2020

Universitas Comeniana Bratislavensis

PAMÄTNÍKY SLOVENSKEHO JAZYKA VOL. IV

ODBORNO-NÁUČNÉ DOKUMENTY

Diel 2

ALCHÝMIA MAGISTRA FREDERIKA Æ
OD ŽELEZNÝCH VRÁT
ZO 16. STOROČIA

Edovali, úvodom, štúdiami, kritickým aparátom a poznámkami opatrili

MILOŠ JESENSKÝ, MARTIN HOMZA & PAVOL ŽIGO

2020

Univerzita Komenského v Bratislave

Táto publikácia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-16-0374
Slovacikálne texty z bývalého Uhorského kráľovstva na príklade Horného Uhorska
(1500 – 1780)

© Miloš Jesenský, Martin Homza, Pavol Žigo, Pavel Hronček a Peter Šimčík

Recenzovali:

PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc.

Prof. RNDr. Vladimír Karpenko, CSc.

Jazyková úprava:

Ivana Labancová

Preklad resumé do angličtiny:

Stanislava Kuzmová

Obrázok na obálke: Iniciála „S“ z diela MARCINA KROMERA *Biskopa Warmienskiego, O Sprawach, Dzieiach, Y Wszytkich Inszych Potocznościach Koronnych Polskich: Księg XXX*. Trans.: Marcin Błazowski. Krakow : W Drukarni Nikolaja Loba, 1611, s. 458.

Návrh obálky: Martin Homza a Matúš Brilla

Grafika: Matúš Brilla

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave, 2020.

ISBN 978-80-223-5083-9

OBSAH

Úvod	7
MARTIN HOMZA: Ideové a materiálne predpoklady pre prijatie, etablovanie a šírenie alchýmie medzi vzdelanými Slováckmi v novoveku	9
MILOŠ JESENSKÝ: <i>Alchýmia Magistra Frederika Æ</i> v kontexte dejín alchýmie	18
MILOŠ JESENSKÝ a PAVEL HRONČEK: Topografická analýza lokalít obsiahnutých v diele <i>Alchýmia Magistra Frederika Æ</i>	38
MILOŠ JESENSKÝ: Písomné pamiatky z dejín alchýmie na území Slovenska v 16. a 17. storočí	47
PAVOL ŽIGO: Jazyková charakteristika spisu <i>Alchýmie Magistra Frederika Æ od Železných vrát</i>	66
PETER ŠIMČÍK: Doklady alchýmie na hrade Šariš	74
ALCHIDEMIA MAGISTRI FREDERICI Æ DE FERREA PORTA	79
RESUMÉ	108
CONCLUSION	110
ZOZNAM KNIŽNÍC, ARCHÍVOV, PUBLIKOVANÝCH PRAMEŇOV A SEKUNDÁRNEJ LITERATÚRY	113
MILOŠ JESENSKÝ: Slovník pojmov a termínov <i>Alchýmie Magistra Frederika</i>	120
OBRAZOVÁ PRÍLOHA	123
EDIČNÁ POZNÁMKA	140
AUTORI	141

Úvod

Je celkom príznačné, že do prvej päťky edície *Monumenta Linguae Slovacae* (ďalej *MLS*) sme zaradili aj nové komentované vydanie *Alchýmie Magistra Frederika Æ od Železných vrat*. Okrem iných otázok totiž znovu otvára aj tú, ako mapovať genézu slovenskej vedeckej terminológie. Jednoduchá odpoveď sa naskytá v potrebe archívnym výskumom nazhromaždiť čo najviac dát a podrobiť ich prísnej systematizácii a analýze. Pri dnešných technických možnostiach sa ponúka aj vytáranie interaktívnych báz v online prostredí, ale i ich popularizácia prostredníctvom čoraz populárnejších *digital humanities*. Možno by sa na takéto ciele už aj našli kompetentní ľudia, ale bohužiaľ nateraz chýbajú najmä prostriedky.

Sprístupnenie slovenčiny z exkluzívneho prostredia novovekej alchýmie klasickým knižným vydaním tak zostáva popri online verzii na našej webovej stránke <http://slovacika.sk> momentálne jediným možným spôsobom ako verejnosť upozorniť na dávno zaniknutý svet jazyka našich predkov.

Pri vlastnej edícii *Alchýmie Magistra Frederika* redakcia vychádzala z pravidiel, ktoré boli definované v prvom diele *MLS*. Slabinou aktuálneho prepisu sa stala skutočnosť, že sa jej autorom nepodarilo vypátrať, kde sa aktuálne originál rukopisu pôvodne uloženého v Szirmayovej knižnici Evanjelického kolégia v Prešove so signatúrou K.V. 40 nachádza. Zachované fotografie niektorých strán textu, ktorý prvýkrát edoval Ervín Lazar, totiž naznačujú, že sa autor i napriek proklamovanej snahe o striktnú transkripciu textu v edícii dopustil voluntarizmov. V jazykovednej časti súčasnej edície je však na niektoré z nich upozornené.

Charakteristickou črtou edície *MLS* je interdisciplinarita. Preto sme aj v tomto diele zaradili popri sebe články dvoch historikov – Martina Homzu a Miloša Jesenského, archeológa – Petra Šimčíka, historického geografa – Pavla Hrončeka a jazykovedca – Pavla Žigu. Takýto prístup totiž umožňuje nasvietiť historický prameň z viacerých uhlov a vyťažiť z neho maximum informácií s ohľadom na súčasný stav poznania.

Z tohto dôvodu sa vôbec po prvý raz stal súčasťou textu aj rozsiahlejší obrazový materiál. Na záver diela totiž jeho editori pripojili mimoriadne pekné iluminácie z ilustrovaného prepisu diela poľského alchymistu Michaela Sendivoja (*Sędziwoj/Sendivogius*) zo Skorska († 1636) *Vertrauliche Brieffe des Cosmopolitae mit denen vergoldeten Spruchen (Dôverné listy Kozmopolitu s pozlátanými prísloviami)*. Pre lepšie porozumenie ich symboliky sú jednotlivé obrázky opatrené odbornými opismi Miloša Jesenského. Aj to,

hádám, autorskému kolektívu *MLS* pomohlo dosiahnuť ďalší krôčik k cieľu – ukázať slovenskému čitateľovi jeho kultúrne dedičstvo uchované v slovenčine predspisovného obdobia.

V Budmericiach

Na svätú Katarínu Roku Pána 2020

Martin Homza

Ideové a materiálne predpoklady pre prijatie, etablovanie a šírenie alchýmie medzi vzdelanými Slovákami v novoveku

Na pomedzí prírodných a duchovných vied stála mnoho storočí alchýmia.¹ Prírodným vedám sa blížila metódami experimentu a analýzy či syntézy, duchovným zasa svojou rétorikou a symbolikou. Tendencia jej vývoja sa približovala viac k disciplíne dnes takmer výlučne duchovnej. Práve z alchýmie sa vyvinuli ďalšie vedy, ako chémia, medicína, farmaceutika, metalurgia a iné.

Rukopis prvej po slovensky písanej alchýmie známej pod názvom *Alchýmia Magistra Frederika Æ od Železných vrát* sa donedávna nachádzal v Szirmayovej knižnici Evanjelického kolégia v Prešove a mal signatúru K.V. 40. Pracoval s ním ešte Ervín Lazar, ktorý ho tiež transkriboval a s krátkym komentárom aj vydal.² V tej istej knižnici sa podľa slov zmieneneho bádateľa nachádzalo ešte ďalších zhruba 150 alchymistických kníh zväčša nemeckého pôvodu.³

*Pôvodné
umiestnenia,
prvá edícia
tejto pamiatky*

Zaujímavé by bolo k tomuto číslu prirátať ďalšie tituly kníh, kódexov i jednotlivín zachovaných z alchymistických knižníc a fondov z iných miest súčasného Slovenska (napríklad Čaplovičova knižnica v Dolnom Kubíne či knižnice jednotlivých rádov). K takémuto číslu by potom bolo treba ešte prirátať všetky alchymistické spisy dnes umiestnené povedzme v Budapešti, ale aj Albe Julii. Zaiste by sa totiž verejnosť dočkala zaujímavého počtu. Zdá sa však, že k takémuto štatistickému údaju dnes ešte nikto nedospel. Zatiaľ len ilustratívne tu môžu byť použité nateraz známe čísla z alchymistickej knižnice Pavla Doleviczenyho († 1835) dnes umiestnenej v Lyceálnej knižnici v Kežmarku. Podľa údajov evanjelického farára Jána Agneta († 1993)

*Počet alchy-
mistických
diel pôvodom
zo Slovenska*

¹ Definícia tejto disciplíny nie je dodnes ustálená, blížime sa k tej, ktorú podal Miloš Jesenský na základe H. J. Sheparda: „*umenie oslobodzovať časti vesmíru z doterajšej existencie a dosahovať dokonalosť, ktorú pre kovy predstavuje zlato a pre človeka dlhovekosť, následne nesmrteľnosť a konečné vykúpenie*“. Pozri MILOŠ JESENSKÝ: *História alchýmie na Slovensku*. Bratislava: Balneotherma, 2010, s. 9. K téme alchýmie na Slovensku však pozri aj RUDOLF FUNDÁREK: *Historický vývoj alchýmie na Slovensku*. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, vol. 7. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1974, s. 13 – 52 a ďalší.

² ERVÍN LAZAR: *Alchidemia 1573: Slovenská alchymistická pamiatka*. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, vol. 5. Bratislava: SAV, 1969, s. 475 – 513.

³ *Ibidem*, s. 476.

pozostávala z 287 titulov.⁴ K dnešnému dňu sa Kataríne Slavíčkovej podarilo z tejto knižnice identifikovať 42 diel. K téme alchýmie sa však podľa jej údajov viaže aj ďalších 18 titulov, ktoré nemajú jasne stanoveného darcu. Teoreticky by teda tiež mohli patriť do tejto zbierky. Ďalších 42 alchymistických diel je od rôznych iných darcov (najviac od Theodora de Jóny a Wilhelma Amanda Smitha). I napriek „zriadeniu“ alchymistickej zbierky v Knižnici Evanjelického lýcea v Kežmarku jej celkových 105 jednotlivín viažucich sa k tematike alchýmie zo 16. – 18. storočia z tejto knižnice robí jednu z najzázračnejších v celej Európe.⁵ Zaiste to nie je náhoda.

*Predpoklady
Slovenska na
prijatie a šírenie
alchymistické-
ho učenia*

Slovensko od stredoveku disponovalo všetkými predpokladmi na pestovanie alchýmie. Nechýbali tu významné centrá vzdelanosti, akými boli spočiatku kláštory, neskôr vyspelé školstvo so svojimi pedagógmi, napojenými prakticky na celý vtedajší vzdelanostný svet. Na území Slovenska sa však predovšetkým nachádzali rozsiahle zásoby nerastných surovín, ktoré sú nevyhnutným materiálnym predpokladom pre alchymistické experimenty. Zveľaďovanie umenia práce s kovmi bolo očakávaným praktickým cieľom dlhoročnej a namáhavej práce alchymistov. Vzhľadom na tento experimentálny charakter dlhodobo chýbal jasný predmet záujmu alchymistov a často sa miešal s inými vednými odbornými.

*O prírodnej
filozofii alebo
o vplyve
scholasticky
poňatého
Aristotela na
chápanie sveta*

Na pôvodnú alchýmiu tak možno aplikovať i to, čo svojho času o prechodnom období novoveku a vedeckých disciplínach napísal Ján Tibenský:

„U nás (na Slovensku) sa veda v podstate redukovala na svetonázor, alebo lepšie na prírodnú filozofiu, v ktorej dominujú, a to nielen pokiaľ ide o jezuitami ovládanú Trnavskú univerzitu, ale aj o protestantov, vo výklade prírodných javov, vesmíru a spoločnosti názory scholasticky traktovaného Aristotela. Astronómia sa stále prelína s astrologickými poverami, chémia s alchýmiou, do vedy preniká renesančný platonizmus a mystická kabalistika, povery a bájky často prevažujú nad realitou a to často aj v prípadoch, keď by sa skutočnosť ľahko dala overiť pozorovaním a skúsenosťou.“⁶

⁴ JÁN AGNET: Alchymistická knižnica Pavla Doleviczényho. In: *Kniha 78: Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*, vol. 5. Ed.: JOZEF TELGÁRSKY. Martin: Matica slovenská, 1980, s. 239 – 250.

⁵ KATARÍNA SLAVÍČKOVÁ: Alchýmia v Kežmarku – na hrade aj v lýceu – Kežmarský hradný pán ako alchymista. In: *Polská rodina Lasky a Kežmarok: Zborník z odbornej konferencie*. Eds.: NORA BARÁTHOVÁ a KOL. Kežmarok: Jadro, 2012, s. 78 – 89. Ako uvádzajú obaja autori, alchymistická knižnica Pavla Doleviczényho, šľachtica zo Slovenskej Vsi na Spiši, bola na základe jeho testamentu z roku 1821 darovaná Lyceálnej knižnici v Kežmarku.

⁶ JÁN TIBENSKÝ : Dávid Fröhlich, In: *Biografické štúdie*, roč. 11, 1984, s. 57.

Ako je známe, na Slovensku sa alchýmia pestovala už v stredoveku. Najstarším zachovaným dôkazom o jej počiatkoch sú fragmenty latinského prekladu knihy okultného vedenia z arabského sveta známej vo svete pod názvom *Picatrix* (od gréckeho Hippokratosa) zo 14. storočia, ktorá sa dlhý čas nachádzala v knižnici piaristov v Podolínci. Kaligrafické prevedenie fragmentu knihy, ktorá v sebe okrem znalostí z astrológie (fragment zachytáva niektoré znamenia zodiaku), pravdepodobne zahŕňala tiež mystické, magické a alchymistické znalosti, pritom odkazujú na skriptórsku činnosť kartuziánov na území Slovenska.⁷ Prvými centrami alchymistických experimentov na území Slovenska totiž boli najmä dva kartuziánske kláštory na Spiši – *Lapis Refugii* (Skala útočiska), v katastri obce Letanovce, a Červený Kláštor, na hraniciach s Poľskom. *Kronika anonymného kartuziána* z prvého menovaného kláštora o pôsobení prvého známeho alchymistu medzi jeho múrmi hovorí nasledujúce:

„Po tomto (prior Gabriel) sa stal priorom pán Ján z Transylvánie, pôvodne pôsobiaci ako mních v Maurbachu, ktorý alchýmiou a hľadaním piatej substancie (elementu) premárnil všetok majetok, roztavil zlato a zničil striebro, náramne ožobráčil kláštor a majetok (patrimonium) Ježiša Krista a svätého Jána Krstiteľa; a pre túto príčinu bol zosadený z úradu priora.“⁸

Možno je tento súd anonymného kartuziána trochu príkry. Na ospravedlnenie priora Jána z Transylvánie sa však predsa len dá niečo povedať. Alchýmia na Slovensku dlho nestrácala svoj experimentálno-vedecký charakter. V tejto súvislosti azda len načim pripomenúť, že v uvedenom období Ján III. Turzo z Betlanoviec (1437 – 1508), pôvodne levočský rodák, prišiel s radikálnou technologickou novinkou. V Krakove (v Mogile) pomocou poľského olova odlúčil z medi dovážanej zo Slovenska striebro, a tak položil základ budúcej vplyvnej Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. Otázka odkiaľ prišiel Turzo na túto myšlienku dodnes nebola spoľahlivo vyriešená. Odpoveď možno nie aj až taká komplikovaná. Rod Turzovcov sa odvádzal od obce Betlanovce. Tie sa nachádzajú v tesnej blízkosti dvoch kláštorov. Pol kilometra od cisterciatského kláštora v Spišskom Štiavniku a pár kilometrov vzdušnou čiarou pod kláštorom kartuziánov na Skale útočiska. V období v Levoči stráveného detstva jedného z najvýznamnejších

⁷ Fragment sa dnes nachádza v kolekcii Slovenskej národnej knižnice v Martine. Pozri <https://www.wdl.org/en/item/7305/#institution=slovak-national-library> [cit. 2020-07-17].

⁸ *Kronika anonymného kartuziána zo Skaly útočišťa*. Trans.: NAĎA LABANCOVÁ (citované podľa rukopisu), ide o Jána zo Sedmohradska. Zomrel v roku 1501 v kláštore v slovinskom Pleterje.

mužov slovenských a uhorských dejín navyše kartuziáni zo strachu pred husitmi a následne bratříkmi mali svoj kláštor priamo v tomto kráľovskom meste – v Levoči.

Krátka história
ďalších
alchymistov
na Slovensku

Ján zo Sedmohradska nebol však zďaleka na Spiši jediný, ktorý sa zaoberal alchýmiou. *Kežmarská daňová kniha* podľa Miloša Jesenského už pred rokom 1440 spomína istého Bartolomea Alchymistu. V prostredí kartuziánskeho kláštora v Lechnici (Červený kláštor) zasa v polovici 16. storočia pôsobil Martin Kasperbovič, ktorý odtiaľ odišiel do Olomouca. Tu sa s jeho pozostalosťou pravdepodobne oboznámil Poliak, Andrej Smoczky, neskôr organista v Spišskej Novej Vsi. Smoczky je autorom prvého alchymistického spisu z územia dnešného Slovenska *Vade mecum ego tecum (Sprievodca)*, v ktorom sa, okrem iného, zamýšľa nad cementačnými vlastnosťami potoka Smolník.⁹

V Kežmarku (nielen) podľa tohto autora mali na dvore Alberta Laského v roku 1583 pôsobiť nejaký čas aj svetovo známi alchymisti John Dee († 1609) a Edward Kelley († 1597). Ich pobyt tu mal pre Laského iste aj svoje prestížne dôvody, mal totiž svoje politické pozadie. Na druhej strane ich „stáž“ mohla mať charakter aj akejsi výskumnej cesty. Netreba totiž zabúdať na to, že celé Slovensko malo v tomto období poveseť krajiny s bohatými surovinovými zdrojmi, predovšetkým drahých kovov. Izák Newton († 1727) napríklad svojho priateľa sira Astona, ktorý mal na Slovensko podniknúť cestu, nabáda týmito slovami:

„Dozved'te sa, či v Kremnici v Uhorsku železo na meď rozpúšťaním v skalicovej vode pretvárajú. (...) Zistite tiež, či v Uhorsku, na Slovensku (in Sklavonia) a v Čechách nejestvujú zlatonosné rieky.“¹⁰

Dôvod spísania
Alchýmie

„Zlatá horúčka“, ktorá vypukla v Európe v súvislosti s významným pokrokom dosiahnutým v baníctve i metalurgii na začiatku novoveku, tiež vysvetľuje, prečo sa rôzne receptúry či návody na výrobu kameňa mudrcov či *quintessencie*, ale tiež rôzni literárni sprievodcovia na hľadanie rúd alebo

⁹ Detaily okolo uloženia rukopisu pozri MILOŠ JESENSKÝ: *História alchýmie na Slovensku*, s. 82 – 102. Podobných príkladov je však viac, pozri napríklad JAKUB FORA: *Libellus ac Mannae absconditae sive Iter ad Montes Carpatos Hungariae in Comitatu Scepusiensi, ubi Mater Thesaurorum iacet recondita, quostamen Secundum hunc librum facile invenire potest*. Pozri <http://z-ne.pl/t.haslo,4596,spiski.html> [cit. 2020-09-09].

¹⁰ SERGEJ IVANOVÍČ VAVILOV: *Izák Newton*. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 1952, s. 23. Citovaná ukážka je okrem iného zaujímavá aj tým, že v nej Izák Newton referuje o termíne Sklavonia, ktorý sa nedá inak preložiť ako Slovensko.

pokladov (zemské klúče),¹¹ v relatívne krátkom čase stali pomerne žiadanými, a preto častými písomnosťami. Na jednej strane tieto písomnosti vychádzali z „overených“ experimentov alchymistickej náuky, na druhej z praktického poznania krajiny a jej prírodných bohatstiev. Široký dopyt po práve takejto literatúre tiež vysvetľuje i to, že akoby utajene, kolovali v početných odpisoch a prekladoch. Toto je aj dôvod vzniku prvej slovenskej *Alchymie Magistra Frederika*. Aj tá totiž žánrovo stojí niekde na pomedzí alchymistickej receptúry a zemského klúča.

Veľká časť takýchto manuálov pochádza z priestorov dnešného východného Slovenska, v širšom slova zmysle z vtedajšieho Horného Uhorska. Z tohto prostredia (konkrétne z kartuziánskeho kláštora zo Skaly útočiska) máme už zo sklonku stredoveku dokonca aj obrazové spodobenie prvého alchymistu. Nachádza sa na jednej z tu nájdených kachlíc. Okamžite sa ponúka hypotéza, že nejde o nikoho iného, ako o priora Jána z Transylvánie.

Podiel Horného Uhorska na dobovej alchymistickej spisbe

Obr. 1: Kresba kachlice z kartuziánskeho kláštora na Skale útočiska s motívom alchymistu (Jána z Transylvánie?), ktorý podľa všetkého vyrába piaty element (vpravo hore) – alchymista je oblečený v krokodílej („dračej“) koži. Na obrázku aj výbava kartuziánovej dielne (z archívu Michala Slívku).

¹¹ Problematike zemských klúčov v slovenskom jazyku predpisovného obdobia mieni kolektív *Monumenta Linguae Slovaciae* pripraviť samostatnú publikáciu. Nateraz sa tejto problematike venovali Mária Kosová: Folklorizované texty na území Karpát v 16. – 19. storočí. In: *Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti*. Ed.: Viera Gašparíková a kol. Bratislava: Veda, 1980, s. 137 – 157. Miloš Ješenký: Hľadači pokladov. In: *idem; Alexandra Pavelková; Lenka Tkáčová a Stanislav Andrzej Sroka: Čarodejnice, alchymisti a hľadači pokladov na Slovensku*. Bratislava: Goringa, 2009, s. 125 – 172.

Zaujímavý je tiež nateraz bližšie nešpecifikovaný nález oloveného pentagramu zo Šarišského hradu a s ním pravdepodobne súvisiaca olovená tabuľka s evidentne alchymistickou receptúrou.¹² Hmotné doklady o alchýmii sú totiž nielen v našich podmienkach, ale aj v celoeurópskom meradle skôr výnimkou ako pravidlom. Pri dokumentácii jej vývoja sme totiž odkázaní v prevažnej väčšine na texty a viac či menej idealizované spodobnenia, ktorých účelom ale nie je popis reálnych daností a preto majú len obmedzenú výpovednú hodnotu. Práve preto majú archeologické nálezy na Šarišskom hrade objavené a popísané Petrom Šimčíkom mimoriadny význam. Platí to predovšetkým pre zmienenú olovenú tabuľu (pozri obr. 5), ktorá je z epigrafického hľadiska pozoruhodným objavom. Hoci to ako druhotná funkcia nie je vylúčené, neslúžila v prvom rade ako talizman či iný predmet s votívnym účelom (ako môže evokovať nápis INRI) na jej reverze, ale ako originálny recept zaznamenaný do poddajného kovu, v dejinách alchýmie na Slovensku skutočný unikát. Nielenže je táto funkcia nepochybniteľná použitím slov „PRACH POSEPHAL“ či „SIP“, na konci (pravdepodobne) slovo AMEN v kombinácii s príslušnými alchymistickými značkami, ale navyše ide aj o nepochybne slovacikálnu epigrafickú pamiatku zo 16. storočia. Analýza tohto artefaktu interdisciplinárnym výskumom prinesie v budúcnosti ešte sľubné výsledky.*

Skutočnosť, že tieto nálezy pochádzajú z hradu, by (samozrejme popri iných vedomostiach o alchymistoch pohybujúcich sa v mestskom prostredí) mohla dokumentovať proces profanizácie alchýmie v 16. storočí. Navyše, v uvedenom čase Šarišský hrad patril Zápoľskovcom, o ktorých je známe, že sa radi obklopovali rôznymi astrológmi, veštcami, teda vedcami svojej doby, nevynímajúc z tejto kategórie aj alchymistov.¹³ No a v druhej polovici 16. storočia tu bol kapitánom známy humanista Juraj Werner/Georg Wernher/Georgius Wernherus († 1567). Ako na to poukazujú predbežné indície, práve jeho pôsobeniu bude potrebné uvedené alchymistické pokusy na Šarišskom hrade pripísať.

Alchýmia Magistra Frederika však nie je zaujímavá len ako výpočet receptov a návodov, ako a kde nájsť nejaký poklad, alebo pravú substanciu pre určitý alchymistický pokus. Zaujme aj ako prvý po slovensky napísaný „turistický“ sprievodca po Vysokých Tatrách a okolí. Ako príklad uveďme jeden z opisov:

*Alchýmia
Magistra
Frederika
ako prvý
„slovenský
turistický
sprievodca“*

¹² Pozri text Petra Šimčíka o nálezových okolnostiach týchto predmetov.

* Autor ďakuje za túto predbežnú analýzu Milošovi Jesenskému.

¹³ Dvoranmi tohto druhu bola obklopená už Hedviga Tešínska († 1521), matka Jána Zápoľského. Pozri VERONIKA KUCHARSKÁ: *Ducissa: Život kňažnej Hedvigy v časoch Jagelovcov*. Bratislava: Post Scriptum, 2014, s. 42.

„Concordans descriptio cum praecessa Anno a a nativitati Christi 1567

A když přideš k Kežmarku, jdiž od něho vedla potoka, kterému říkají Bílá voda. Drž sa preca při ni a přideš za jedon vrch, který zovú jménem Štyzl, kde raste jedna drahá zelina, jméno jí UNORA. Za tím vrchom však drž se ty prece pri tej vode vodie Bílej, až přideš k Bílému jazeru, to jest k hlavině tej Bílej vody i obejd' to Bílé jazero a nechaj ho na pravej ruce anebo strane a jdi na svú stranu, to jest na levú ruku, tu najdeš gank lazurový pri tom kraji jazera. A potom chceš-li teho ganku dojiti, aby jeho mohol bez vody dostati, pohled pilno i uhlídáš padá potok s skaly daleko jako půl druhých honův. Potom hledaj pod tím potokom i najdeš ten gank, který se tiahne pres to jazero dolův, ten pak lazur drží v sobě 3 díly zlata a tomu jazeru říkajú nemecky Krotenschecht. A když přideš k Žiabimu jazeru, tečie z něho potok a tratí se do zemie, tam najdeš jednu dieru v vysokej skale i vlez do tej díry jak můžeš, tam potom najdeš prostranství a méch. Už dvoihni toho méchu a tu najdeš, co si hledal.“¹⁴

Ak by sa potvrdilo, že práve tento kľúč bol spísaný k roku 1567, potom by išlo o prvý dokumentovaný vysokohorský výstup v Tatrách a predbiehal by i ten z roku 1615, ktorý uskutočnil Dávid Frölich.¹⁵ Zaujímavé je, že v prevažnej miere obsahuje slovenské názvoslovie tejto časti najmenších veľhôr na svete. Zriedkavo potom nemeckú.

Ján Sebeslavský, ktorý prepísal *Alchýmiu Magistra Frederika* do dobovej slovenčiny, však nie je jediný autor podobných textov v novoveku na Slovensku. Po slovensky (česky) je tiež napísaný text na fol. 3. zo 16. storočia z alchymistického zborníka spísaného bratislavskými či skalickými františkánmi.¹⁶ Ďalšia ucelená a pomerne rozsiahla alchymistická pamiatka v slovenčine predpisovného obdobia pochádza už zo 17. storočia a nesie názov *Opuscula artis chymicæ*, teda *Spisok o umení (al)chemickom*.¹⁷ Taktiež je, bohužiaľ, okrem určitých aspektov bližšie neskúmaná. Podobný osud

Ďalší
po slovensky
píšuci
alchymisti

¹⁴ ERVÍN LAZAR: *Alchidemia* 1573, s. 504.

¹⁵ NORA BARÁTHOVÁ: *David Frölich*. Kežmarok: Jadro, 1996, s. 68. Podobne iní.

¹⁶ Deponované v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine. Pozri bližšie JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica Slovenská, 1981.

¹⁷ Rukopis *Opuscula artis chymicæ* má podľa údajov Tatiany Lalíkovej až 390 s. a nachádza sa v Maďarskej krajskej knižnici pod signatúrou (OszK, sign. Duod. Slav. 3). Výber z tohto diela bol vydaný do tlače pripravený tou istou autorkou a vyšiel v zbierke slovenských písomností predpisovného obdobia *Pramene k dejinám slovenčiny*, vol. 2. Eds.: TATIANA LALÍKOVÁ a MILAN MAJTÁN. Bratislava: Veda, 2002, č. 43, s. 115 – 166. Od tej istej autorky o tomto diele pozri ešte TÁŇA LALÍKOVÁ: Z dielne alchymistu... In: *Kultúra slova*, roč. 40, 2006, č. 4, s. 199 – 206 a iné.

sprevádza aj inú slovenskú odbornú a popri tom aj alchymistickú príručku známu pod menom – *Zbierka chovateľských, lekárskejších a alchymistických rád* z 18. storočia.¹⁸ Ako je z uvedeného krátkeho, hoci aj neúplného výpočtu viditeľné, práce nad otázkou slovensky píšucich alchymistov prakticky ešte ani poriadne nezačali.

Ján Sebeslavský a jeho podiel na kultivácii predpisovnej slovenčiny

Identita kompilátora slovenskej verzie diela *Alchymie Magistra Frederika* je a pravdepodobne aj ostane neznáma. Ján Sebeslavský je totiž úplne neznámou osobou. Nie inak je to aj pri ostatných prípadoch slovenských alchymistov. V konečnom dôsledku však dôležitejšie než ich životné príbehy je ich samotná prítomnosť. Medzi Slovákami najmä na území dnešného Slovenska existovala v období novoveku početná vrstva vzdelancov, ktorá sa zaoberala prednostne prírodnými vedami, za ktorých matku možno alchýmiu zaiste pokladať. Okrem iného však popri tom kultivovala aj nada-reálovú podobu slovenčiny. Už pri letmom pohľade na *Alchýmiu Magistra Frederika* zo 16. storočia a *Opuscula artis chymicæ* zo storočia 17. je totiž zjavný posun od češtinou ovplyvneného slovenského jazyka *Alchymie* ku kultúrnej západoslovenčine *Opuscula*.

Alchymisti novovekého Slovenska

Hoci úplný menoslov slovensky píšucich alchymistov medzi 16. – 18. storočím zostáva nejasný, známe sú iné mená slávnych mužov, ktorí na Slovensku v období novoveku pestovali alchýmiu. Katarína Slavičková len na Spiši uvádza tieto mená:

„Boli to najmä lekári a lekárnici, obchodníci so zelinkami, zlievači, baníci a učitelia na kežmarskej škole ako napríklad Bartolomeus Bertram, David Prätorius, Dávid Frölich, Christian Augustini ab Hortis a ďalší. V 18. storočí to boli prírodovedci ako Georg (Juraj) Buchholtz ml., Daniel Fischer, Thomas Mauksch a ďalší. Posledným alchymistom bol majiteľ knižnej a rukopisnej zbierky alchymistických kníh Pavel Doleviczény.“¹⁹

Miloš Jesenský k týmto pridáva kežmarského fyzikusa a senátora Amanda Wilhelma Smitha, Jozefa Bencúra, Jána Adama Moesza, Jána Karlovského, prešovského i levočského rektora Eliáša Chrastinu či prísediaceho banského úradu v Levoči Pavla von Ketskésa a ďalších. Vo svojom diele o alchýmii na Slovensku potom osobitú kapitolu venuje aj kamaldulskému

¹⁸ Rukopis *Zbierky chovateľských, lekárskejších a alchymistických rád* sa nachádza v súkromných zbierkach Rudolfa Kuchára. Má 124 s. Pozri – *Zbierka chovateľských, lekárskejších a alchymistických rád*. Ed.: MARIE MAJTÁNOVÁ. In: *Pramene k dejinám slovenčiny*, vol. 1. Eds.: VINCENT BLANÁR A KOL. Bratislava: Veda, 1992, č. 113, s. 236 – 242.

¹⁹ KATARÍNA SLAVIČKOVÁ : Alchýmia v Kežmarku, s. 78.

frátrovi Cypriánovi († 1775?) z Červeného kláštora.²⁰ K uvedenému možno azda iba dodať to, že práve medzi nimi a aj v ich okruhu je treba hľadať aj slovensky píšucich autorov.

K tomuto výpočtu však musíme zarátať aj všetkých tých v dobovej Európe, ktorí nepochádzali zo Slovenska, ale sa o Slovensko zaujímali. Za všetky zmienky stačí pripomenúť mená ako Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, skrátene Paracelsus († 1541), ktorý podľa všetkého v roku 1527 dokonca osobne navštívil Smolník. Cementačné schopnosti smolníckych vôd, ktoré premieňali železo na meď, sa stali z dlhodobého hľadiska neprekonateľným argumentom možnosti premeny substancií a tým aj premeny chleba na Telo Kristovo a vína na Krv Kristovu. O dôsledkoch takýchto výsledkov v každodennom živote, kde rôzne formy reformácie súperili s katolíkmi a opačne, sa bez ďalšieho hlbšieho výskumu dá len domnievať.

K skvostom zbierky alchymistickej knižnice Pavla Doleviczényho nepochybne patrí aj mimoriadne pekne ilustrovaný prepis diela poľského alchymistu Michaela Sendivoja (Sędziwoj/Michaela Sendivogius) zo Skorska († 1636) *Vertrauliche Brieffe des Cosmopolitae mit denen vergoldeten Spruchen (Dôverné listy Kozmopolitu s pozlátenými prísloviami)* z roku 1726. Na týchto ilumináciách sa totiž dá celkom dobre demonštrovať prichádzajúca dominancia mystiky a prechod od experimentálno-poznávacej alchýmie k alchýmii bližšie sa k hermetickej filozofii, známej z 19., ale aj z 20. storočia.²¹ Takisto možno hovoriť aj o jej využití v liečení psychických chorôb, ako to poznáme z praxe svetoznámeho Karola Gustáva Junga. Chemické látky a materiálne procesy sa stávajú metaforou pre duchovné podstaty a transformácie. Premena obyčajných kovov na zlato, hľadanie *quintesencie* – piateho elementu – či vytvorenie všelieku symbolizovali evolúciu nedokonalého, chorého, pomínutelného štádia k bezchybnému, zdravému a dokonalému. Kameň mudrcov reprezentoval mystický kľúč, skrytú, spirituálnu pravdu alebo moc, nasmerovanú ku „najvyššiemu“ cieľu. Jeho vznik bol často chápaný ako analógia ku kristologickému tajomstvu umučenia, smrti a zmŕtvychvstaniu. Kameň mudrcov sa tak stáva symbolom Krista. Skutočnou podstatou snaženia mnohých alchymistov tak už nie je iba transmutácia prvkov, kovov alebo materiálnych predmetov, ale psychická, mentálna premena – pretavenie osobnosti človeka, jeho nižšej podstaty tak, aby sa stal dokonalou vyššou bytosťou, pôvodným Adamom, človekom duchovným *homo pneumaticus* (podľa teológie sv. Pavla – *homo novus*) a touto cestou dokázal prísť k sebapoznaniu.

*Význam
výsledkov
slovenských
alchymistov
pre dobovú
Európu*

*Záverčné
úvahy
o transformácii
chápania
alchýmie
na konci
novoveku
a v dnešnej
dobe*

²⁰ MILOŠ JESENSKÝ : *História alchýmie na Slovensku*, s. 147 – 155 (zoznam alchymistov na s. 154 – 155). Rozsiahle zoznamy alchymistov zo Slovenska uvádzajú aj Ján Agnet, ale aj Radoslav Fundárek a ďalší.

²¹ Miloš JESENSKÝ : *História alchýmie na Slovensku*, s. 164.

Alchymia Magistra Frederika Æ v kontexte dejín alchymie

Ešte donedávna sa v Szirmayovej zbierke knižnice Evanjelického kolégia v Prešove pod inventárnym číslom K.V. 40 nachádzal alchymistický rukopis ALCHIDEMIA MAGISTRI FRIDERICI Æ DE FERREA PORTA (*Alchymia Magistra Frederika Æ od Železných vrát*) z roku 1573 s dodatočnými záznamami z rozličných rokov. Podľa titulného listu je autorom diela alchymista Joannes Sobieslavensis (*Anno Domini 1573 Joannes Sobieslavensis scripsit*). Žiaľ, doteraz sa o ňom nepodarilo zistiť bližšie biografické údaje.¹

Tento vzácny rukopis publikoval roku 1969 v plnom znení² literárny vedec Ervín Lazar (1905 – 1988), jeden z prvej generácie vedcov zaoberajúcich sa alchýmiou na Slovensku, medzi ktorých patrili aj historici Johann Lipták, Ivan Ponduša či Radoslav Fundárek.³

Rukopis nie je originálnou prácou, ale prepisom existujúcich alchymistických receptúr a kutacích záznamov zo 16. storočia, spomína však aj prácu slovenského alchymistu Mikuláša Kremnického z roku 1545. Do mäkkej kože viazaný manuskript formátu 10 x 16 cm obsahuje celkom 128 nečíslovaných strán, z ktorých okrem titulného listu 123 pochádza z iných

O Rukopise
Alchymie Jána
Sebeslavského

¹ Sebeslavský (Sobieslavský/Sobieslaviensis), alchymista, ktorého pôvod je neznámy. Na základe mena by sa dalo uvažovať o dvoch možnostiach. Možno predpokladať, že pochádzal z českej Soběslavi, čomu by zodpovedala najčastejšie používaná forma Sobieslavský, alebo zo slovenskej osady Sebeslavce (dnes súčasť Blatnice). Sobieslavský by mohla byť počesťená forma mena podľa turčianskej osady jeho pôvodu, čomu by nasvedčovala aj skutočnosť, že sa zapísal chybné aj s ďalším „o“ ako Soboslavský. Redakcia preto uprednostňuje formu Sebeslavský.

² ERVÍN LAZAR: *Alchidemia 1573: Slovenská alchymistická pamiatka*. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, vol. 5. Bratislava: SAV, 1969, s. 475.

³ Podľa údajov v databáze Slovenského literárneho centra: „Ervín Lazar po ukončení strednej školy v Spišskej Novej Vsi študoval rokoch 1925 – 1929 na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Počas rokov 1930 – 1932 vyučoval ako stredoškolský profesor na gymnáziu v Liptovskom Mikuláši, v rokoch 1932 – 1945 ako profesor evanjelického kolegiálneho gymnázia v Prešove. Istý čas pôsobil ako odborný pracovník Mestského múzea v Sabinove, bol tiež vedúcim kabinetu cudzích jazykov na Krajskom pedagogickom ústave a od roku 1953 vysokoškolským pedagógom na Univerzite P. J. Šafárika v Prešove. Venoval sa predovšetkým dejinám slovenskej literatúry, pričom publikoval viacero pôvodných vedeckých prác. Okrem iného sa zaoberal aj Hviezdoslavovými prekladmi z nemeckej poézie, ako aj jeho nemecky písanými básňami, ohlasmi diela J. W. Goetheho v našej literatúre, cudzojazyčnou tvorbou J. Chalupku, prekladmi P. J. Šafárika a slovensko-ukrajinskými literárnymi vzťahmi.“ Dostupné online: <https://www.litcentrum.sk/autor/ervin-lazar/zivotopis-autora> [cit. 2020-11-09]

zdrojov. Rukopis poukazuje na písmo jednej ruky, je výrazné, pravidelné, i keď nerovnakej veľkosti: niektoré strany sú popísané tmavším atramentom, čo znamená, že jeho autor nepracoval sústavne.

Dielo je na titulnom liste datované rokom 1573, pravdepodobne ide o začiatok tvorby textu. Záznamy nejdú chronologicky za sebou, ale uvádzajú roky v rozpätí od 1573 do 1578. V roku 1718 sa rukopis dostal do majetku Jána Szilvayho, zberateľa alchymistických diel, o ktorom nie je bližšie nič známe (*Pervenit ad manus Joh. Szilvay Anno 1718*).

Na začiatku rukopisu je *Predmluva* formulovaná ako odpis (pravdepodobne fiktívneho) listu Frederika z Benátok bratovi Alexandrovi zo 16. novembra 1149 s upozornením na jeho výnimočnosť a potrebu utajenia:

Zdroje Jána Sebeslavského

„S.P.D. Bratre Alexander, viš o tom dobre, že u nás Venaci nemáš alchymagistra v umení tak dospelého nade mne Friderika. Pretož já nemoha tej lásky bratskej zatajiti, jestliže chceš tu prísahu zachovati, kterou sem já přirekl a tu sem splnil, aby ani žádnému ani poviedal, ani ukazoval, nebo nemám od mladosti rovného v tom umení. A takového kunštu isem neslýchal ani vídal a s teškostí sem jeho dostal a sem dobre predplatiti to musel, ale by mi toho líto nebylo, nic než to mi jest líto, že mně sobě tak tuze zavázal pod prísahu, abych žádnému nepovědel až při smrti, protož bratře Alexander, jestli chceš tu prísahu zdržeti, ponevadž jsi v Bononiji a v Medulaniji největší magistr v alchydemii, pak já znaje na sobě, že na to tomto světě mého bytu dlúho není a syna žádného nemám, pak pod tím závazkem, aby mi slíbil, aby nepovídal žádnému, než by na sobě zrozumel, že dlúho živ nebudeš, však to synu svému můžeš pověděti, ale pod tím závazkem a aby on žádnému toho nepovídal, až při smrti. Potom může pověděti nekterému svému dobrému příteli pod tím závazkem, aby ani za žádnú sumu toho nepovídal nikoli. Potom jestliby s přítelstva vyšlo, techdy muožto co najubochšímu to zjeviti. Pro Boha živého tě prosím, a jestliby měl to učiniti, aniž bych ten spis poslal. Pritom mej se dobre. etc. Dan Venaci die 16. Novembris 1149.“⁴

Samotné dielo možno rozdeliť do dvoch častí. Po *Predmluve* nasleduje prvá časť *Alchýmie* – inventár praktických alchymistických receptov. Na stranách 8 až 9 sa nachádza stručný opis zariadenia laboratória a praktických pomôcok potrebných na uskutočňovanie experimentov pod názvom *Druhá predmluva Fridericus*:

⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 5.

„Bratre Alexandř, psaní, které si mi své poslal aneb odeslal, přečítavše, jemu sem porozuměl a vyrozuměl dobře. A ponevadž slibuješ tomu dosti učiniti a tu přísahu zdržeti, nebo jest toto kunšt nad kumšty.“⁵

Aby vierohodnosť alchymistických receptúr na stranách 10 až 98 bola presvedčivá, autor cituje rôzne autority, ako napríklad Fridericus de Venetiae, Fridrich z Veľkého Hlohova, Laurentius, mních z Rezna, Joannes Perechent z Reysspurku či magister František Kremonenský z *země španielskej*. Nepodarilo sa zistiť, či ide v každom prípade o reálne osoby. Nechýbajú ani autorizované recepty, napríklad *Kumšt jistý ode mne Jána Zemánka*⁶ alebo výroba *aqua fortis* podľa receptu, ktorý dal názov i celému spisu: „*Alchidemia, jenž slove aqua fortis ode mne Hanuša Čecha 1578 sprobovaná*“.⁷

Recepty sa pravidelne končia klauzulou hodnovernosti, ako v tomto prípade: „*A tak skušeno mnohokrát Johannes Perechent von Reysspurk 1556*“.⁸

Na stranách 33 – 38, ako aj 116 – 118 sa nachádzajú receptúry písané v latinskom jazyku, napríklad v preklade: „*Ako med' ľahko vybledne. Zaobstaraj si chlapčenský moč, daj doň bežnú soľ a zahrej med' tak, aby očervenela a stane sa bielou a veľmi mäkkou.*“⁹

Receptúry v latinskom jazyku a ich maďarské glosy

Ďalší z latinských návodov sa vzťahuje k technológii výroby zvonárskej suroviny.

„*Aby zvonársky kov bol poddajný.*¹⁰ *Rozžerav ho mnohokrát a schlad' v obyčajnej vode. K zmäkčovaniu železa a všetkých kovov: zober kovy a rozpalené ich zakaľ vo výkaloch býka alebo kravy a mnohokrát zmäkči s medom a budú poddajné.*“¹¹

Nad niektorými výrazmi sú v texte pripísané glosy v maďarskom jazyku, tak ako to je aj v latinskom origináli nasledujúceho návodu:

⁵ *Ibidem*, s. 8 – 9.

⁶ *Ibidem*, s. 71 – 72.

⁷ *Ibidem*, s. 74 – 79.

⁸ *Ibidem*, s. 67.

⁹ *Ibidem*, s. 34: „*Ut cuprum levire de albertur.*“ (Správne asi *leviter dealbetur*) „*Recipe urinam pueri et pone in cam salem commonem et calefac cuprum usque ad rubedinem et fiet album et mollissimum.*“

¹⁰ *Maleabile* – pravdepodobne „zlovoľný“, predpona „*male-*“ znamená zlo. Do kontextu to ale veľmi nezapadá, opisovaným postupom sa docieli skôr krehkosť kovu, preto toto slovo teba chápať v zmysle, ako „poddajný“.

¹¹ *Ibidem*, s. 34 – 35: „*Ut metallum campane esset maleabile. Calefac ipsum multocies et extingue in aqua communi. Ad mollificandum ferrum et omnia metalla. Recipe metalla et ignita extingue in stercore bovis vel vaccae et detempera cum melle multocies et erunt maleabilia.*“

„Ako komukol'vek napodobíš zlatú farbu. Spál' roh a čo bude spálené, to z neho zoškrab a zahod', a to, čo zostane pod tým, zober, vhod' do vody s troškou soli, potom vlož dovnútra rozžeravené železo a vtedy tam vlož svoje dielo a dostane farbu zlata. Ak budeš páliť živú síru a arzén s mosadzou a slimačou ulitou,¹² začne sa podobat' na striebro. Ak olovo alebo cín, pomiešaj so zemou a deviatou časťou arzénu a kalafónie¹³ a podobne sa obráti na zlaté. A mosadz aby sa zdala skutočným zlatom. Vezmi amoniak, zmiešaj ho so zemou a slinami a zabaľ do toho mosadz, potom rozžerav na ohni a stane sa zlatým.“¹⁴

Mosadz je zliatina medi a zinku. Nemožno ju však získavať priamym tavením medi a zinku, pretože pri teplote topenia medi sa zinok už vyparuje. Získava sa teda cementáciou medi a kalamínu v zvláštnych peciach. Mosadz, podobne ako bronz, zohrávala dôležitú úlohu pri „dôkaze“ farbenia kovov tinktúrou (z lat. *tingere*, sfarbovať). Možnosť farbenia medi „zemou“ (teda minerálom) do zlatista, bola v očiach mnohých alchymistov tým túžobným dôkazom o postupnej zmene vlastností kovov na základe povýšenia ich „kvality“. Plinius Starší nazýval mosadz *aurichalcum*, čo je latinsko-grécke kompozitum s významom „zlatomed“ používanom i autorom *Alchýmie*.

Dôležitú úlohu pri tom zohrával kalamín (*calamina*). Ide o skupinový termín pre uhličitanové, prípadne kremičitanové minerály obsahujúce zinok, predovšetkým uhličitan zinočnatý $ZnCO_3$, smithsonit. Okrem tohto názvu existujú i ďalšie, ako napríklad *tutia alexandrina sive grisea* či *cadmia*. Spomenutý Plinius Starší používal názov *cadmia* na rudu, ktorá sfarbuje meď nažltlo, teda ju mení na mosadz. Uhličitan zinočnatý pri zohrievaní nesublmuje, ale uvoľňuje oxid uhličitý a prechádza v oxid zinočnatý (pálený kalamín), používaný pri výrobe mosadze. Pálený kalamín sa použitím dreveného uhlia redukuje na zinok, ktorý sa ľahko odparuje a zlučuje s atmosférickým kyslíkom na oxid zinočnatý. Podobne pri tavení olova z rúd

¹² „Acies“ doslova znamená bystrosť, prenikavosť, dômyselnosť, ostrosť atď., je to ale aj druh mäkkýša, možno má autor na mysli jeho ulitu.

¹³ Pravdepodobne ide o skomolený termín. Správne by asi malo byť „...kalamínu“, teda „cum arsenico et calaminia...“

¹⁴ *Ibidem*, s. 36 – 37: „Ut cuilibet aureum colorem immittas Combure cornu et quid combustum fuerit ex eo rade et abicie quid autem fuerit sub cobusto accipe et in aquam cum pauco sale porojice et posquam ferrum ignitum posueris intus ex tunc opus tuum immitte et colorem aureum recipiet. Si coxeris sulphurem vivum et arsenicum (nad tým glosa arany gleit) cum acie vel auricalco in similitudinem vadet argenti. Si plumbum vel stagnum agitatum in vahe terrae nono cum arsenico et calaphonia in similitudinem vertitur aurum. Et auricalcum ut apareat verum aurum. Recipe ammoniacum (nad tým glosa : fôt só), terrae et commisce cum sputo et in volve auricalcum (velenczei rezet) postea calefac ad ignem et fiet aurum.“

obsahujúcich zinok sa na chladnejších miestach taviacich pecí tvorila usadenina zinkovej „peciny“. Jej užitočnosť pri výrobe mosadze preukázal okolo roku 1550 Erasmus Ebener († 1577).

K pôvodu bežného označenia kalamínu (nem. *Galmei*) pritom existujú rôzne výklady. Podľa jednej interpretácie etymologicky pochádza z talianskeho výrazu pre žltú (*giallo*) a kameň (*mina*). Podľa inej vznikol z *lapis calaminaris*, čo by súviselo s významom „kameň, nosiaci nešťastie“ (teda *lapis calamitosus*), v zmysle poukázať na domnelú nepoužitelnosť minerálu, ktorý sa dlho vyhadzoval ako problematická nečistota vzniknutá pri tavení olovej rudy. Ďalšie vysvetlenie operuje pôvodom od hebrejského slova *kedem* (východ), z ktorého vznikli grécke pojmy *kadmia* či *kadmeia* a nakoniec *calamina*.¹⁵

Ďalší recept z *Alchýmie Magistra Frederika* hovorí:

„Ak sa cín¹⁶ leje a do kyseliny vlieva alebo ponára, najprv sa vyčistí tartarom, albignom¹⁷ alebo soľou amoniaku, zmiešajú sa s ním buď limatura camlidis alebo indické železo a stane sa z neho tuhé a biele striebro, tak ho robil bielym cisár Fridrich. Lahké a pekné vybielenie. Rozpusti med', dobre nech sa vyčistí v kruxille¹⁸ a keď stuhne primiešaj z listov zeleru a päťkrát zopakuj a bude pekné dielo. Pridaj kov, ktorý chceš vybieliť. Vezmi zrelú síru, živé vápno a zeminu a zmiešaj s kyselinou a chlapčenským močom, ulož do rozpálenej sklenej nádoby a nechaj na mraze desať alebo sedem dní. Potom lej buď iný kov alebo vhadzuj odhora a bude biely.“¹⁹

Zaujímavá je aj jazyková stránka *Alchýmie*, predstavujúca jeden z príkladov pôvodnej alchymistickej literatúry druhej polovice 16. storočia:

Jazyk *Alchýmie
Magistra
Frederika?*

„Jazykovým základom je súveká čeština, spisovný úzus na Slovensku do konca 18. storočia. Treba však vyzdvihnúť, že český základ je silne

¹⁵ Pozri KARIN FIGALA a CLAUS PRIESNER (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*, trans.: Petr Babka. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 147.

¹⁶ Druhý krát autor používa výraz „stagnum“, pravdepodobne ale má byť správne „stannum“ – cín. *Stagnum* znamená stojatá voda.

¹⁷ Doslova znamená „biely plameň“, presnejšia identifikácia však nie je zrejmä.

¹⁸ *In cruxillo* (?) sa dá nie celkom zrozumiteľne preložiť ako „malý krížik“.

¹⁹ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 37 – 38: „Si stagnum funditur et in acetum volvitur vel infunditur ex prius cum tartaro vel albigne vel sale ammoniaci (nad tým glosa: fôt sóval) depuretur et limatura camlibis vel ferri indici cum eo misceatur fit argentum durum et album et album hoc fecit Imperator Fridericus. De albacio levis et pulchra. Lique fac cuprum bene puretur in cruxillo et cum est fixum misce de foliis apii et reitera quiques et erit opus pulchrum. Ad de albandum oeconomicum metallum. Recipe sulphur maturum calcem vivum ova et terram et tempera cum aceto et urina pueri pone illi olla vitrea butata et mitte in fricore per 10 vel 7 dies postea funde vel aliud metallum et iacta de super et erit album.“

popretkávaný živou slovenčinou, stredoslovenskými jazykovými prvkami, a to v hláskosloví, v tvarosloví, v skladbe a v slovej zásobe. Niektoré slovakizmy poukazujú aj na – slabší – vplyv východoslovenského (spišského) nárečia.“²⁰

Obdobne je to aj v tvarosloví – ako príklad možno uviesť aspoň niekoľko slovenských tvarov: „práca tvoja“, „živého ohňa“, „až do konca“, „z toho vajca“, „červenejší“, „tvrdší“, „lepší“, „najlepší“, „oznamujem“, „dochodia“ „mohol“ atď. Aj keď rečová blízkosť interferuje s výskytom syntaktických zvláštností, možno v texte *Alchýmie* nájsť slovenské zvraty „varuj sa netýkati prsty“, či „káž kováčovi rozkovať“. Slovenský jazyk však rukopis ovplyvnil lexikálne – „ciment“, „mužar“ („moždir“), „zrkadlo“, „šafel“, „šachtar“, „rendlík“, „pilník“, „brunátny“, „kovalské (i kovátske) uhlie“, „zarovno“, „sypko“, „hnedky“, „probovať“, „namastiť“, „zaflastrovať“, „rožtovať“, „pristrojiť“, „koštovať“, či „vartovať“.

V prípade textu *Alchýmie* nemožno hovoriť o jednotnej pravopisnej norme, pretože pravopis sa dôsledne neriadi ani diakritickým, ani zložkovým systémom, ako napríklad „kumsst“ – „kumšt“, „čysty“ – „čzisty“, „cziment“ – „cyhla“, „cynobr“ – „czinober“ – „czynobř“, „tiglik“ – „teyglík“ – „tyglik“, „zroštug gy“ – „zetry gj“, „pridavaj – přidej“ a podobne.

Pravopis
Alchýmie
Magistra
Frederika

I keď tento rukopis poukazuje na českú autorskú provenienciu, niet pochybností o tom, že je slovenskou pamiatkou, ktorá umožňuje vykonať porovnávaciu analýzu dobovej alchymistickej terminológie vo vzťahu k iným písomným prameňom.

Nasledujúci návod nám umožňuje vytvoriť si aspoň orientačnú predstavu o chemikáliách, ktorými disponoval autor *Alchýmie*. Musíme mať ale na zreteli, že ide iba o príklad reprezentujúci časť z veľkého množstva chemických látok, ktoré mali k dispozícii:

Chemické látky
v *Alchýmii*
Magistra
Frederika

„Vezmi moč koňský, popela brestového (zo) samých korek, popela jaseňového z samých korek, vápna nehaseného, soli polskej, ledku, sanitry, kuprvaser, šadvaser, živý oheň, to jest přísada.“²¹

Podme si to rozobrať postupne. Kónský moč, podobne ako moč všeobecne, je vlastne vodným roztokom močoviny $\text{CH}_4\text{N}_2\text{O}$, rozpustených solí a malého množstva organických látok, ako je kyselina močová, kreatinín a amoniak. Práve o získaní solí z detského moča sa zmieňuje autor *Alchýmie* slovami „urob sol z uriny dětinsky a vysublimuj ju“.²² O využití moču píšeme

²⁰ ERVÍN LAZAR: *Alchidemia* 1573, s. 480.

²¹ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 11.

²² *Ibidem*, s. 39.

podrobnejšie na inom mieste, takže tu len poznamenajme, že sa často používal ako rozpúšťadlo alebo ako mierne korozívum.

Popol získaný spálením kôry jaseňa a brestu bol účinný predovšetkým vďaka obsahu oxidov tvoriacich chemický základ popola. Oxidy alkalickej kovov – oxid sodný a oxid draselný, ako aj kovov alkalických zemín, predovšetkým oxid vápenatý, vďaka vysokej alkalickosti viažu oxid uhličitý vznikajúci spaľovaním uhlíka vo forme uhličitanov, prípadne sa v menšej miere môžu zlučovať s oxidom siričitým na siričitany. Preto tu zmieneny drevný popol vzhľadom na vysoký obsah draslíka v drevnej hmote obsahuje značné množstvo uhličitanu draselného (potaš), ktorá sa v minulosti takýmto spôsobom aj vyrábala.

Význam ďalších prísad je pomerne zmysluplne vysvetliteľný. Nehašené vápno je vlastne oxid vápenatý CaO, pod poľskou soľou by sme si mali predstaviť chlorid sodný NaCl ťažený v baniach na území Malopoľska. Liadok je dusičnan draselný KNO₃, známy aj pod historickým názvom sanitra, „*kuprvaser*“ je z vodného roztoku kryštalizujúci pentahydrát síranu meďnatého CuSO₄·5 H₂O, „*šadvaser*“ je kyselina dusičná HNO₃ (z nemeckého *Scheidewasser*) a „živý oheň“ – síra.

Pre rozsiahlosť témy nie je možné, aby sme takýmto spôsobom podrobili analýze každý postup v *Alchýmii*, preto sa v nasledujúcom texte zameriame iba na vybrané ingrediencie z tohoto alchymistického receptára, ktorými sú „*huttoreich*“, (arsenik), „*krumšpot*“ (medenka), „*markazit*“, „*salarmoniak*“ (salmiak), „*spissglas*“ (antimón) a „*cinobr*“ (rumelka).

Termín arzén sa ako označenie prvku používa až od 19. storočia. Dovedy sa nielen kovový arzén, ale predovšetkým jeho oxid a obidva sulfidy nazývali arsenik (gr. *arsenikon*, *arrenikon*, lat. *arsenicum*, arab. *az-zaních*). Od antiky sa využívali rozmanité zlúčeniny arzenu: žltý *auripigment* (t. j. farba zlata, inak aj *orpiment*, *operment*, sulfid arzenitý, As₂S₃), červený *realgar* (z arabského *rahđz al-fa'r*, „kryší prášok“, tiež *risigallum* alebo *sandarach*, tetrasulfid tetraarzenú, As₄S₄) a tiež oxid arzenitý (As₂O₃), doteraz označovaný ako arsenik – biely, ľahko sublimujúci prášok.²³

Alchymia Magistra Frederika zmieňuje arsenik niekoľkokrát, a to jednak v tejto podobe ako „*arsenik bílý, prostý*“ vo výzvach „*vezmi arseniku 1 lot*“ či „*vezmi arseniku bílého, jeden raz vysublimované(h)o*“ alebo ako „*huttoreich*“: „*A potom*

²³ Termín *Hüttenrauch* mal široký význam ako dokazuje napríklad GERHARD WAHRIG: *Deutsches Wörterbuch*. München: Mosaik Verlag, 1985, s. 1902: „*Hüttenrauch in Hüttenwerken entstehender, sehr feiner Flugstaub aus flüchtigen Metallverbindungen ...*“. Často to býval oxid zinočnatý (ZnO) nazývaný tiež *pompholyx*, pozri GEORGIUS AGRICOLA: *De re metallica*. New York: Dover Publications, 1950, s. 112, pozn. 8.

vezmi toho ... hutreichu 4 díly“, prípadne „vržiš do něho... 4 díly hutreichu“.²⁴ Iné dobové pramene ako Kamaldulský slovník ho poznajú ako „arsenyk, myssy ged“²⁵ a Anton Gabon vo svojom spise *Physica exotica* zase ako „auripigmentum: arsenyk žlti“.²⁶ Príkladom môže ísť aj manuskript *Opuscula artis chymicae* zo 17. storočia „wlož do tygle gednu wrstwu medj a druhu wrstwu arsenicu“ a rukopisná príručka *Tokaji chirurgus*, kde stojí „wezmi arsenicu 1 lot“.²⁷

Sulfidy, menej už oxidy, sa v prírode vyskytujú prirodzene, spoločne s rudami ušľachtilých kovov alebo železa. Arzenik sa získaval pražením arzenidov kovov, napríklad arzenového kyzu (arzenopyrit, diarzenid-disulfid železnatý, $\text{FeAs}_2 \cdot \text{FeS}_2$), alebo bol vedľajším produktom pri hutníckom spracovaní iných kovov. Hutný dym vznikajúci pri pražení sa odvádzal komínmi, v ktorých sa usadzoval biely arzenik.

Kovový arzén získal prvýkrát pravdepodobne Albertus Magnus zo hrievaním auripigmentu s prídavkom mydla ako redukčného činidla. Zlúčeniny arzénu sa uplatňovali ako farbivá, jedy a v medicíne sa balneologicky významné vody s obsahom arzénu odporúčali v liečebných kúpeľoch.

Alchymisti priradzovali arzén spoločne s ortuťou, sírou a salmiakom ku skupine „duchov“. Ťažisko záujmu o arzén a jeho zlúčeniny bol podmienený jeho schopnosťou tvoriť s meďou striebornú zliatinu. Ako upozornil G. Brey,²⁸ k realizácii tejto reakcie nie je vôbec nutné vychádzať z čistého arzénu. Skôr išlo o cementáciu, analogickú k výrobe mosadze, keď sa niektorá zo zlúčenín zohrieva s meďou a uhlím za minimálneho prístupu vzduchu.

Zlúčeniny arzénu mali v alchymistickej praxi veľký význam, hlavne pre svoju schopnosť bieliť meď, a teda ju iluzórne premieňať na kov podobajúci sa striebru, a tiež pre domnelé príbuzenstvo s ortuťou a sírou.

Alchymia obsahuje návod, pri ktorom je nevyhnutné použiť arzenik, spomínaný ako *huttoreich*:

„Vezmi rtuťu, čoť se zdá a sírky tolikež pod jednu váhu a zetři to spolu na prach a polož do panvy železnej a vlož loje hovadzého, co by na tri prsty stálo, var to a míšej, až všecek ten luj vyhorí. Potom vržiš

²⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 24, 25, 23, 62 a 61.

²⁵ *Syllabus dictionarij Latino-Slavonicus cum brevi quoque methodo parvulorum, rite videlicet: scribendi, formandi et pronuncandi nonnullas vces in Ortographo Slavonico Idiomatico, quod exemplis deducitur*. 1763. 948 s. Rukopis v UK v Budapešti, sign. H64. Pozri aj MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka*, vol. 1. Bratislava: Veda, 1991, s.98.

²⁶ ANTON GABON: *Physica exotica sive secreta naturae et artis*. Trnava: Tyrnaviae typ.

Academ, 1717, 194 s. , MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 1, s. 98.

²⁷ *Tokaji chirurgus*. 18. storočie, 18 s. Rukopis v Tokajskom múzeu v Tokaji (Maďarsko).

MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 1, s. 98.

²⁸ KARIN FIGALA a CLAUS PRIESNER (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*, s. 50.

do něho soli obecnej a veištanu páleného 4 díly a 4 díly hutreichu a 4 díly pleivesu a 4 díly salnitry a 4 díly a časti prachu vaječných škoripek, ať jest jedného jako druhého, ale salnitr musíš spáliti i míšej to spolu s žlutkem vaječným, aby bylo jako tieto a potom vezmi sklenicu a polož tie všechny věci do ní a polož v piesek horký aneb teplý a horúci, ať z toho vytáhne vodu a osušíš ten prach. A potom vezmi toho prachu 3 díly a hutreichu 4 díly a přičiň 1 lot stříbra. Potom zase vezmi toho prachu 1 díl na 40 lotův mědi a zmeníš v dobré stříbro i trvalé na mnohých próbach. To jest jisté a skušené.“

Medenka je zásaditý uhličitan meďnatý vznikajúci pôsobením atmosférického oxidu uhličitého a vlhkosti na povrchu medi ako zelená vrstva. Umelo pripravená medenka sa skladá prevažne z octanu meďnatého ($\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CO}_2)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) a zásaditého uhličitanu meďnatého ($\text{Cu}(\text{CH}_3\text{CO}_2)_2 \cdot \text{CuO} \cdot 4\text{H}_2\text{O}$). Iné označenia sú španielska zeleň, franc. *verdigris* (t.j. grécka zeleň, odvodenie od *vert de gris*, „šedozelená“, je spochybňované), lat. *viride hispanicum* (t.j. španielska zeleň).

Z formulácie „vlož krumšpotu“²⁹ je zrejmé, že pisateľ *Alchýdemie* nazýva medenku podobne ako autori iných dobových spisov, kde sa stretávame aj s alternatívnymi názvami „krumšpat“, „krušpán“, „krušpánok“ či „krišpond“. V diele Jána Torkosa *Taxa pharmaceutica Posoniensis* sa stretávame so synonymami „geläuterter Grűnspan: lagtrovany krusspan, Grűnspan: grusspanek“, ktorý na inom mieste špecifikuje ako „zeleny, yako na zwonie se naleza.“³⁰ „Medy se pridrži krušpan (:medena rez:)“ sa dočítame zase v slovenskom preklade Komenského diela *Janua linguae latinae reserata aurea*,³¹ zatiaľčo *Gemerský receptár* vyzyva „rozpust krunspatu, wezmi ost konsku, spal gi z krinsspatem, zetri krispond“.³²

V stredoveku sa medenka získavala pôsobením octu na tenké medené doštičky; tie sa buď ponorili do kúpeľa alebo sa vystavili pôsobeniu výparov. Po uplynutí doby jedného týždňa sa zoškrabala za ten čas vytvorená zelenomodrá krusta. Nemecký názov *Grűnspan* („zelená trieska“) je odvo-

²⁹ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 59.

³⁰ JUSTUS JOHANNES TORKOS: *Taxa pharmaceutica Posoniensis cum instructionibus pharmacopoerum, chirurgorum et obstetricum speciali mandato excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici assumta*. Preßburg: Litteris Royerianis, 1745, 98 s. MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka*, vol. 2, Bratislava: Veda, 1992, s. 149.

³¹ JOANNES AMOS COMENIUS: *Janua linguae latinae reserata aurea*. 17. stor. Anonymný slovenský preklad z Lyceálnej knižnice v Kežmarku, MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 2, s. 149.

³² [Gemerský receptár] 18. stor., 124 s. V súkromnom vlastníctve. MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 2, s. 149.

dený zrejme od podobnosti odlúpených kúskov medenky s drevenými ívermi, pomocou ktorých sa odlupovali. Podľa inej interpretácie sa nemecky pôvodne volala opačne *Spangrün*, pretože sa do Nemecka dostala zo Španielska (ide o doslovný preklad latinského *viride hispanicum*). Neskôr sa získavala tiež reakciou oxidu meďnatého (CuO) s octom a používala sa hlavne ako farbivo k iluminácii rukopisov.³³

Basilius Valentinus ako prvý vyrábal koncentrovanú kyselinu octovú tepelným rozkladom medenky a kondenzáciou vzniknutých pár. Z predpisu, ktorý sa zachoval, však nie je zrejmé, či ide skutočne o octan alebo o síran meďnatý, keďže táto tzv. ľadová kyselina octová nemôže vzniknúť destiláciou octu, pretože sa zároveň destiluje aj voda.

Medenka, v *Alchýmii Magistra Frederika* spomínaná ako *krumšpot*, sa objavuje aj v receptúre „strojenia zlata“:

„A chceš-li zlato pristrojiti, vezmi sirky a var ji za tri hodiny v octie, v dobrém vínnem a prilívaje po dva razy octa a to spoje spolu s mědí pilovanú a polož do sklenice a zaváž ji a nech v peci státi, co by nebylo příliš horko, prez noc. A z toho bude sírka a vezmi tú sírku a urob z ní cinobr prostým obyčejem. A ten cinobr vlož do vodky koprvasovej, aby prve koprvaser spálil a urobil z něho vodku. I bude tá vodka červená a vlož krumšpotu a ledku obecního a bude z teho vodka červená a potom tu vodku vlej na popel teplý a sprvu ohněm lechkým a potom větší, ať oschne.“³⁴

Markazit je pomenovanie veľkej, bližšie neurčenej skupiny lesklých, sulfidických minerálov a ako upozorňuje nemecký historik alchymie Ernst Darmstaedter, tento názov neoznačoval vždy len jeden minerál:

*„Markazit“
= skupina
lesklých,
sulfidických
minerálov*

„Znalost' prirodzenosti rúd bola nedostatočná a jediným vodítkom bolo v podstate pozorovanie vonkajších znakov, čím prirodzene dochádzalo k mnohým zámenám a omylom. Prinajmenšom sa už v raných dobách verilo, že mnoho rúd pri zohrievaní mení podobu a odštiepuje rôzne substancie. Ďalej sa vedelo, že tieto substancie, napríklad síra, arzenik, sú použiteľné tiež pre alchymistické účely, a bolo snahou naučiť sa takéto substancie získavať. Používali sa tiež rôzne ‚prímesty‘, o ktorých sa verilo, že použitý kov ‚očisťujú‘, avšak v skutočnosti mali na svedomí chemické zmeny. V raných dobách, kedy sotva niekto poznal kyseliny

³³ DANIEL V. THOMPSON: *The Materials and Techniques of Medieval Painting*. New York: Dover, 1956, s. 163 – 168.

³⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 59.

*a iné činiidlá, muselo byť spracovanie minerálov pomocou sublimácie, samotné minerály nevynímajúc, prirodzene veľmi dôležité.*³⁵

Názov markazit pochádza zrejme z arabského termínu *markašitá* a u Gebera sa ním mieni predovšetkým pyrit (železný kyz, disulfid železnatý, FeS₂). Albertus Magnus naproti tomu používa v 13. storočí slovo markazit ako názov pre všetky rudonosné minerály. Ešte Andreas Libavius píše v roku 1595 vo svojej *Alchymii*, že výraz markazit môže pomenúvať rozmanité látky a ich početné príklady aj sám uvádza. Začiatkom 16. storočia sa výraz začína ujímať ako názov bizmutu, prípadne sulfidu bizmutitého (Bi₂S₃). Podobne aj zinok sa v roku 1755 nazval *Marcasita aurea*, aj keď ním nebol zrejme mienený zinok, ale sulfid zinočnatý (ZnS).

S touto podobou názvu sa stretávame aj na stránkach Alchýmie: „*techdy naber, jest markazit takový*“³⁶ „*by byl markazit, než že jest kyz*“³⁷ prípadne „*tu najdeš markazit i zlata*.“³⁸

V dobovom diele Martina Laučeka z roku 1776 sa stretneme aj s pomenovaním „*markazýt: markazite aneb kýz hrubý*“³⁹ v rukopise *Opuscula artis chymicae* zase čítame: „*Rozbig ten wyssny tygel, w kterem marcasita bola, techdy nagdess markazitu twug wsseligakowimy ffarbamy sfarbeny*“ či „*doda markazitu fflusu*“.⁴⁰

Alchymia podáva návod k využitiu náleziska markazitu neďaleko Dobšinej od Jana Zemánka, zlatníka z Těšína z roku 1560:

„Ptej se od Hranovnice do Hrabušic. Prida do Hrabušic, doptaj se na uhlare Jakuba, jeho otci jméno Štefan, on vám pokáže. A jestli žeby ho nemohol doma trefiti, jdúce ku klášteru tím chodníkom, co chodí do Dopšennej od chodníka s konmi na pravú stranu do doliny. Ptaj se toho Jakuba, kde berú ten kyz červený, v hline jest, jako spálená to hlina velmi červená jak ukáže, techdy naber, jest markazit takový. Pridavše k němu mědi, pridavši mosazi, pridáš-li i železa, tretí díl budeš mati zlato, jestli budeš rozuměti probovati: jestli by neuměl, prines ke mne do Těšína k Janovi Zemankovi, coť váha donesie, to pravím na svú přísahu i na

³⁵ ERNST DARMSTAEDTER: *Geberova alchymie*. Trans.: Pavel Krummer. Praha: Volvox Globator, 2012, s. 192.

³⁶ *Alchidemia magistri Friderici iae de ferrea porta*, s. 120.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, s. 128.

³⁹ MARTIN LAUČEK: *Zlatá bâně*, 1775, 182 s. Rukopis v UK v Budapešti, sign. A 248. MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 2, s. 259.

⁴⁰ *Opuscula artis chymicae*. In: *Pramene k dejinám slovenčiny*, vol. 2. Eds.: TATIANA LALIKOVÁ – MILAN MAJTÁN. Bratislava: Veda, 2002, s.1 27 (ďalej len ako *Opuscula artis chymicae*).

*své človečenství a tak se uměj spraviti podle tohto spisu, leda chlapu toho nezjevuj by byl markazit, než že jest kyz: tu ber s bázní Boží.*⁴¹

Salmiak je triviálne označenie chloridu amónneho (NH₄Cl). Toto slovo vzniklo skrátením pojmu *sal ammoniacum*, ktorý sa ako označenie chloridu amónneho používal v Európe od 12. do 18. storočia. Ako poukázal J. Ruska, preklady arabských diel menia perzsko-arabské slovo pre salmiak, *nusadir*, ako *sal ammoniacum*, *sal armoniacum* alebo *sal armeniacum*. V alchýmii neskôr získal aj nasledujúce krycie mená: *anima sensibilis*, *aqua duorum fratrum ex sorore*, *aquila*, *cancer*, *lapis aquilinis*, *lapis angeli conjungentis*, *sal lapidum* a *sal alocoph*.

„Salarmoniak“
(t.j. salmiak) =
chlorid amónny

V Alchýmii sa stretávame s názvom „salarmonic“, „salarmoniak“, prípadne „salmiac“: „to jest jedno salarmonicum“⁴², „můžeš k tomu přidati salarmoniaku“⁴³, „toho prassku vezmj gednu castku a salmiacu tež tolko, sublimug to“⁴⁴ či „vlož ku 8 lothom crystallikuw 2 lothy sublimowaneho salarmoniacu, deg potom tuhssy ohen, až se salarmoniak sublimuge“⁴⁵. V iných historických prameňoch je to podobne – Ján Prokop do svojho slovníka zahrnul aj „sal ammoniacum“⁴⁶ a *Taxa pharmaceutica Posoniensis* definuje nielen „sal armoniacum: salmyak“, ale aj „flores salis armoniaci: salmiakový květ“⁴⁷ a *Poznamenánj vžitečného lekárstvy* z roku 1787 usmerňuje laboranta „wezmi pol holbi kozjho mljeka, pol lota drobno vtlučenýho salmiaku.“⁴⁸

Táto zlúčenina tvorí bezfarebné kryštály, ktoré sa pri zohrievaní sublimujú a rozkladajú na amoniak (NH₃) a kyselinu chlorovodíkovú (HCl). Z arabských prameňov je zrejmé, že sa ťažil v strednej Ázii, zatiaľ čo do Európy sa až do 18. storočia dovážal predovšetkým z Egypta umelo vyrobený salmiak získaný zohrievaním hnoja. Traktát geberovského súboru *De inventi-one veritatis* popisuje výrobu salmiaku z moču, potu, kuchynskej soli a sadzi.

Dôležitou vlastnosťou zaujímavou pre alchymistov je jeho takmer dokonalá sublimácia, ktorá spôsobila, že najneskôr v dobe Rhazesovej sa spolu s ortuťou, sírou a arzénom zaraďoval medzi duchov. Pretože sa získaval

⁴¹ *Alchidemia magistri Friderici iae de ferrea porta*, s. 119 – 120.

⁴² *Opuscula artis chymicae*, s. 42.

⁴³ *Ibidem*, s. 46.

⁴⁴ MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5. Bratislava: Veda, 2000, s. 213.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 212.

⁴⁶ JOANNIS PROCOPIUS: *Dictionarium slavico-latinum*, 18. stor., 605 s. Rukopis v OSzK v Budapešti, sign. Fol. Boch. Slav. 6/I., 6/II.

⁴⁷ *Taxa pharmaceutica Posoniensis*, MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 213.

⁴⁸ *Poznamenánj vžitečného lekárstvy wubec pro domácy dobitek, statek tež hid k tomu tohože dobitku, statku a hidu potrebné wipsánj*. Banská Bystrica: J.J. Tumler, 1787, 340 s., MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 213.

z ľudských a živočíšnych látok, obsahoval podľa dobovej viery sily schopné formovať živý organizmus a napomôcť zdokonaleniu kovov,⁴⁹ čo je obsiahnuté i v skúmanom rukopise:

„Vezmi 2 díly sulfuru a 1 díl salnitru a 1 dílu soli obecnej a rozpále, čos nechal, to klidení ti, kdy to ať v salnitru zhorí a sulfur ostane a ten sulfur poteče s prvú zem a chcešli, můžeš k tomu přidati salarmoniaaku a potom toho sulfuru připraveného 1 lót a mercurium umoreného 1 lót a to spolu s tím sulfurem vlož do týglíku. Potom vezmi mied’ a rozpust ji v tygli a ten prach prvnější mec na ni tam a med’ silu vezme jako stříbro pravé a na olovu plikne.“⁵⁰

„Spisglas“
(to jest
antimón)

Pomenovanie antimón sa vyskytuje prvýkrát v 11. storočí u Constantia Africana, zrejme je však ešte staršie a jeho etymológia je predmetom dohadov. Je možné, že pochádza (cez arabčinu) z gréckeho *stimmi* alebo latinského *stibium*, čo sú názvy odkazujúce na staroegyptský pôvod.⁵¹ Je možné aj to, že sa tu stretávame s latinizovanou formou gréckeho slova *antheimonion* („kvet“ alebo „niečo, čo vykvitlo“).⁵²

V prírode sa vyskytuje prevažne ako leštenec antimónový (*Grauspiessglanz*, antimonit, stibnit), ktorý predstavuje šedočiernu modifikáciu sulfidu antimonitého (Sb_2S_3). V alchymistických textoch sa názvom myslí práve tento materiál a nie kovový antimón. Až do konca stredoveku sa zamieňal s inými kovmi, napríklad s olovom, a preto substancia označená ako „naše olovo“ môže byť aj antimónom alebo jeho sulfidom.

Alchýmia pomerne často vyzýva k použitiu antimónu „když budeš potřebovati k antimonium“⁵³ slovami: „Vezmi funt antimonium“, „vezmi 4 loty špisglasu“, „vezmi 6 lotů špisglasu“.⁵⁴

⁴⁹ KARIN FIGALA a CLAUS PRIESNER (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*, s. 270.

⁵⁰ *Alchidemia magistri Friderici iae de ferrea porta*, s. 45 – 46.

⁵¹ KARIN FIGALA a CLAUS PRIESNER (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*, s. 270.

⁵² Ako *flores* (kvety, sg. *flos*) sa označovali voľné zhluky kryštálov, predovšetkým sublimátov. Tento výraz mal upozorňovať na mimoriadnu subtilnosť látok. Prejavuje sa v ňom aj predstava o vzájomnej príbuznosti troch prírodných ríš, podľa ktorej je najjemnejšia časť rastlín podobná minerálnym substanciám. Okrem *flores antimonii* (sublimovaný oxid antimonitý, Sb_2O_3) bolo známych viacero druhov „kvetov“ napríklad *flores benzoe* (sublimovaná kyselina benzoová z benzoovej živice), *flores viridis aeris* (medenka alebo umelo vyrábaný octan meďnatý), *flores salis ammoniaci* (sublimovaný chlorid amónny, NH_4Cl), *flores sulfuris* (sublimovaná síra, sírny kvet) a *flores zinci* (sublimovaný oxid zinočnatý, ZnO).

⁵³ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 90.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 31 – 33.

Torkosova *Taxa pharmaceutica Posoniensis* píše v súvislosti s antimónom „*antimonium crutum: sspisglas*“, „*mitrum antimonnii: sspisglasowé sklo*.“⁵⁵ J.G. Heill vo svojom diele *Trifolium sanitatis medicum* zase usmerňuje „*Wezmi podwihugicyho spiglasu z englickým cjnem praeparirowaneho gedén lot*“ alebo „*Wezmi špiglasowe tinctury po pil qvintljku*“ (HT 1760).⁵⁶ V zdravotnej knihe *Poznamenánj vžitečného lekárstwy* zase čítame: „*Zetri na prach málo sspisglosu, do vzla zakrut*“.⁵⁷

Použitie antimónových preparátov zaviedol Paracelsus, keďže farmaká na jeho báze pôsobia pri opatrnom dávkovaní laxatívne, dávivo a potopudne. Pre iatrochemikov nasledujúcich Paracelsovo učenie bolo *panaceom*, univerzálnym liekom. Dôležité deriváty okrem antimonitu boli napríklad *butyrum antimonii* (antimónové maslo, chlorid antimonitý, $SbCl_3$), Algarothov prášok (zmes oxychloridu a chloridu antimonitého, $2SbOCl + Sb_2O_3$, vypadáajúci pri hydrolýze $SbCl_3$), antimónové sklo (*Spiessglas*, stuhnúta tavenina oxidu antimonitého, Sb_2O_3 , so stopami Sb_2S_3) a dávivý kameň (vínan draselno-antimonylu, *Tartarus stibiatus* $K[C_4H_2O_6Sb(OH)_2]$). Z kovového antimónu sa zhotovovali *potula vomitoria*: víno naliate do takýchto pohárov získalo po odstátí dávivé účinky vďaka rozpustenému antimónu. Podobne tak antimónové *pillulae perpetuae* (večné pilulky) pôsobili laxatívne a po použití sa mohli užívať znovu.

Okrem toho slúžil k výrobe keramických farieb ako prísada do zvonoviny a ako súčasť tlačiarenskeho kovu. Pri pokusoch sa sulfid antimonitý používal na oddelenie zlata od striebra. Zliatina striebra a zlata sa niekoľkokrát tavia s antimonitom. Výsledkom bolo usadenie zlata a antimónu na dne tégliku, zatiaľ čo sa vzniknutý sulfid strieborný vylial. Pri zahriatí zliatiny potom antimón oxiduje, zhorí a unikne v podobe dymu. V nádobe ostane len čisté zlato. O schopnosti antimónu oddeľovať zlato od striebra vypovedajú aj názvy *Lupus metallorum* (Vlk kovov), *Balneum regis* (Kráľovský kúpeľ) či *Iudex ultimus* (Posledný sudca).

Vďaka schopnosti miešať sa so zlatom bol v alchýmii antimónu prisúdený dôležitý význam a jeho liečivé účinky sa odvodzovali práve od čistenia

⁵⁵ *Taxa pharmaceutica Posoniensis*. MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 659.

⁵⁶ GEORGIUS HELL: *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdravj zpráva lekarka zepsana od Izraelity gednogo hogiti nemocy se snažugicyho*. Dolný Kubín, 1760, 161 s. Rukopis v LAMS v Martine, sign. 1774. MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 659.

⁵⁷ *Poznamenánj vžitečného lekárstwy wubec pro domácj dobitek, statek tež hid k tomu tohože dobitku, statku a hidu potrebné wipsánj*. Banská Bystrica: J. J. Tumler, 1787, 340 s. MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 659.

zlata. Vonkajšia podobnosť s olovom viedla k formulácii predstavy o ich vzájomnom príbuzenstve, v prípade účinkov ho pripodobňovali k ortuti. Rôzne farby zlúčenín antimónu prezentovali údajne medzistupne transmutácie. Mimoriadne miesto v týchto špekuláciách zaberala takzvaná Signát-na hviezda (*Stella antimonii*, *Antimonium stellatum*), ktorá vzniká pri redukcii antimónitu železom. Je to regulus s hviezdovitým kryštalickým povrchom, ktorý alchymistom poukazoval na zvláštne súvislosti antimónu vzhľadom na hviezdnu sféru. Alchymistický význam antimónu a jeho zlúčenín začiatkom 17. storočia popularizoval známy traktát Basilia Valentina *Triumphwagen antimonii* z roku 1604.⁵⁸

Antimón (*špisglas*) sa objavuje v rukopise *Alchýmie* viackrát, príkladom môže byť aj nasledovný postup, v ktorom jeho využitie zohráva kľúčovú úlohu:

„A kdyby chtěl bukvici probovati, roztuj najprve bukvici. A kdy měká bude, že se dá tríti, i vezmi ji a šlichuj ji a potom usuš ten šlich (:aneb hlinu:). Potom vezmi toho šlichu 2 funty a antimonium, to špisglasu 4 loty, ať jest na poly zetretý. A vezmi k tomu 12 lotův olova zrneného. A nejprve, aby šlichu a špisglasu těch prachů, aby dal do tigle nemnoho, něco potrusil, potom olova též trochu a tak vždy vrstvou olova zrneného a vrstvou prachu, až tak plný tigel bude a dej do ohně, kdy bude červený, dýmej, ať teče, a když poteče a zsedne se dole král, i dej ho na test. Skušené.“⁵⁹

„Cinobr“
(rumelka)
= sulfid
ortuťnatý

Ide o triviálny názov sulfidu ortuťnatého (HgS), ktorý sa vyskytuje v nestabilnej čiernej podobe a v známej podobe žiarivo červenej farby. Pri sublimácii sa jej čierne sfarbenie mení na červené, preto sa dlho používala aj ako maliarsky pigment. Rozpustná je iba v lúčavke kráľovskej.

Inojazyčné pomenovanie rumelky (nem. *Zinnober*, predtým tiež *Cinnober*, v starej češtine *cinobr* či *cinobř*, stredohornonem. *Zinober*, angl. *cinnabar*, franc. *cinobre*) sú odvodené z latinského *cinnabaris*, a to zase z gréckeho *kinabari*, čo je zrejme pôvodne indické slovo pre dračiu krv. Tou bola nazývaná živica tzv. dračieho stromu (*Dracaena Draco*) žiarivej, krvavočervenej farby.

Alchýmia Magistra Frederika uprednostňuje názov „cinobr“, ako to je napríklad v nasledujúcich variáciách: „urob z ní cinobr prostým obyčejem“, „... jestli přidáš který cinobry...“, „...potom tím cinobrem stríbro spálené...“.⁶⁰ Takéto

⁵⁸ LOUIS G. KELLY: *Basil Valentine and his Triumphant Chariot of Antimony. With Annotations of T. Kirkringius (1678)*. New York: Garland Publishing, 1990, s. 32 – 36.

⁵⁹ *Alchidemia magistri Friderici iae de ferrea porta*, s. 30 – 31.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 59 a 60.

pomenovanie, „cinober anebo gjna mercurialska ruda“,⁶¹ používa aj pisateľ *Opuscula artis chymicae*, zatiaľ čo v listine zo Zvolena datovanej do roku 1643 nachádzame názov „cynobrium“.⁶²

Pre alchýmiu mala rumelka značný praktický i symbolický význam. Keďže jej zložkami sú základné živlové elementy, „prírodná“ ortuť a síra, videli v nej alchymisti určitú, i keď nedokonalú formu jednoty princípov podstaty kovov. Dôležitá bola jej vysoká špecifická hmotnosť, čím sa podobá kovu, a jej červená farba poukazovala na spriaznenosť s farebne totožným „kameňom mudrcov“ (*Lapis philosophorum*).⁶³ Praktický význam používania rumelky možno ilustrovať na dvoch citátoch z *Alchýmie* pod spoločným názvom *Jiný kumšt de cinobrio*:

„Vezmi 4 loty striebra pilovaného a 4 loty mercurium a dej do tygle spolu. A vezmi druhý tygel a dej do ohně a zahrej do červena a vezmi von a vlej ni s tím stríbróm do toho tygle a hybej penzlem železným. A když bude chladnúti, vylej do tygla a najdeš stríbro krechké. Odváž 2 loty živého ohně a rozetri na kameni a rozpust na hlinenej panve polívoanej a daj to stríbro do ní a míšej penzlem železným, ať se bude zrniti jako bob nebo hrach, potom dej na kamen a zetri a odváž 2 loty ledku kalcinovaného a zetri spolu. A pakli by nemal ledku, ale vezmi arseniku 2 loty a vezmi kolbičku polívanú a dej do ní a zamaž dobrú hlinú a daj na pecku do písku a tiahni dobrým ohněm do 10 hodin. A potom kedy schladně, sejmi dolu a rozbí a najdeš cinobr bílý, pěkný. A s tím cinobrem budeš robiti, co budeš chcíti, trebas olej, nebo chceš-li, rob s kamenem, muožeš i stríbro delati, to máš jistý kumšt.

Vezmi 4 loty striebra dobrého, pilovaného a 4 loty mercurium a dej to spolu do tygle a zahrej do červena a vlej to stríbro s tím mercurium do toho tygla a míšej, ať se pojme a potom vylej do jiného tygle, najdeš stríbro krechké i vezmi šadvaser, který jest urobený z jedného funtu salnitru a z druhého funtu ledku a dej to stríbro do tej vody do kolby a daj na pecku do pernice do písku a vlož na to alembik a tiahni vodu do recipientu a tak tiahni po dva razy a zase vlej a nech schladne a potom vezmi to stríbro a daj ho na kameň mramorový ia zetri a potom dej do kolby hlinenej a odváž 2 loty opilkův cihlarských a dej do tej kolbičky na ten cinobr a zamaž dobre hlinú a daj do pernice do piesku a drž sprvu ohněm

⁶¹ *Opuscula artis chymicae*, s. 125.

⁶² MILAN MAJTÁN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 1, s. 188.

⁶³ KARIN FIGALA a CLAUS PRIESNER (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*, s. 267.

lechkým a tak rob do 8. hodiny a potom nechať až ochladne, vezmi dolu a rozbi a nájdeš cinobrž pravý a stribrný a s tím cinobrem môžeš robiťi vŕŕecky veci dokonale, môžeš jej obrátiťi i na olej, na takový k tincture i na vŕŕecka jiná umění. To máš dokonale jistý kumŕt.“⁶⁴

V Alchýmii sa stretávame aj s názvami rozmanitých chemických operácií, spomedzi viacerých uvedme ako príklad fixáciu, a to nielen v latinskej verzii „...fixum misce...“, ale aj v dobovom slovenskom jazyku: „...stribro fixované...“, „...k vodám fixovaným...“, „...k fixování vodie...“, „...o fixování salnitru“ či „salnitry fixovati“.⁶⁵ Ďalej môžeme zmieniť gradovanie, „...kradování...“,⁶⁶ sublimáciu „...jeden raz vysublimované“, „...vysublimuj ju...“,⁶⁷ ŕmelcovanie (tavenie, roztápanie) „...prísada k ŕmelcování...“⁶⁸ a ŕlichovanie (vymývanie, prečisťovanie) „...ŕlichuj ji...“⁶⁹ s cieľom získať „ŕlich“ viackrát spomínaný v rukopise.⁷⁰

Alchymistická
dielňa.
Laboratórne
zariadenie
a pomôcky

Rukopis zachytáva aj súčasti laboratórneho vybavenia, čím nám dovoľuje nahliadnúť do slovenskej terminológie inventára alchymistickej dielne 16. storočia. Alchymia si k praktickej činnosti vyžadovala značný počet pomôcok a zariadení, z ktorých niektoré boli prevzaté z pracoviŕsk farbiarov, metalurgov, zlatníkov alebo farmaceutov. Mnohé z nich vŕŕak alchymisti zhotovovali ŕpeciálne v rámci svojho odboru a hoci sa ich tvary a materiály v čase menili, ich základné tvary a funkcie ostávajú platné dodnes.

Alchymia Magistra Frederika nás teda informuje o zriadení alchymistickej dielne, laboratória, kde možno bezpečne a v súkromí vykonávať potrebné pokusy: „Urob sobě pokoj osobitě, aby tam žádný nemohl vjíti a urob v tom pokoji komín a v tom komínu díru nízko, jedno co by mohol dobre sklenicu vidieti.“⁷¹ Autor nepoužíva slovo „laboratórium“, ktoré je vo význame alchymistickej dielne dokázateľné až z prameňov konca 16. storočia,⁷² ale z kontextu jeho výzvy je isté, že skutočne ide o osobitné miesto vyhradené k alchymickým experimentom.

⁶⁴ Alchidemia magistri Friderici iae de ferrea porta, s. 92 – 93.

⁶⁵ Ibidem, s. 38, 45, 47 a 90.

⁶⁶ Ibidem, s. 47.

⁶⁷ Ibidem, s. 23 a 39.

⁶⁸ Ibidem, s. 57.

⁶⁹ Ibidem, s. 30.

⁷⁰ Ibidem, s. 30, 48, 58 a 69.

⁷¹ Ibidem, s. 9.

⁷² Historik Lawrence M. Principe v tejto súvislosti poznamenáva, že slovo „laboratórium“ sa ojedinele vyskytuje až v 14. storočí, pričom slovníky klasickej latinčiny toto slovo ani nezaznamenávajú. V 15. storočí sa pomenovanie objavuje ako kláštorná dielňa analogicky k priestoru na modlenie (*oratorium*) a odpočinok (*dormitorium*).

Základným inventárom laboratória bola pec. Tá sa objavuje aj v citovanej špecifikácii autora *Alchymie*, kde o nej ďalej píše pri rôznych príležitostiach ako „*vstav do tichej peci*“, „*nech v peci státi*“, „*daj na pecku*“ či „*vrž do peci, kedy sa bude kuriti*“ a pod.⁷³ V dobre zariadených laboratóriách – čo však pravdepodobne nie je tento prípad – sa vyskytovali viaceré druhy pecí, napríklad na dlhodobé zohrievanie, destilačné alebo vysokoteplotné taviace pece. Autorova podmienka „*musíš mati uhli kovalské*“⁷⁴ nás upozorňuje, že ako palivo slúžilo najčastejšie drevené uhlie bežne používané vo vyhniach.

Pec ako základný inventár alchymistickej dielne

K laboratórnej výbave patrili v prvom rade nádoby slúžiace rôznym účelom. Typické boli banky, označované ako kolby (z nemeckého slova *Kolben*), tak ako to poznáme aj z druhého, slovensky písaného alchymistického rukopisu *Opuscula artis chymicae* zo 17. storočia: „*wleg to do sklenneg a mocneg kolby, prihreg kolbu*“;⁷⁵ dokonca aj v tvare kolbička „*abstrahowal som w kolbičku ten spiritus od sulphure, techty zystal w spusobu olege w kolbe*“.⁷⁶

Laboratórne nádoby

Zhotovovali sa pokiaľ možno z ohňovzdorného skla a takto musíme chápať aj autora rukopisu, ktorý uvažuje „*koliko sklenic*“ bude potrebných, aby došiel k záveru „*co nejvícej sklenice*“.⁷⁷ A tak teda vyžaduje „*zjednati devět sklenic. První aby byla dosti veliká, potom vše menšia a coby mohli zostati v ohni za devět dní i za devět nocí ne velmi v prudkém ohni*“.⁷⁸

V texte sa objavuje aj „*sklenica kryštálová*“, „*sklenice s dlhým hrdlem*“, čo bude zrejme fiola, ale v prípade „*skleničného hrncu*“⁷⁹ sa o jeho presnej podobe môžeme iba dohadovať. Na inom mieste autor špecifikuje sklo ako materiál, z ktorého sú zhotovené banky („*dej tú vodu do kolby sklennej*“) v porovnaní s bankami hlinenými či keramickými („*daj do kolby hliněnej*“, „*vlej do kolby hliněnej*“), pričom v jednej vete môže spomínať obidve možnosti potrebné ku správne vykonaniu postupu: „*vodu z kolby sklennej vlej do kolby hliněnej*“.⁸⁰

Stretneme sa aj s formuláciou „*vylej do gispukle*“,⁸¹ čo je zriedkavé označenie pre banku (z nemeckého *Giesbuckel*). Poznáme ho však aj z iných prameňov, ako napríklad *Opuscula artis chymicae*: „*Wyleg do gisspukla*“.⁸² Ako návod na použitie banky zo zlatníckeho inventára by sme mali chápať aj

⁷³ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 58, 59, 74 a 87.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 8.

⁷⁵ MILAN MAJTÁN A KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 2, s. 69.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 10.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 8.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 13, 63 a 65.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 78 a 76.

⁸¹ *Ibidem*, s. 95.

⁸² MILAN MAJTÁN A KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka* 1, s. 379.

formuláciu: „...vylej do bukľe zlatníckého. A bukľ má býti trochu rozehreň a lojem napuštěný...“.⁸³

Laboratórne sklo sa často uplatňovalo aj v prípade zostavenia viac či menej zložitých destilačných aparátov vo svojej podstate pozostávajúcich z dvojice baniek spojených trubicou. Jedna z baniek je varná, druhá (*recipient*) slúžila na zachytávanie schladeného destilátu. Pri archaických zariadeniach sa chladila helma (*alembik*), čo je skôr nedokonalou spätnou destiláciou, ako čítame v opise použitia destilačnej zostavy „vlož alembik a zaflajstruj a tiahni do recipientu“, vrátane tej možnosti, kde je varná banka navyše umiestnená v pieskovom kúpeli „dej do písku na pecku a vlož nato alembik a zaflastruj a tiahni vodu do recipientu“.⁸⁴ Slovo „alembik“ a jeho variáciu „alambik“ nachádzame aj v iných historických dokumentoch. Listina zo Zvolena z roku 1620 zmieňuje „alembik stary medenny“;⁸⁵ Turčiansky receptár zo 17. storočia odporúča „destillowany ocet wleg do gineho alembik a destillug“⁸⁶ a Lekarska knýžka z roku 1740 vysvetľuje ako „se nektere wody delagy nekdy samym parenym pod alambykem.“⁸⁷

Iný
alchymistický
inventár

Medzi alchymistickým inventárom nachádzame aj mažiar, keď v rukopise čítame „stluč v moždíři“ a „vezmi mosazný moždíř, oblož uhlím kovátským a dej ten salnitr do teho ohně moždíře“.⁸⁸

Veľké uplatnenie mal aj tégel' či téglik, teda ohňovzdorná nádoba tvaru zrezaného kužeľa, používaná na tavenie a žihanie kovov, ktorá sa v texte frekventovane spomína: „plný tigel“, „vlož do tigre“, „okolo tiglíku“ či „rozbiješ tyglí“.⁸⁹

Odporúčanie „vlíti na rendlík a variti“⁹⁰ znamená použitie nízkej nádoby na varenie, randlíka, podobne ako to čítame v jednej zo zdravotných príručiek z 18. storočia: „Wezmi jitroczil a stlucz dobře, wileg dobře srze ssatu na randlik, kdiz smaziss.“⁹¹

⁸³ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 32.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 81 a 82.

⁸⁵ MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 1, s. 83.

⁸⁶ [Turčiansky receptár] 17. storočie, 226 s. Rukopis v LAMS v Martine, sign. J 181/2.

⁸⁷ *Lekarska knýžka, z mnohých knih lekárskech vybrana mystra Krysstana y Gynych*, 1740, 157 s. Rukopis v FK v Ostrihome, sign. II 190.

⁸⁸ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 94 a 90.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 31, 48 a 49.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 26.

⁹¹ [Populárna medicína] 18. storočie, 233 s. Rukopis v EÚ SNM v Martine, sign. 427.

MILAN MAJTÁN a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka* 5, s. 22.

Pernica je zase názov pre hlinenú, kameninovú nádobu so zúženým dnom, ako to môžeme doložiť v nasledujúcich citátoch „*vstav na pernici*“, „*vlož na pecku do pernice*“, „*daj do pernice do piesku*“ a podobne.⁹² Pernica sa objavuje aj v iných dobových dokumentoch, keď sa napríklad v cechových artikuloch zo 17. storočia dočítame, že „*mladi mister ma masterkunsst učiniti gednu perniczy dno w nei na tri pidi, sskridlu na wrch, abi bila z gedneho kusa*“, a rukopis lekárskeho rád a formúl zase odporúča „*wesmy žytny czipol a war ho wyne a wezma ho odtud, rozetry w perniczy*“.⁹³

V rukopise nachádzame aj názov „šintrok“ (z nemeckého slova *Scheidtrog*) označujúci treciu misku v slovných spojeniach „*vsypaje na šintrok*“, „*vyšejduj ji na šintroku*“, „*potom na šintroku pust do něho rtuti*“ či „*rtuť vypustíš šintroku von*“.⁹⁴

Z manipulačných pomôcok sú v návodoch spomínané kliešte: „*wezma kliešte*“ a sitá ku preosievaniu sypkých či nadrobno rozdrvených surovín: „*Prosej skrze sitko husté*“.⁹⁵ *Kliešte, sitá a iné*

---

⁹² *Alchidemia magistri Friderici*, s. 74, 84 a 97.

⁹³ [Formuly a rady lekárske] 17. storočie, 84 s., Rukopis v SNM v Martine, sign. 500/675.

⁹⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 55, 48, 52 a 55.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 32 a 94.

Topografická analýza lokalít obsiahnutých v diele *Alchymia Magistra Frederika Æ**

Alchymia Magistra Frederika Æ neobsahuje iba dobové alchymistické receptúry, ale aj podrobný popis dostupnosti jednotlivých prírodnín pre alchymistické pokusy a ich lokalít. Spis podrobne spracúva historický lokálny miestopis v nadväznosti na širšie geografické súvislosti z priestoru Vysokých Tatier, Belianskych Tatier, Liptova, Pienin, z pohorí Spiša, Nízkych Tatier, Malej Fatry, ale parciálne aj z územia Poľska z Babej a Baranej Hory (Góra). Z hľadiska historickej hodnoty ide o jedny z najstarších písomne zachovaných a presne geograficky lokalizovaných pomenovaní pohorí, terénnych názvov, vodných tokov, jazier a sídel z územia Slovenska. Jedinečnosť dokumentu spočíva v tom, že jednotlivé toponymá sú takmer výlučne uvádzané v slovenskej jazykovej forme.

*Slovenské
toponymá*

Z hľadiska historicko-geografického poznania je mimoriadne dôležitý rozbor historickej slovenskej topografie časti Horného Uhorska (v súčasnosti severovýchodné Slovensko) a prilahlej južnej časti Haličska (v súčasnosti južné Poľsko) na prelome stredoveku a novoveku. Cieľom príspevku je preto analyzovať obsahovú zložku rukopisného diela a podať systémový výklad k otázke topografie a toponymie (miestopisu) používaných v danom období a regióne. Rovnako dôležité je z diela excerpovať relevantné informácie pre výskum geografických názvov (geoným) vysokých pohorí a prilahlých kotlinových oblastí severného Slovenska na prelome stredoveku a novoveku v príbuzných historických, geografických či montanistických odboroch. Budeme sa zameriavať predovšetkým na historicko-geografickú identifikáciu a lokalizáciu geoným v teréne s dôrazom na dobové oronymá, hydronymá a ojkonymá.¹

Jedinečnosť dokumentu znásobuje použitý jazyk („slovakizovaná čeština“)² a uvádzanie takmer výlučne slovenských toponým, ktorých verzie sa často používajú aj v súčasnosti. Tieto pomenovania patria medzi

* Text bol prvýkrát publikovaný ako MILOŠ JESENSKÝ a PAVEL HRONČEK: Rozbor topografie v spise Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta z roku 1573. In: *Historický časopis*, roč. 68, 1 (2020), s. 125 – 136.

¹ MILAN MAJTÁN: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda, 1996, 191 s.

² Pod pojmom slovakizovaná čeština sa rozumie variant kultúrnej češtiny na Slovensku s prvkami domáceho slovenského jazyka, ktorý bol prvýkrát použitý v *Žilinskej knihe* v roku 1451, jej normalizovaný variant sa začal formovať v 17. storočí. Bližšie pozri: JÁN KAČALA a RUDOLF KRAJČOVIČ: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 38.

najstaršie doložené v geografickom priestore severného Slovenska. S postupným nárastom vedeckého bádania na tomto území, predovšetkým zásluhou prírodovedcov, ktorí sem prichádzali zo zahraničia od 18. storočia, sa v písaných prácach slovensky znejúce toponymá postupne strácajú a sú nahrádzané latinsky, nemecky a maďarsky znejúcimi ekvivalentmi.

Z obsahovej stránky diela je zrejmé, že autor použil pri jeho tvorbe odpisy starších prác z päťdesiatych až sedemdesiatych rokov 16. storočia. Toto konštatovanie ale vôbec neznižuje fakt, že veľmi dobre poznal krajinu severného Slovenska. Preto bol Ján Sebeslavský (Joannes Sobieslavensis) s veľkou pravdepodobnosťou vzdelaný človek, ktorý cestoval po krajine severného Slovenska s cieľom získavania rôznych surovín pre svoje alchymistické pokusy. Na základe častých zmienok kláštorov – Červený Kláštor (*Klášter*) či Kláštorisko (*Klášter*) – ako všeobecné orientačné body, možno predpokladať, že bol spomínaný autor spisu mníchom. Geografickým centrom celej opísanej oblasti je predovšetkým Červený Kláštor. Autor mohol pôsobiť aj ako vzdelanec v Kežmarku, keďže bolo toto mesto evidentným východiskovým bodom jeho ciest. Ak opisy svojho putovania začína aj v iných mestách či lokalitách, sú formuláciami, ako „povyše“, „za“, „ptej se“, „od“ a podobne, geograficky vzťahované práve k polohe Kežmarku.

*Slovenská
toponymia
Horného
Uhorska
v starších
slovenských
textoch*

Pri opise miestnych zdrojov prírodnín pre alchymistické pokusy vychádza Ján Sebeslavský zo starších textov datovaných do obdobia päťdesiatych až sedemdesiatych rokov 16. storočia, ktoré zaznamenali banskí prospectori kutajúci zlato a ďalšie vzácne kovy v tomto geografickom priestore. Autor opisuje okolitú krajinu a terénne orientačné body nielen všeobecne, ale často uvádza aj konkrétne lokálne geonymá, podľa ktorých je možné ešte aj dnes identifikovať predmetné lokality. Prínos diela spočíva v tom, že na pomenovanie geografických fenoménov používa slovenské ekvivalenty a len výnimočne cudzojazyčné, nemecké či latinské.

V texte je možné identifikovať a lokalizovať niekoľko oronym hlavných pohorí severnej časti karpatského oblúka. Tvorca používa pre opisované časti pohorí v severnej časti súčasného Slovenska súhrnné pomenovanie v tvare pohoria Karpatské („...*ad montes Carpaticos...*“).³ Vysoké Tatry sú na niekoľkých miestach označované ako „*Tatry*“.⁴ Ide o staré oronymum, ktoré sa v písomných prameňoch objavuje v rôznych tvaroch od 10. storočia.⁵

*„Pohoria
Karpatské“
– Tatry*

³ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 109.

⁴ *Ibidem*, s. 121.

⁵ JÁNOS BAUKO: *Társadalom és névhasználat: Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2017, s. 154 – 172.

Napríklad v *Kosmovej kronike českej (Chronica Boemorum)* zo začiatku 11. storočia sa objavuje lokalizujúci názov v tvare „... k horám za Krakovom, ktoré sa volajú Tritri...“ („... ad montes, qui sunt ultra Krakov nomine Tritri...“).⁶

Osobitné pomenovanie nachádzame v spise aj pre Nízke Tatry. Lokality ležiace na ich severných svahoch a na ich severnom predhorí označuje ako lokality „v liptovském vidieku“.⁷ Táto časť pohoria bola ešte aj na konci 18. storočia označovaná ako pohoria Liptovskej stolice.⁸ Samotné pomenovanie Nízke Tatry (respektíve *Nížnie Tatry*) sa prvýkrát objavilo až v druhej polovici 19. storočia.⁹

Ostatné pohoria nenesú vlastné pomenovanie, ich lokalizácia je možná len na základe všeobecného miestopisu a na dané obdobie veľmi podrobných opisov jednotlivých lokalít. Konkrétne pomenovanie z pohorí má ešte Babia Hora (v súčasnosti Poľsko) v latinskom jazyku v tvare *Mons Baba*.¹⁰

Najširšiu skupinu tvoria hydronymá pomenúvajúce vodné toky (v analogickom význame ich môžeme vzťahovať aj na pomenovanie dolín), ale aj prirodzené jazerá v Tatrách. K nim pristupuje aj množstvo lokálnych oroným. Táto sieť geografických názvov nám umožňuje veľmi presne zrekonštruovať poznanie krajiny na prelome stredoveku a novoveku vo východnej časti Vysokých Tatier. Zostavovateľ spisu predstihol takmer o polstoročie datovanie doposiaľ známeho opisu „krajiny“ v doline Bielej vody, ktorý je súčasťou správy o prvom výstupe na jeden z vrcholov Vysokých Tatier v závere doliny Zeleného plesa. S veľkou pravdepodobnosťou išlo o zdolanie Kežmarského štítu, ktorého sa zúčastnil v roku 1615 Dávid Fröhlich pôsobiaci v tom čase v Kežmarku.¹¹

Ján Sebeslavský v roku 1573 opísal v štyroch paragrafoch (označovaných v texte ako *Jiný spis*), ktoré prebral zo starších prác z roku 1562, 1566

⁶ COSMAE Pragensis *Chronica Boemorum*. Ed.: BERTOLD BRETHOLZ. In: *Monumenta Germaniae Historica : Scriptorum rerum Germanicarum Nova Series*, vol. 2. Berlin: Weidmanische Buchhandlung, 1923, s. 295. Dostupné on-line: <http://digit.nkp.cz/projekty>.

⁷ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 120.

⁸ JOHAN JACOB FERBER: *Physikalisch-Metallurgische Abhandlung über die Gebirge und Bergwerke in Ungarn*. Berlin a Stettin: Friedrich Nicolai, 1780, s. 228.

⁹ DIONYSIUS STUR: *Geologische Übersichtsaufnahme des Wassergebietes der Waag und Neutra*. In: *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt*, roč. 11, 1860, zošit 1, s. 35, 128 a 135.

¹⁰ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 116.

¹¹ DAVID FRÖHLICH: *Medulla geographiae practicae, peregrinantium inprimis usui, deinde historiarum et rerum (...) pleniori cognitioni accommodata, in qua potissimum Europae regiones nobiliores et aditu faciliores nova, compendiosaque methodo proponuntur... et tandem caeterae quoque Orbis terrarum partes summatim pertractantur*. Barthphae: Officina Klösi, 1639, 456 s.

a dvoch z roku 1567, dolinu Kežmarskej Bielej Vody („*Biela voda*“, „*Bíla voda*“, „*Bílí potok*“).¹² Napriek tomu, že ide o prevzaté staršie opisy od viacerých autorov pochádzajúcich z rôznych krajín, všetky používajú takmer zhodnú a priestorovo presnú toponymiu. Z textov je zrejmé, že do nich vzhľadom k ich štylistike a forme písania s určitou zasiahol aj autor, keď do textu vložil vlastné poznatky o regióne, krajine a toponymii.

Opisy ciest za prírodninami do Vysokých Tatier sa podľa všetkých štyroch opisov začínali v Kežmarku, odkiaľ sa priamo postupovalo dolinou Bielej vody. Poprípade sa zachádzalo aj do Spišskej Belej (*Biela*)¹³ a odtiaľ sa putovalo nahor južným úpäťm Tatier na sever. Pokračovalo sa dolinou Kežmarskej Bielej vody až k vrchu „*Štysl*“,¹⁴ v súčasnosti ide o kótu nazývanú Stežky (1529 m n. m.). Nachádza sa na ľavej strane doliny približne 2,3 km severozápadne od Kežmarských Žľabov. Trasa ďalej stúpala až do lokality nazývanej „*Kompašacht*“,¹⁵ kde sa na pastvinách pásli kone zo Spišskej Belej. Toto pomenovanie môžeme odvodiť od nepresne zaznamenaného nemeckého pomenovania *Kupferschächte*, čiže medené šachty – bane. Ďalším vývojom názvoslovia sa pretvorilo na slovenský ekvivalent Meďodoly (Predné a Zadné), ktorý pomenúva dolinu ústiacu do doliny Kežmarskej Bielej vody. Odtiaľ sa pokračovalo do okolia Bieleho plesa („*Bílé jazero*“).¹⁶ V jeho blízkosti sa nachádzali staré banské diela. V mieste, kde horský potok vytekal z jazera, bola otvorená stará štôlna na zlato („*diera v skale*“).¹⁷ Ďalšia cesta za prírodninami pokračovala dolinou Zeleného plesa a prichádzala do lokality, ktorú tvorca spisu nazýva „*červená borová hora*“,¹⁸ respektíve v inej časti „*potok červený*“.¹⁹ Na základe informácie, že pútnik pri príchode na dané miesto mal mohutný skalný masív po pravej strane, túto lokalitu by sme pravdepodobne mohli hľadať v závere Zelenej doliny, niekde v priestore Červenej doliny či Červeného plesa. Trasa ďalej prudko stúpala vysoko do hôr, prechádzala „*medzi horami*“²⁰ (to jest sedlom) na druhú stranu hlavného hrebeňa Vysokých Tatier k nemenovanému plesu, ktoré bolo tretie od cieľového „*poľského jazera*“.²¹ Z poznania geografickej situácie vieme, že tento nebezpečný úzky skalný chodník s najväčšou pravdepodobnosťou prechádzal

¹² *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 105.

¹³ *Ibidem*, s. 110.

¹⁴ *Ibidem*, s. 105.

¹⁵ *Ibidem*, s. 110.

¹⁶ *Ibidem*, s. 105.

¹⁷ *Ibidem*, s. 106.

¹⁸ *Ibidem*, s. 110.

¹⁹ *Ibidem*, s. 116.

²⁰ *Ibidem*, s. 110.

²¹ *Ibidem*.

cez Kolové sedlo (2097 m n. m.)²² do Kolovej doliny s Kolovým plesom vo svojom závere. Práve Kolové pleso je tretie v poradí smerom na západ od popisovaného cieľového „poľského jazera“,²³ ktorým je Žabie Javorové pleso (v polovici 16. storočia nazývané „Žabí jazero“ či „Žiabi jazero“ a po nemec-ky *Krötenschlecht* (Ropušie)).²⁴ Chodník cez hlavný skalný hrebeň Vysokých Tatier bol vo všetkých prípadoch popisovaný ako veľmi nebezpečný a bez sprievodcu nepriechodný:

...najdeš skalnú cestu nebezpečnú choditi, kedy jest vítr (...) i trefíš na chodník, kady polníci chodia. A potom prídeš k skale jednej vysokej, jest jako stena, i obrát se k púlnoci i uhlídáš chodník, tak se obrát i uhlídáš to Žabí jazero...“²⁵

Podľa opisov sa pri Žabom Javorovom plese mala nachádzať banská lokalita označená baníckymi znakmi vysekanými do skaly v podobe – „... dva čakany, mltec a perkajzin²⁶ a ruka...“,²⁷ ktorá ukazovala smerom na ústie štôlne. Nachádzala sa tam jedna otvorená štôlna vo vysokej skale „... i vležíš do tej díry štolny po ruku a po nohách...“.²⁸ Na lokalite sa mali vyskytovať ešte dve ďalšie uzavreté štôlne.

Územie
Horného
Považia

V spise je pomerne podrobne a geograficky presne spracované aj územie Horného Považia pozdĺž rieky Váh („Vách“),²⁹ vrátane Liptova, severných svahov Nízkyh Tatier a Malej Fatry pri Varíne. Opísaná je línia cesty popod Tatry cez Štrbu, Východnú, Važec, Svätý Peter, Svätý Mikuláš, Lipovec, Vrútky až ku hradu Strečno.³⁰ Detailnejšie je opísaná obec Lipovec na úpätí Malej Fatry na pravostrannej terase Váhu.³¹ Nad obcou sa podľa opisu nachádzal vysoký vrch, na ktorý viedol všetkým miestnym obyvateľom známy úzky chodník. Spomínaný „vysoký vrch“ nie je možné identifikovať, mohla to byť ktorákoľvek kóta južného predhoria malofatranského Kriváňa (1670 m n. m.). Pri opise Horného Považia sa autor podrobnejšie venuje aj jednej lokalite na severných svahoch Nízkyh Tatier, ležiacej už na vyššie spomínanom liptovskom vidieku. Ide o lokalizáciu „jednej vsi,

²² Cez Kolové sedlo (2097 m n. m.) prechádza značený turistický chodník aj v súčasnosti.

²³ Pokiaľ by pútnik pokračoval na západ k cieľovému Žabiemu Javorovému plesu, prechádzal by ešte popri Čiernom Javorovom plese a Malom Žabom Javorovom plese.

²⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 114.

²⁵ *Ibidem*, s. 107.

²⁶ Z nem. *Bergeisen*, teda banské kladivo.

²⁷ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 111.

²⁸ *Ibidem*, s. 108.

²⁹ *Ibidem*, s. 125.

³⁰ Lokality sú v texte písané rovníkovou formou.

³¹ Lipovec sa pod názvom *Lippouch* prvýkrát spomína v listine v roku 1397.

jméno jí Dúbravka“,³² ktorú môžeme stotožniť s dnešnou obcou Dúbrava.³³ Toto stotožnenie potvrdzuje blízky popisovaný vrch „Mošnička“³⁴ porastený smrekovým lesom. Na začiatku severného predhoria Nízkych Tatier, juhovýchodne od obce sa nachádza nevýrazný vrch, doteraz miestnymi obyvateľmi nazývaný Mošnička. Juhovýchodne od Dúbravy sa nachádza aj rozsiahla dolina Mošnica, ktorá vystupuje až na severné rássochy hlavného hrebeňa Nízkych Tatier.

V nadväznosti na popis Vysokých Tatier a Horného Považia (či už pri ceste vychádzame z Červeného kláštora alebo Kežmarku) zhodnotíme geografický priestor južného Spiša a severného Gemera. Tu zostavovateľ spisu spomína obec Kravany³⁵ („do Kravan“, „od Kravian“),³⁶ kde sa mal údajne nachádzať vrch a potok „Holica“.³⁷ Toto toponymum sa nám spoľahlivo nepodarilo identifikovať. Jednu z možností by mohla predstavovať kóta Holý vrch (1077 m n. m.) ležiaca 9,4 km juhozápadne od obce. Potom trasa pokračuje do obce Kubachy („...do Kubach“, od Kubach...“),³⁸ čo bol pôvodný názov Spišskej Bystrej, ďalej na východ do Hranovnice, odkiaľ pútnik pokračoval na juh, ku kartuziánskemu kláštoru na Kláštorisku. Podľa opisu už išlo o ťažkú cestu naprieč Slovenským rajom:

„... od Hranovnice jest hámor v poli. Pak proti tomu hámru jest chodník k vrchu na pravú ruku... Prida do Hrabušic, doptaj se na uhlare Jakuba, jeho otci jméno Štefan, on vám pokáže... Drž se tím chodníkem, všecho k sobie trefiš na znaky tri vruby několikrát, až vyndeš a uhlídáš kríž vykresaný. Predce se drž k sobie, až prídeš k klášturu... od chodníka s konmi na pravú stranu do doliny... tím chodníkom, co chodí do Dopšennej...“

Práve okolo kláštora sa nachádzalo niekoľko lokalít, kde bolo možné získať prírodniny, cieľ popisovaných ciest.

Ako sme uviedli na začiatku analýzy, dôležitú úlohu v geografickej orientácii spisu zohrával Červený kláštor. Pri opise rozsiahlejšieho územia severného Slovenska (severnej časti Horného Uhorska) jednotlivé cesty práve smerujú alebo vychádzajú z tohto kláštora. Z uvedeného dôvodu sú

Územie
južného Spiša
a severného
Gemera

Červený
kláštor a jeho
okolie

³² Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta, s. 120.

³³ Dúbrava má zachovanú prvú písomnú zmienku v listine z roku 1372 a v listine z roku 1454 sa nazýva *Dubraua Superior et Inferior*.

³⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 120 – 121.

³⁵ Kravany ležia na hornom toku Hornádu v blízkosti Popradu. Prvýkrát sa písomne spomína v roku 1317 ako *villa Michaelis* a v roku 1398 ako *Cravan*.

³⁶ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 128.

³⁷ *Ibidem*, s. 121.

³⁸ *Ibidem*, s. 128.

v spise mnohokrát spomínané najvýznamnejšie morfológické (orientačné) prvky jeho okolia a celých Pienin – Tri koruny („u Tri turin“). Z hľadiska montanistiky je v spise zaznamenaná aj existencia štôlní v ich okolí „... trech štôlní u Tri turin, ale nižšie tého kláštora sú tri studne... jest studni zelený písek“.³⁹ Podrobne je zaznamenaná aj cesta do Krempách (Kruppachy) na severnom Spiši, v súčasnosti v Poľsku. Na základe podrobného opisu trasy je zrejmé, že cestujúci cestovali z Červeného Kláštora na pltiach po Dunajci „...potem od Kláštora přideš mezi zámky dva. Jednému jméno Nedzeze a druhému jméno Šorštein“.⁴⁰ Ďalej pokračovali do Starej Ľubovne („...k Libovni mestečku...“),⁴¹ kde sa otočili na sever do Piwnicznej („...k Pivničnéj...“),⁴² už v dnešnom Poľsku. V doline pri Piwnicznej bol prícestný hostinec a od neho už pokračovali pútnici do Krempách, kde cieľom bol opäť zber prírodnín.

Cesta do
Čiernej hory
v Šariši

S podobným zámerom boli cesty z Červeného Kláštora podnikané aj do Čiernej hory v Šariši. Ján Sebeslavský opisuje starú cestu vedúcu k Polome⁴³ a jedľový les západne nad dedinou na svahoch Čiernej hory. Práve v tomto lese bol ďalší zdroj prírodnín. Opis je nasledovný:

„...dolu jíti tú starú cestú, jest Poloma po levej ruce. Jdiž pres tu Polomu, až přideš do Černej hory. Hned z tej Polomy do ní vyndeš nedaleko i přideš ku dvěma jedlom, sú stiate krížem...“⁴⁴

Trasa z Oravy
severom Tatier
do Červeného
Kláštora

Pisateľ nám sprostredkuje aj prehľad trasy z Oravy severom Tatier do Červeného Kláštora s uvedením množstva „slovensky“ znejúcich toponým. Uvádzané sú v nasledovnom zápise:

„...ptej se k Oravskému zámku, potem k Tvrdošínu, od Tvrdošína k Trstenej, od Trstenej pres hory na Dunajec k Mentušovi Šoltysovi, potom od Mentuša skrz Borovú horu pod Tatry...“⁴⁵

Z geografického priestoru ležiaceho severne od Slovenska je v spise uvedených niekoľko zaujímavých geografických mien, napríklad „Nový Trh“ (dnes – Nowy Targ) či mestečko na poľskej strane Babej hory („Mons Baba“),⁴⁶ „Rajca“ (dnes – Rajcza),⁴⁷ kde sa severozápadne od neho spomína

³⁹ *Ibidem*, s. 118 – 119.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 103.

⁴¹ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 103.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Sídlo sa prvýkrát v listinách spomína roku 1330 ako *Polom*.

⁴⁴ *Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta*, s. 124.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 123.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 116.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 99.

vrch „Kamešnice“⁴⁸ na predhori Baranej hory (Barania Góra). V súčasnosti sa v tomto priestore nachádza obec Kamesznica.

Vo finále tejto analýzy možno teda konštatovať, že Ján Sebeslavský, autor spisu *Alchidemia Magistri Friderici Æ de Ferrea porta* z roku 1573, používa pri opisoch banských, respektíve mineralogických lokalít v hornatej oblasti severného Slovenska korektné najmä slovenské geografické názvy korešpondujúce s dnešnými pomenovaniami. Z hľadiska autenticity ich znenia ide nielen o cenné zachytenie dobových tvarov geoným (s dôrazom na oronymá, hydronymá a ojkonymá), ale aj o dôkazy dobrého oboznámenia autora s terénom skúmanej oblasti, ktoré tak nadobúda charakter priameho, relevantného svedectva.

Komparácia dobových a súčasných slovenských toponým

V roku 1577 vyšlo v Augsburgu dielo bardejovského rodáka Juraja Heinischa *Prehľad starej a novej geografie (Epitome Geographiae veteris et novae)*,⁴⁹ zaoberajúce sa aj „geografiou“ územia dnešného Slovenka. Práca, ktorá je pravdepodobne najstaršou tlačenou geografickou príručkou z nášho územia, prináša teoretické poznatky hvezdárskeho a fyzického zemepisu v súhrne antických geografov doplnenú o krátky text o geografii Slovenska.⁵⁰ Stať týkajúca sa Slovenska je spracovaná na strane 104 a prináša dobovú geografickú toponymiu, avšak spísanú latinskou formou. Uvedené sú však iba vybrané základné názvy zo severnej časti dnešného Slovenska, a to pohorí, žúp či miest v geografickej postupnosti od západu na východ. Napriek tomu ostáva pravdou, že z hľadiska historicko-geografickej toponymie analyzovaný rukopis Jána Sebeslavského svojím obsahom i rozsahom výrazne predstihuje o štyri roky mladšiu prácu.

Porovnanie diela Jána Sebeslavského a Juraja Heinischa

Pre výskum historickej (stredovekej) toponymie Slovenska či presnejšie jeho centrálnej časti je dôležitý aj rozsiahly dokument z prvej polovice 16. storočia, ktorý sa zachoval z obhliadky baní v stredoslovenských banských mestách. Originál viac ako stostránkovej správy z roku 1535 uložený v Österreichisches Staatsarchiv vo Viedni⁵¹ uvádza množstvo toponým v súvislosti s lokalizáciou baní v Nízkyh Tatrách, v Starohorských, Kremnických a Štiavnických vrchoch, ako aj v severozápadnej časti Slovenského rudohoria. Tieto toponymá sú však zväčša uvádzané v nemeckej a latinskej forme, respektíve v značne skomolenej a nepresnej „slovenskej“ forme. Spis v plnom rozsahu využil Antal Péch vo svojej práci o historickom baníctve

Slovenská toponymia na prelome stredoveku a raného novoveku

⁴⁸ *Ibidem.*

⁴⁹ GEORG HENISCH: *Epitome Geographæ veteris et novae et pomponius mela de situ orbis...* Augsburg: Excudebat Michaël Manger, 1577, 235 s.

⁵⁰ JÁN TIBENSKÝ: *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Bratislava: Osveta, 1979, s. 45.

⁵¹ Österreichisches Staatsarchiv, sign. FHK A AHK HF Ungarn VUG 2, fol. 114/229.

Uhorska z roku 1884.⁵² V súvislosti s výskumom najstarších toponým Slovenska je okrem lokálnych listín (metačných, majetkovo-právnych) dôležitý aj rozsiahly dokument z oblasti Horehronia a priľahlých pohorí Nízkych Tatier a Slovenského rudohoria, ktorý bol spísaný v roku 1563 ako úvodná správa pre *Maximiliánov lesný poriadok*.⁵³ V správe je uvedených množstvo historických (lokálnych) toponým, zväčša uvedených v nemčine (často archaickej), čo výrazne sťažuje ich identifikáciu v teréne.

Pre štúdium historických toponým na prelome stredoveku a novoveku, teda v 16. storočí, sú zaujímavé aj historické rukopisné mapy. Tieto mapové diela si však vzhľadom k svojmu obsahu a kartografickému spracovaniu vyžadujú presnú kritickú historickú analýzu. Na mapách sú geonymá uvádzané latinskou a nemeckou formou. Známe sú napríklad *Lazarova mapa Uhorska* z roku 1513, *Laziova mapa Uhorska* z roku 1556, mapa Uhorska od Matthiasa Zündta z roku 1567, *Orteliova mapa Uhorska* z roku 1579, *Mercatorova mapa Uhorska*, ktorá vyšla tlačou okolo roku 1585, či mapa časti Uhorska od Leva Hulsia z roku 1595.

V závere môžeme (aj napriek jedinečnosti spomenutých vybraných historických dokumentov) konštatovať, že tieto nedosahujú významnosť spisu Jána Sebeslavského *Alchidemia Magistri Friderici Æ de Ferrea porta* z hľadiska výskumu historických toponým a historicko-geografického poznania krajiny v 16. storočí.

⁵² ANTAL PÉCH: *Alsó-magyarország bányaművelésének története*, vol. 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia II. és III. osztályának kiadványa, 1884, 502 s.

⁵³ Vydania *Maximiliánovho lesného poriadku (Constitutio Maximiliana)* od roku 1565: *Wald beschreibung vnd Ordnung der Wald vngehültz so zu dem Khupfferperckhwerch vnnnd handl im Newensoll bißheer gebraucht vnd noch khünfffiglich gebraucht werden mügen im tausent fünffhundert vnnnd im Dreyvndsechzigiste Jar auffgericht*. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Michael Zimmerman in S. Annen Hof, 1565, nemecký text; *CONSTITVTIO Maximiliani II. Romanorum Imperatoris, ac Hungariæ, Bohemiæq, Regis &c. iuxta quam Syluæ, Nemora, & Saltus Ciuitatum Regni Hungariæ Montanarum, ac ditionis Iurisdictionisq, adnexæ porrò cædi, foueri, propagariq, debeant*. Anno MDLXV, Vienna; latinský text, nemecký originál preložil do latinčiny v roku 1565 účastník obhliadky Pavol Rubigal; JOHANN FRIEDRICH LEMPE (ed.): *Magazin für die Bergbaukunde*, vol. VII. Dresden, 1790, s. 105–156; FRANZ ANTON SCHMIDT (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn*, vol. 2: (1565 – 1578). Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, 1834, s. 84 – 134; maďarský text KÁROLY TAGÁNYI (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár*, vol. 1: (1015 – 1742). Budapest: Pátria, 1896, s. 96 – 168; latinský text JÁN MADLEN (ed.): *Constitutio Maximiliana*. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea v Antone*. Martin: Osveta, 1962, s. 13 – 15 (slovenský preklad).

Písomné pamiatky z dejín alchýmie na území Slovenska v 16. a 17. storočí

Pokus o zhodnotenie alchýmie na Slovensku by nebol možný bez definície samotného pojmu, bez bližšieho vymedzenia predmetu jej bádania či bez uvedenia cieľov jej snažení.¹ Alchýmiu staršie výklady stotožňovali výlučne s prvým stupňom vývoja chemickej vedy.² Dnes ju chápeme predovšetkým ako dobovú protovedeckú a filozofickú disciplínu, ktorá v sebe kombinuje rôzne aspekty chémie, metalurgie, fyziky, medicíny, astrológie, semiotiky, mystiky a umenia.

*Definícia
alchýmie*

Na územie Slovenska sa alchýmia vo väčšej miere začala dostávať v druhej polovici 15. storočia, teda v dobe rozvoja vedy a techniky nielen na našom území. V tomto rozmedzí, až na krátke účinkovanie University Istropolitany, prvej univerzity na slovenskom území (1465/1467 – cca 1491), sa u nás nenachádzalo univerzitné či iné výraznejšie centrum vzdelania. Kontakty s dobovou európskou vedou však existovali – či už prostredníctvom študentov na zahraničných univerzitách, vďaka prieniku inkunábul a zakladaniu knižníc v poslednej tretine 15. storočia do významnejších kláštorných knižníc, alebo aj priamymi kontaktmi našich učencov so zahraničnými vzdelancami podnikajúcimi výskumné cesty na Slovensko.

*Počiatky
alchýmie
na Slovensku*

Vývoj vedy a techniky bol iba veľmi pozvoľný, pribrzdený nepriaznivými spoločensko-mocenskými podmienkami. V priebehu 15. storočia zaznamenali krátky vzostup predovšetkým banské mestá, a to hlavne pre pôsobenie thurzovsko-fuggerovskej ťažobnej spoločnosti a fuggerovského prenájmu stredoslovenských medenorudných baní. Táto skutočnosť sa stala

¹ K otázke pôvodu a významu alchýmie pozri napr. WOLFGANG SCHNEIDER: Über den Ursprung des Wortes „Chemie“. In: *Pharmazeutische Industrie*, roč. 21, 1959, s. 79 – 81; IDEM: Probleme und neuere Ansichten in der Alchemiegeschichte. In: *Chemiker Zeitung – Chemische Apparatur*, roč. 85, 1961, č. 17, s. 643 – 365; IDEM: Die geschichtlichen Beziehungen der Metallurgie zu Alchemie und Pharmazie. In: *Archiv für das Eisenhüttenwesen*, roč. 38, 1966, č. 7, s. 533 – 538.

² Takýto jednostranný výklad podrobil kritike predovšetkým francúzsky bádateľ René Alleau: „Je tiež ťažkým omylom, keď výklad alchýmie vychádza z historických údajov o vývoji chémie. Napriek tomu, že mnohí alchymisti boli zároveň aj slávnymi chemikmi, neprispievajú tieto správy nijako k dejinám alchýmie...“ RENÉ ALLEAU: *Aspekty tradiční alchymie*. Trans.: IVO PURŠ a MARTIN STEJSKAL. Praha: Merkurýáš, 1993, s. 23. K diskusii pozri MARCELLIN BERTHELOT: *Les origines de l'Alchimie*. Paris: Georges Steinhel, 1885 a IDEM: *Introduction a l'étude de la Chimie des Anciens et du moyen âge*. Paris: Georges Steinhel, 1889.

hybnou silou technického pokroku, katalyzátorom záujmu o prírodné vedy, ale od polovice 16. storočia aj tu dochádza k dlhodobému regresu. Kultúrny a vedecký život na Slovensku rovnako kruto poznačili aj náboženské boje medzi prívržencami reformácie a protireformácie.

Medzi prvými sa o historicko-kritickú periodizáciu dejín alchýmie na území Slovenska pokúsil Radoslav Fundárek v roku 1974.³ Píše o dvoch základných etapách. V prípade prvého časového úseku ale vynechal datovanie jeho počiatku, v druhom, vymedzenom koncom 16. a koncom 18. storočia, použil prílišné zjednodušenie. Priraduje k sebe totiž podstatne rozdielne charakteristiky vo vývoji alchýmie daného časového úseku na území terajšieho Slovenska – jednak ide o obdobie naturalistickej alchýmie, ktorá mala najbližšie k domácim podmienkam a praktickým požiadavkám, na druhej strane už o obdobie nového nazerania, posilňujúce symbolicko-praktické aspekty alchýmie. Obidva tieto prístupy sa vyvíjali paralelne.

Ivan Ponduša⁴ o desaťročie neskôr navrhol chronológiu vývoja alchýmie v spišskom regióne, ktorú ale môžeme s určitými úpravami aplikovať na celé územie Slovenska nasledovným spôsobom:

Prvá etapa (začiatok 15. storočia až polovica 16. storočia) je charakteristická rozvojom činnosti *aquarero*v, rozkvetom remesiel vhodných pre realizovanie sa alchymistov (farbiarstvo, sklárstvo, metalurgia), formovaním úsilia zaoberať sa alchýmiou „remeselne“ (Bartholomes Alchimista z Kežmarku pred rokom 1440) alebo aj vykonávaním alchymistických pokusov kartuziánskych mníchov z kláštora na Skale útočiska pri Letanovciach (príklad laboratórnej praxe v prostredí rádovej komunity). Tieto aktivity boli prevažne anonymné, avšak vieme, že sa za nimi častokrát skrývalo najmä úsilie cudzincov.

Druhú etapu (druhá polovica 16. storočia až začiatok 17. storočia) charakterizuje predovšetkým zvýšený záujem cudzích alchymistov o územie Slovenska, znovuoobjavenie údajnej „cementačnej vody“ v Smolníku, intenzívna ťažba rúd a drahých kovov, pobyt rodákov na univerzitách v západnej Európe, hlavne v Nemecku, a ich pôsobenie na Slovensku, Paracelsove cesty do Bratislavy a na stredné Slovensko, anglickí alchymisti Dee a Kelley v Kežmarku, zavedenie praxe prvých mestských lekárov a lekárnikov (fyzikusov a apotekárov), predpokladané alchymistické záľuby u zlatníkov a podobne. Práve pre túto etapu je príznačný záujem o využitie praktických aspektov alchýmie, snaha vyviesť ju z anonymity a prispôbiť potrebám daného obdobia.

³ RADOSLAV FUNDÁREK: Historický vývoj alchýmie na Slovensku. In: JÁN TIBENSKÝ a KOL. (ed.): *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, vol. 7. Bratislava : Veda, 1974, s. 19 – 20.

⁴ IVAN PONDUŠA: Príspevok k dejinám alchýmie v Kežmarku. In: *Historica Carpatica*, roč. 15, 1984, s. 235 – 253.

Tretia etapa (začiatok 18. storočia až polovica 19. storočia) priniesla mystické tendencie k ponímaniu alchymie ako hermetickej vedy, ktorá postupne strácala opodstatnenie ako praktická veda a nachádzala nadšených stúpencov v radoch okultných spoločností.

O počiatkoch alchymie na území Slovenska sa dozvedáme z písomných správ z 15. a 16. storočia, podľa ktorých sa okrem iného praktizovala aj v kartuziánskych kláštoroch na Spiši. V roku 1475 informuje kartuzián z kláštora na Skale útočiska (*Lapis refugii*) pri Letanovciach o alchymistickej činnosti priora Jána zo Sedmohradska.⁵ Motívom jeho experimentov s premenou obyčajných kovov na drahé bola predovšetkým bieda a ťažká hospodárska depresia kláštora po nájazdoch husitských armád, konkrétne v rokoch 1433 a 1453. Tieto pokusy boli veľmi drahé zaplatené. *Kronika Anonymného kartuziána* zo Skaly útočiska pri opise činnosti alchymistického priora iba laxne hovorí o tom, že prior na svoje pokusy zbedačil kláštor a preto musel byť pozbavený svojho úradu.⁶ V 16. storočí uskutočňoval alchymistické experimenty v Červenom Kláštore v Pieninách kartuziánsky mních Martin Kasperberowicz, ktorý po zrušení kláštora utiekol v roku 1563 z obavy pred prenasledovaním do Olomouca. Odviezol si aj svoje laboratórne zariadenia a nádoby z dielne umiestnenej v starej veži. Svoje vedomosti a bohaté praktické skúsenosti odovzdal pred svojím útekem Ondrejovi Smockému (Smoczki), o ktorom sa ešte zmienime neskôr.⁷

*Alchymisti
v kartuziánskych
kláštoroch
na Spiši*

Na východnom Slovensku sa zase zachovali písomné doklady o pôsobení alchymistov v Kežmarku a Bardejove.⁸

V daňovej knihe (*Steuerregister*) kráľovského mesta Kežmarok z rokov 1434 – 1444 je v roku 1435 uvedený Bartholomes, nazývaný Acialus, bývajúcí v siedmom mestskom obvode. O päť rokov neskôr je zapísaný v zozname

*Alchymisti
v Kežmarku*

⁵ CAROLUS WAGNER (ed.): *Analecta scepusii Sacri et Profani*, vol. 2. Viennae: Typis Joan. Thomae Trattneri, 1774, s. 77: „Post hunc praesuit D. Johannes de Transilvania, Monachus Professus in Maurtacho, qui per alchymiam, et quintam essentiam consumpsint omnem substantiam, conflagavit aurum, et dissipavit argentum ...“

⁶ GASPAR HAIN: *Lócse kronikája*. Lócse: József Reiss, 1910 – 1913, s. 90 – 91.

⁷ RADOSLAV FUNDÁREK: *Historický vývoj alchymie na Slovensku*, s. 22. V Smockého rukopise *Vade mecum et ego tecum* (fol. 229) sa uvádza: „Monachi in monasterio Lechnic' w Niedzeczy hoc laborarunt tempore Matthiae rege ibitum modernis temporibus in loco abstruso a Martino Kasperborovicz haec practica inuenta, cum suis instrumentis atque Olomucium ab ipso translata propter tempestates Regni Ungariae.“

⁸ Podľa názoru I. Pondúšu nie celkom jasné zmienky o alchymistických dielňach z Horného Spiša pochádzajú z konca 15., ale predovšetkým 16. – 18. storočia a dokonca i zo začiatku 19. storočia (kúria rodiny Dolevicéniovcov v Slovenskej Vsi). V okolí Kežmarku sa alchymistické dielne mali nachádzať v Ľubici, Huncovciach, v Spišskej Belej, Lomničke (J. S. Kriebel). Okrem kežmarského okruhu v terajšej Spišskej Novej Vsi (Ondrej Smocky, 16. storočie) či Levoči (rektor tamojšieho lýcea Eliáš Chrastina, 18. storočie).

už ako Bartholomes Alchimista. Naposledy je uvedený v zozname daňovníkov za rok 1448 a potom sa akákoľvek stopa po ňom definitívne stráca.⁹

Bartholomes z Kežmarku si ako zatiaľ prvý historický adept alchymie vyžaduje pozornosť aj pre diskusiu, ktorá vznikla o jeho pôsobení v Kežmarku. Johann Lipták vo svojej práci¹⁰ uvádza pri roku 1440 meno *Georgius Alchimista*, pričom sa odvoláva na ten istý prameň, t. j. *Steuerregister* mesta Kežmarok z rokov 1434 – 1444. Tento pravdepodobne mylný údaj preberá i Radoslav Fundárek. V roku 1440 sa však daňovej knihe neuvádza žiaden alchymista menom Georgius (zmienu o ňom nemožno nájsť ani v záznamoch za celú dekádu vedenia tohto zväzku *Steuerregistra*). I. Ponduša vstupuje do tejto diskusie pri pátraní po doklade o oprávnenosti Fundárkovho tvrdenia, podľa ktorého spomínaný mešťan, teda Georgius Alchimista, „okrem predaja liečivých rastlín a korenín robil aj alchymistické pokusy“,¹¹ a konštatuje, že o tomto obyvateľovi Kežmarku nemožno tvrdiť viac, ako sa uvádza v rukopisnom prameni.

Podľa archívnych záznamov z roku 1442 odmenila zase rada mesta Bardejov svojho občana Jána Apothecaria dvoma forintmi za to, že sa zaoberal tajným umením, teda alchýmiou.¹²

*Alchymisti
v Bratislave*

Mimo uzavretého prostredia kláštorných komunit sa alchýmiou zaoberali aj obyvatelia súvekých slovenských miest – prvá zmienka o existencii laboratória pochádza z Bratislavy z roku 1310. V Bratislave, v jednom z najdôležitejších spoločenských a kultúrnych centier Uhorska, pôsobilo neskôr niekoľko alchymistických skupín a dielní. Jedna z nich sa nachádzala pod Michalskou bránou v miestnostiach historickej lekárne „U červeného raka“, kde sa dodnes zachovali niektoré jej súčasti uchovávané v expozícii lekárenského múzea. Ďalšie dielne boli na Michalskej ulici č. 17, v tzv. Segnerovej kúrii, na Dlhej ulici č. 15, na Zámočkej ulici a v Podhradí.

*Alchymisti
na dvore
Mateja
Korvína*

Učenci zaoberajúci sa v tých časoch alchýmiou sa postupne sústredili na dvore Mateja Korvína (1443 – 1490), v roku 1458 korunovaného za uhorského kráľa. Korvín intenzívne korešpondoval s Marsiliom Ficinom (1433 – 1499), autorom alchymistického traktátu *Büchlein vom Stein der Weisen*, ktorý mu venoval jednu zo svojich prác. Na Univerzite Istropolitane pôsobil vo funkcii profesora aj Johannes Müller – Regiomontanus (1436 – 1476), ktorý

⁹ Štátny archív Prešov – pracovisko Archív Poprad, *Daňová kniha slobodného kráľovského mesta Kežmarok z roku 1434 – 1444* (MK, sign. IB – 13), pozri s. 116^b, 173^b a 174^a.

¹⁰ JOHANN LIPTÁK: *Alchimisten, Goldsucher und Schatzgräber in der Zips*, Kesmark: Verlag des Karpathenvereins, 1938, s. 32.

¹¹ RADOSLAV FUNDÁREK: *Historický vývoj alchymie na Slovensku*, s. 22.

¹² JÁNOS BARADLAI a ELEMÉR BÁRSONY: *A magyar országgéogyszerészet története*. Budapest: Aranyozott kiadó egész, 1930, s. 60 a LÁSZLÓ SZATHMÁRY: *Magyar alkemisták*. Budapest: Királyi magyar természettudományi társulat, 1928, s. 17.

sa zaoberal i alchymistickým bádáním. Za zatiaľ najstarší rukopis dokumentujúci činnosť slovenských alchymistov je považovaný titul *Vade mecum et ego tecum* z roku 1563.¹³

Autorom tohto spisu je Ondrej Smocký, v poľskej transkripcii Andrzej Smocki, (*Andreas Smoczki Syraconiensis organista Polonus*), o ktorom je známe, že prišiel do Spišskej Novej Vsi okolo roku 1563 a pôsobil tu ako organista.¹⁴ Pochádzal zo Sierakówa pri Poznani a na magistra slobodných umení bol graduovaný na univerzite v Krakove. V roku 1566 sa oženil s Agnešou, vdovou po kamenárovi Tomášovi. Svojho prvorodeného syna nechal pokrstiť menom Abrahám, ale keď ako poldruharočný zomrel, dal toto meno ďalšiemu novonarodenému synovi.

*Alchymistický
zborník
Ondreja
Smockého*

Predpokladá sa, že sa Smocký zaoberal alchymistickou činnosťou ešte pred príchodom na územie východného Slovenska. Na Spiši cielavedome vyhľadával miesta s alchymistickou tradíciou, zaujímal sa o bane v Smolníku a podivuhodný fenomén tamojších cementačných vôd v stati *Ferrum in æs commutare*:

*Cementačné
vody pri
Smolníku*

„Ak budeš chcieť, aby si nič zo železa neponechalo: môže sa zafarbiť kamencom a obuvníckym černidlom.¹⁵ Vraj je v Karpatoch pri meste Smolenice [Smolník] studňa, z ktorej čerpaná voda keď sa vyleje do troch žľabov, železo do nich vložené sa premieňa na meď,¹⁶ a ak

¹³ Manuskript, dnes nezvestný, popísal v polovici osemdesiatych rokov minulého storočia Július Sopko, ktorý previedol aj jeho krátku analýzu: *Alchymistický zborník Ondreja Smockého, 1563 – 1568, pap., 237 ff., 165 x 105 mm, lat., nem., pol., väzba súdobá kožená. Skladba: 2 I (f.III) + V (f.9) + 17 IV (f.145) + IV – 1 (152) + III(f.158) + V – 1 (f.167) + 3 IV (f.206) + IV – 3 (f.211) + 2 IV (f.227) + III – 2 (f.231)+III (f.237). – Prvý list prvej zložky je súčasťou predného prídoštia. Medzi ff. 150, 151^a a medzi ff.210/211 je vyrezané jedno, respektíve dve fóliá. FF.I, 159, 199, 206 a 207 sú z väzby uvoľnené. Nepravidelné reklamanty. Pôvodná foliácia začína na terajšom 5. fóliu a končí na f.148. Nová foliácia ceruzkou je na prvých štyroch fóliách (rímske číslice) a od f.149. Text je napísaný per extensum. Ff. II^v – III^r, 209^v, 210^v – 211^v, 237^r sú prázdne. Písmo: 1 ruka, humanistická kurzíva. Výzdoba: Na f. I^r perokresbové VADE čiernej farby. Väzba: Drevené dosky potiahnuté hnedou kožou s vtlačenými ružicami vo vonkajšom ráme na prednej i zadnej doske. Stred dosiek znázorňuje obdĺžnik. V hornej časti prednej dosky iniciálky “I A” (vyhotovovateľ väzby ?). – Zápisy: Na chrbte štítok so sign. 186. Na prednom prídoštii rukou pisára kódexu: “Vade mecum et ego tecum” a pod ním pečiatka “Lycealarchiv Kesmark” a zápis vlastníka “Christianus Scholtz”. Na f. II^r: “Hunc librum habeo a Andrea Smochio.*

¹⁴ JÚLIUS SOPKO: *Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica slovenská, 1986, s. 129.

¹⁵ Sulfát železa alebo medi, používaný aj v medicíne.

¹⁶ *Aes* – Ako iné alchymistické texty, je aj tento menej prehľadný. *Atramentum sutorium* bol zvyčajne síran železnatý, tu však pripadá do úvahy skôr síran meďnatý, keďže má „farbiť“ železo, ktoré sa zrejme poťahuje meďou. Pokiaľ sa železo ponorí do takejto „vody“, ťažko sa vylúči mosadz alebo bronz. Tu je teda *aes* naozaj skôr meďou.

budú kúsky jemné, prejdú v jemné bahno, ktoré plameňmi vypálené zmení sa na čistú mosadz. Ale takto sa premení ľahko: liate železo nech sa vhodí do nádoby, keď je rozpálená prudkým plameňom, a keď sa začne roztekať, po itroškách pridáš kvapky živej síry, odstav, na prúty vylej a rozkuj, ľahko sa totiž láme, napokon nech sa rozpustí v kyselíne dusičnej,¹⁷ zmiešanej s kamencom a salnitrom. Tá nech vrie na horúcom popole, kým sa celkom nevyparí a nezmizne, prášok, ktorý zostane, nech sa opäť spojí a budeš mať.“¹⁸

Južne od Spišskej Novej Vsi Smocký objavil ložisko hematitu, o ktorom napísal, že zastavuje krvácanie:

O ložisku
hematitu
pri Spišskej
Novej Vsi

„Kameň hematit, ktorý má moc zastaviť krv. Bohaté náleziská tohto kameňa sú v Sepusiu,¹⁹ vo vrchoch pri Nouocomiu, inak tiež Novej Vsi či Neudorfe, obyvateľom sa kvôli kladivu hovorí Mekelssmalti.“²⁰

Smockého záujmu o hematit sa nemožno vôbec čudovať. V medicíne a alchýmii sa hojne využívali zlúčeniny železa – pyrit a prírodné i umelo vytvorené oxidy: zmiernený *lapis hematitis* (krveľ, *colcothar*, *caput mortuum Vitrioli*, Fe_2O_3), *crocus martis* ($\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$), *squama Chalybis* (Fe_3O_4) a magnetit (*lapis magnetis*, *Herkules*). Ako vyplýva aj zo Smockého textu, v lekárstve sa používali ako adstringentné prostriedky na zastavenie krvácania, magnetitom sa okrem toho vyťahovali zvyšky železa z bodných a sečných rán. Železité minerálne a liečivé vody sa používali pri nedostatku železa v krvi, ako pôvodcu anémie.

¹⁷ *Aqua fortis*.

¹⁸ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 168^v: „Si desiderabis, ut nil ferri prorsus retineat: alumine et atramento sutorio tingi potest. In Carpato enim monte Pannoniae Smolinitio oppido fertur puteum esse, in quo aqua in tres canales hausta effunditur, ferrum illis impositum vertitur in aes, et si tenuia erunt frustula, in lutum transeunt, quod ignibus excoctum in purissimum aes transit. Sed sic faciliter commutatur: Fusorium in vas ferrum conii cito, dum vehementi occanduerit igne, et fluxum fieri incipiet, viui sulphuris aspergine saturabis paulatim, remoue, et in virgas proiice, et teratur: facile enim friatur, forti demum soluatur aqua, ex salnitro, alumineque confecta, calidis inferuescat cineribus, dum in vapores soluta euanescat, remanens puluis in corpus redigatur, et habebis.“

¹⁹ To jest na Spiši.

²⁰ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 180^r: „Haematites lapis sanguinem sistendi virtutem habens. Hic lapis in magna copia invenitur in Sepusio (!) in montibus ad Nouocomium alias Nowa Wies seu Newdorff pertinentibus, penes malleum Mekelssmalti cives sic dicti.“

Pozoruhodnú časť *Vademeca* predstavuje starobyľý recept, ktorý podľa Smockého (fol. 227^r) používali za vlády kráľa Mateja (1458 – 1490) kartuziánski mníši v Červenom kláštore („...*monachi in monasterio Lechnic w Niedzeczy hoc laborarunt tempore Matthiae regis*“) pri hľadaní spôsobu výroby „kameňa mudrcov“. Dokonca tvrdili, že vedia vyrobiť lepšie zlato (s vyšším zrnom) ako bolo to uhorské. Ide o výťah z traktátu *Practica bona ad sanandum corpus hominis Rufi* (Iordani de Calabria?) na fol. 225^r – 227^v, ktorý sa podľa Smockého našiel v konvente Červeného kláštora. Samotnému receptu predchádza na predošlej strane (fol. 224^v) zoznam rozmanitých alchymistických znakov.

Recept
kartuziánov
z Červeného
kláštora

Smockého *Vademecum* je kompilátom od starších autorov, ako to už bolo v tých časoch zvykom. Okrem de la Portu spomína Avicennu († 1037), Alberta Veľkého († 1280), Rogera Bacona († 1294), Raymunda Lulla († 1315), Arnalda de Villanova († 1313/14), Tomáša Akvinského († 1274) a Bernarda z Trévisanu († 1490).

Analýza prameňov, z ktorých Smocký priamo alebo sprostredkované čerpal pre svoj manuskript, predstavuje pozoruhodnú platformu dobových názorov alchymistu v našej zemepisnej polohe. Smocky písal svoj rukopis po roku 1563, o čom svedčí jeho záznam na fol. 86^r o diele talianskeho alchymistu a filozofa Gianbattistu de la Portu († 1615) *Magia naturalis*, ktoré vyšlo v roku 1567 v Antverpách. Smocky toto dielo zakúpil v Krakove pre svoje experimenty.²¹ De la Portovo dielo veľmi významne ovplyvnilo názory Ondreja Smockého svojím obsahom práve tak ako aj svojou koncepciou „prírodnej mágie“, teda využitia skrytých síl prírody pre praktické potreby človeka.

Z komplexného diela talianskeho renesančného učenca Smockého zaujal napríklad návod na tingovanie, o ktorom píše vo svojom texte pod názvom „*Ad ferrum, argentum aeris colore tingendum...*“ inšpirovaný de la Portovými odporúčaniami:

Návod
na tingovanie

„*Poučím, ako striebro na zlato sfarbiť, a recept je to natol'ko spoľahlivý, že sa to striebro bude považovať vskutku za zlato. V trojitom ohni priprav zo strieborných pilín a živého striebra jemný krém, ten nech sa rozpaľuje na uhlí, kým sa nevyparí tá časť živého striebra, ktorá je oproti striebru v nadbytku. Potom nech sa vmieša soľ amoniaku a živá*

²¹ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 86^r: „*Magia naturalis seu Rerum naturalium liber iiii. Authore Janne (!) Baptista, poeta Napolitana. Hic liber inveniri potest Cracouiae dimidio talero (?), verum occulte venditur: spectat autem hic liber plurimum ad hanc artem...*“

síra v rovnakej hmotnosti, ako striebro, tak nech potom zostane dve hodiny v nejakej sklenenej nádobe na žeravom uhli, kým energia striebra neprekoná najprv soľ amoniaku, síru a napokon aj živé striebro a nestuhne na krku nádoby. Nádobu rozbi a striebro vynikajúce svojou zlatou farbou jeho pôvodnej hmotnosti, ba aj väčšej, si hľadá uchovať a takúto si ihneď priprav vodu: Rímska obuvnícka čerň²² s dvojitou dávkou farbiva tekutej červenej heny, ktoré nazývajú coparosa,²³ a nech je najlepšia, lebo od toho to celé závisí, tak s trojitou dávkou liadku, tretinou medenky a šestinou rumenky (cinóber)²⁴ rozrob sklenenými nástrojmi s vodou, ktorú budeš pridávať po kvapkách. Jej dve časti spolu so získaným striebrom nech počas prirodzenej dĺžky dňa na zdĺhavom ohni bublú, potom sa oheň zosilní pre destiláciu, všetka voda sa vyparí a čo zostane na dne, nech sa pridá k vápnu pálenému z chryzokoly²⁵ v odliatej nádobe, otvor sa prikryje a zatesní hlinou, dá sa na oheň rozpustiť a budeš mať: takéto striebro totiž preveľmi žiari, farbu nikdy nestráca ani nezmení a vystavené akýmkoľvek skúškam, ktorými sa skúša zlato, stráca na farbe len málo alebo vôbec nič. Iný spôsob, ako verne a úplne napodobiť farbu zlata: Musíš pamätať, že vypálený bronz²⁶ musí byť pripravený z antimónu, ten so striebrom stredne roztavený dá dokonalú farbu zlata, aby sa mohlo (zlatom) zdať. Ak primiešaš aj zlato, dá ešte lepšiu, tak, že znesie aj niektoré skúšky. Môže sa to docieľiť veľmi dobre aj ináč: Ak tuhú zmes živého striebra, ktorú sme spomínali v súvislosti s prilbou, zmiešaš s jednou tretinou striebra a získaš striebro znamenité zlatou farbou, to roztav s rovnakým množstvom zlata, daj do téglíka, prelej skrze silnú kyselinu a dokonči tak, že počas štvrtiny dňa to necháš vyvrieť, vtedy veľmi získa

²² Obuvnícka čerň (*Atramentum sutorium*) bola zmes síranu železnatého a meďnatého s pyritom v stredoveku ťažená predovšetkým na Rammelsbergu v pohorí Harz.

²³ Dalo by sa preložiť ako „tancujúca ruža“.

²⁴ Sulfid ortutnatý, HgS, primárny zdroj ortuti, druh kryštalického minerálu.

²⁵ *Chrysokolla* je grécke kompozitum zložené z názvov pre zlato (*chrysos*) a glej či lepidlo (*kolla*). Zdá sa, že pôvodne určoval zlúčeninu určenú k letovaniu zlata (*goldlot*).

Išlo o malachit (obsahujúci zásaditý uhličitan meďnatý $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu(OH)}_2$) alebo soľ (prípadne fosforečnan amónny, $(\text{NH}_4)_3\text{PO}_4$ získavaný z detského moču a užívaný spoločne s meďou. Malachit je smaragdovozelená soľ pripravená z moču reakciou s meďou, ktorá za svoje charakteristické sfarbenie vďačí tvorbe tetraaminmeďnatého komplexu. Neskôr sa označenie *chrysokolla* používalo všeobecne pre zelené alebo modrozelené látky s vysokým obsahom medi. *Chrysokolla* bola vo výnimočných prípadoch užívaná aj ako synonymum pre borax, ktorý so soľami kovov vytvára rôzne sfarbené zliatiny (boraxové perly).

²⁶ Ťažko rozhodnúť, či bronz alebo meď, aes znamená v prvom význame meď, potom bronz a celkovo sa to slovo používa vo význame „kov“. Chemický termín pre meď je ale cuprum, preto asi pôjde o bronz.

na farbe. To potom podrob poslednej skúške zlata – z bežnej soli, prachu pálenej hlíny a potom, čo napokon pridáš obuvnícke černidlo, získáš zlato natoľko vyčistené, že obstojí vo všetkých skúškach a nielen do druhej, ale aj tretej triedy prejde.“²⁷

Podobne sa zaoberal aj prípravou „horľavej vody“ (*Aqua ardens iuxta Magnum Albertum*) receptúrou rovnakého pôvodu:

„*Jána Baptistu de la Porta Neapolského Prírodnej mágie kniha druhá. Rôzne horľavé zmesi a prípravky. Hlava X. Horľavá tekutina.*

Náležite sa dá pripraviť takto: Staré, mocné a tmavé víno si zaopat-ri, potom doň vhod' živé vápno, tartar,²⁸ soľ a živú síru, sklenenými nástrojmi chemikov (o ktorých ešte bude reč) rozrob tekutinu – táto podivuhodne horí, a horieť neprestane, kým celá nezhorí alebo zostane len troška. Ak ju dáš do misky alebo inej nádoby s otvorenejším hrdlom a priblížiš plameň, hneď na tom mieste vzbĺkne, či ak ju na stenu vyle-ješ alebo v noci z okna, kov budeš vidieť planúť nespočetnými iskrami a plamienkami, horí aj keď ju zadržiš v rukách a veľmi nepopáli, to si tiež všimni, ak ju budeš viackrát destilovať, menej bude páliť, v tom spočíva rozdiel oproti kyseline. Ak chceš, aby menej blčala, hubku

O príprave
„horľavej
vody“

²⁷ „*Argentum in aurum tingere: Docetur, et tinctura tam completa, vt vere credatur aurum: Ex argenti eliminata srobe, cum argenti viui triplo igni malagma confice, ac vitreo in vase carbonibus inferuescat, dum illud argenti viui euolet, quo argentum superatur, inde sal ammoniacus, et viuum sulphur æquali argenti pondere triturentur, ac vitreo in vase aliquo duas horas flagrantibus prunis immoretur, dum eius vis salem ammoniacum, sulphur, inde viuum argentum sublimet, et vasis collo inhæreat, vas frange, et argentum aureo colore insignitum, suique ponderis, vel maioris seruato, talemque illico parato aquam: Romanum chalcantum, cum duplo rubei cyprii chalcantii stillatitii, quod vocant coparosam, et optima sit, nam hinc omne dependet, sic salnitri triplo, æruginis parte tertia, ac cinnabaris sexta, et vitreis organis aquam stillatim exugito, cuius partes duæ cum seruato argento per naturalem diem lento igni bulliant, inde aucto distillationis igne, aqua omnis euaporet, et quod in fundo remanet, cum chrysocollæ calce testaceo in vase fusorio accommodetur, ore operto, et luto obstructo, colliquationis ignem adhibeto, et habebis: lutescit enim argentum maxime colore nunquam cariturum, vel eum permutaturum, vt examinibus omnibus auri expositum, coloris parum, vel nil amittat. Sic aliter colorem auri æmulabitur perfecte, et peculiose: Meminisse iam debes e stibio confecti æris vsti, id cum argenti medietate colliquatum, perfectum auri dabit colorem, vt videri possit. Si auro commisceas, meliorem dabit, vt aliquorum patiatu-
examen. Aliter quoque fit optime: Si argenti viui congelationem, quam cum casside diximus, tertiæ argenti parti remiscebis, argentum aureo colore insignitum reperies, cum æquali auri portione colliquabis, in ollam impones, et per acre acetum fundas, ac per diei quadrantem ebullire finas, et colore augebitur magis, hoc autem extremo impones auri examini, ex communi scilicet sale, et laterum puluere, addito tamen chalcantio, aurumque sic purgatum accipies, et examinibus obstat omnibus, ac non solum in secundum, sed in tertium migrat ordinem.“*

²⁸ V tomto prípade soľ vápnika.

napustenú olejom pripevni na hrdlo nádoby v destilácii a flegma nebu-
de môcť preniknúť.“²⁹

O tom ako rozumieť termínu „flegma“
Flegma (*phlegma*) je v hippokratovskej a galénovskej lekárskej tradícii hlien, ako jedna zo štyroch telesných štiav (okrem krvi, čiernej a žltej žlče), ktorých harmonická rovnováha zaisťuje zdravie človeka. Vo vyššie uvedenom texte autor toto slovo nepoužíva na označenie plameňa, ale naopak, stotožňuje ho s vodným živlom, podobne ako to možno usudzovať z komentára Rogera Bacona k pseudoaristotelovskému spisu *Secretum secretorum* (*Tajomstvo všetkých tajomstiev*) alebo neskorostredovekého diela *Rosarium Philosophorum* (*Ružová záhradka filozofov*). Toto dielo však označuje správne pripravený *lapis philosophorum* za „čistú flegmu“ (*phlegma pura*). Podľa toho už teda neznamenala vodu, ale tekutinu vo všeobecnosti. Podľa dobových predstáv ide o merkuriálny princíp, ktorý vychádza najavo v priebehu alchymistického diela a „bieli substanciu Kameňa“, ako sa domnieva Antoine-Joseph Pernety.

Alchymisti po Paracelsovi sa už nedržali „aktívnej“ definície flegmy a prikladali jej iba iatrochemický význam. Joseph Duchesne, zvaný Quercetanus († 1609), na sklonku 16. storočia ako prvý experimentálne vyvodil z destilácie dreva hypotézu o troch „aktívnych“ prvkoch či živloch – *sulphur* (síra), *mercurius* (ortuť) a *sal* (soľ) – antagonistickým voči dvom „pasívnym“ prvkom, teda zemi a vode, čiže flegme.³⁰ Duchesne sa tým pokúsil zmierniť rozporuplnosť učenia o štyroch živloch s paracelsovskou teóriou troch princípov. „Aktívne“ vlastnosti vody preniesol na *mercurius*, na flegmu ostali len sekundárne charakteristiky, a tak sa stala iba pojmom pre jeden z telesných výlučkov. Zo svojho niekdajšieho umiestnenia v systéme aktívnych prvkov si však naďalej v paracelsovskej medicíne udržala vlastnosti, chápané ako nanajvýš užitočné: uľahčenie prijímania *sal et sulphur* (teda soli a síry ako princípov), zmierňovanie účinku „leptajúcich duchov“ (teda kyselín) a zabránenie samovoľného vzplanutia olejov.

²⁹ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 149v: „Ioannis Baptistae Portae Neapolitani Magiae naturalis liber secundus, Variarum ignium compositiones. Captus X. Aqua ardens : Effici sic rite poterit: Vetus, validum, et nigrum vinum habeas, inde intus viuum immitte calcem, tartarum, sal, viuumque sulphur, vitreis chimistarum organis (vt docebimus) aquam exugito, hæc mire ardet, nec ardere defierit, nisi tota consumetur, vel parum relinquat: si in patinam, vel aliud patientioris oris vas pones, et flammam admoueas, illicò ignem arripit, si in murum proieceris, vel e fenestra noctu; innumeris scintillis, et igniculis accensum aerem videbis, ardet in manibus detenta, nec comburit multum, id autem aduertito, si pluries distillabis minus ardere, id enim aceto contrarium aqua habet ardens. Si minus phlegmate redundet vis, spongiam oleo madidam vasis ori in distillatione accommodato, phlegma autem penetrare non finit.“

³⁰ JOSEPH DU CHESNE: *Le grand miroir du monde*. Lyon: Pour Barthelemi Honorat, 1587, s. 171 – 175.

V Smockého diele badať najvýraznejší vplyv textu *Magia naturalis* na fol. 153 – 181. Inšpirácia sa prejavila v opätovnej preferencii praktického hľadiska pred teoretickými úvahami. Jednak zrejme pre požiadavky vlastnej laboratórnej praxe, ako aj úloh, ktoré si stanovil v excerptoch z V. a VI. hlavy III. knihy *Magia naturalis*.³¹ V Smockého rukopise nachádzame zmienku aj o ďalšom autorovi, ktorého názory tvoria inherentnú súčasť jeho vlastného diela, a to Jána z Rupescissy/Jean de Roquetaillade († cca medzi rokmi 1366 a 1370) spomínaného na fol. 184^v.³² Tento autor sa preslávil predovšetkým dvomi alchymistickými spismi, a to *Liber de consideratione quintae essentiae omnium rerum* (Kniha o skúmaní kvintesencie všetkých vecí) a *Liber lucis* (Kniha svetla), ktoré sa zachovali asi v dvoch stovkách rukopisov a veľkom množstve tlačených vydaní. Podľa všetkého sa jedno z nich dostalo do rúk aj Ondrejovi Smockému.³³ Prvý spis sa zaoberá získaním kvintesencie na predĺženie života a zaistenie pevného zdravia (*panaceum*) človeku.

Teoreticky je kvintesencia piatym živlom, pripojeným k štvorici aristotelovských živlov. Ide o extrakt kovov a iných prírodných látok, v ktorom je koncentrovaná alebo potenciovaná ich liečivá sila. V praxi aj Smocký prijal Jánovo presvedčenie, že kvintesenciu možno získať destiláciou. Najúčinnější je tá, získavaná z vína, teda alkohol, v menej účinnej forme však môže byť pripravená aj z iných prírodných látok – z krvi, ovocia alebo bylín. Podľa Rupescissy existuje len jedna jediná kvintesencia, ktorú môžeme z rozmanitých východných materiálov získať v rôznej koncentrácii a čistote. V časoch Ondreja Smockého bola okrem tejto teórie mimoriadne rozšírená aj predstava o kvintesenciách jednotlivých substancií a v tom zmysle prešiel pojem aj do farmakológie. Ján z Rupescissy exaktne opísal extrakciu kvintesencie z kovov a ich solí destiláciou a inými postupmi. Druhý diel *De consideratione* je náuka o liečivých prostriedkoch usporiadaných podľa ich indikácie. Oproti tomu *Liber lucis*, známa tiež ako *Liber magisterii de confectione veri lapidis philosophorum* (Kniha o majstrovskom diele prípravy pravého kameňa filozofov), je zameraná viac metalurgicky, hoci sa stále pridrižiava tradícií stredovekej alchýmie. V siedmich (*De confectione*) alebo deviatich (*Liber lucis*) procesoch je popísané získanie *Tinctura ad album* (bielej tinktúry na transmutačnú výrobu striebra) a *Tinctura ad rubeum* (červenej tinktúry k premene zlata). Ako medzistupne sú uvedené: východisková látka *materia*

³¹ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 153 – 162^r.

³² *Vade mecum et ego tecum*, fol. 184^v: „...Idem confirmat Io. De Rupescissa, alii vero Chelidonium accipiendam esse autumant...“

³³ *Liber magisterii de confectione veri lapidis philosophorum*. In: GUGLIELMO GRATOROLO: *Verae alchemiae artisque metallica, citra aenigmata, doctrina*, vol. 2. Basileae: Per H. Petri & P. Pernam, 1561, s. 226 – 231 a *Liber lucis*. In: *Secreta alchimiae magnalia D. Thomae Aquinatis*. Köln am Rhein: Excudebat Nicolaus Bohm – Bargaen, 1579.

prima, mercurius sublimatus (sublimát ortuti)³⁴ a *lac virginis* (panenské mlieko ako synonymum ortuti).

Ďalšie vzory
Smockého diela

Medzi autoritami v Smockého excerptoch z iných diel nachádzame aj Jána Dastina, alchymistu z prvej polovice 14. storočia, od ktorého sa zachovalo niekoľko latinsky písaných traktátov a listov.³⁵ Jedno zo svojich pojednaní venoval aj kardinálovi Napoleonovi Orsinimu († 1342). Dastinov list pápežovi Jánovi XXII. opisuje transmutáciu kovov a rieši problém univerzálneho lieku (*panacea*).³⁶ Skôr ako môžu byť neušľachtilé kovy premenné na zlato, musia prejsť podľa Dastina štádiom *materia prima*, čo je podľa neho *Mercurius* („filozofická“ ortuť). *Sulphur* („filozofická“ síra) stabilizuje *argentum vivum* (prírodnú ortuť), teda ako tvrdí, jedinú základnú časť kameňa filozofov so schopnosťou liečiť všetky choroby. V mystickej alegórii *Visio* (Vízie) chápe Dastin alchymistovo dielo ako analógiu utrpenia, smrti a Ježišovho zmŕtvychvstania. V *Epistola boni viri* (*Liste dobrého muža*)³⁷ zase prízvukuje, že úspech *opus magnum* závisí predovšetkým od milosti Božej a nestačí iba znalosť určitých predpisov. Podľa traktátu *Super arte alchymistica*³⁸ je alchymistovo získanie kameňa filozofov analogické k božskému stvoreniu ľudskej duše.

Príprava lapis
philosophorum
a učenie
o vzniku kovov
spojením
mužského
a ženského
princípu

Smocký vo svojom rukopise (fol. 212 – 220) ďalej excerptuje dielo Moriena Romana (*Sententiae et dicta philosophorum de lapide animali ex Alchimia Morieni Romani haeremitaie excerpta*, 1568), pričom preberá predovšetkým jeho názory týkajúce sa prípravy *lapis philosophorum* a učenie o vzniku kovov spojením mužského a ženského princípu. Analógia zárodku alebo rastlinného klíčka akceptovaná aj Smockého dielom *Vademecum* tak inšpirovala alchymistov k vytvoreniu predstavy o semene zlata, z ktorého možno získať bohatú žatvu laboratórnym postupom: mužský a ženský princíp, teda filozofická síra a ortuť sa spájajú k vzniku zárodku, ktorý sa v priebehu *Opus magnum* (Veľkého diela) vyvíja smerom k dokonalosti kovu. *Chrysósperma* (zlaté semeno) bolo východiskovým bodom procesu rastu a dozrievania,

³⁴ Ako upozorňuje Vladimír Karpenko (v korešpondencii s autorom) výrazom *mercurius sublimatus* sa označovala iba predestilovaná ortuť, pričom tento proces alchymisti často chápali ako „sublimáciu“. Podrobnejšie pozri WILLIAM R. NEWMAN: *Atoms and Alchemy*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.

³⁵ K zachovaným rukopisom pozri bližšie napríklad DOROTHEA WALEY SINGER: *Catalogue of Latin and Vernacular Alchemical Manuscripts in Great Britain and Ireland. Dating before the Sixteenth Century*, vol. 1 – 3. Brussels: Maurice Lamertin, 1928 – 1931.

³⁶ K listu pre pápeža bližšie pozri CONRAD HERMANN JOSTEN: *The Text of John Dastin's Letter to Pope John XXII*. In: *Ambix*, roč. 4, 1949, s. 34 – 51.

³⁷ K *Epistola boni viri* pozri WILFRED THEISSEN: *John Dastin's Letter on the Philosopher's Stone*. In: *Ambix* roč. 33, 1986, s. 78 – 87.

³⁸ WILFRED THEISSEN: *John Dastin: The Alchemist as Co-Creator*. In: *Ambix*, roč. 38, 1991, s. 73 – 78.

prostredníctvom ktorého prebiehala tvorba kovov v zemi. V prvej fáze musela byť substancia „usmrtená“, aby potom mohla vzniknúť „nová“, zušľachtená látka vo vysokej kvalite a veľkom množstve. Tlenie (*putrefactio*) a smrť (*mortificatio*) boli dokonca považované za faktory rastu a množenia zlatého zárodka. Pre pokojný priebeh proces zrenia na stále ušľachtilejšie kovy sa v stredoveku na určitú dobu uzatvárali bane. V laboratóriu mohol byť tento proces imitovaný, pričom malo dôjsť k jeho urýchleniu prostredníctvom alchymistových zručností.³⁹

Smocký používa dobový systém triedenia chemických látok do skupín. V jeho rukopise dominuje predovšetkým skupina tinkturálnych duchov (ortuť, síra, salmiak a arzenik), ďalej nasleduje skupina tiel, v ktorej zhromaždil jemu známe kovy a nakoniec skupina druhých strán. Tu popisuje značné množstvo látok, z ktorých sa vydeľujú tri podskupiny: soli, kamence a atramenty.⁴⁰

Smockým používaný výraz *atramentum* má v zmysle predošlej poznámky v jeho diele sémanticky najbližšie k termínu *caput mortuum* (umrlčia hlava). „Umrlčou hlavou“ nazývali alchymisti neodpariteľný zvyšok po destilácii alebo sublimácii. Keďže predpokladali, že kvapalnejšie zložky boli oživené duchom alebo dušou, verili tiež, že sa pôsobením ohňa uvoľňujú a unikajú, zatiaľ čo zvyšok bolo možné považovať za mŕtvy. Väčšinou v tejto substancii videli esenciálnu soľ, ktorú je možné získať prudkým kalcinovaním a následnou extrakciou prostredníctvom vody, alkoholu alebo iného rozpúšťadla. Zvyšok po odlúčení rozpustných súčastí sa volal *terra damnata* (prekliata zem). Autor textu mal zrejme na mysli oxidy železa a medi, ktoré ostanú po výrobe kyseliny sírovej z príslušných síranov, hlavne oxidu železitého (Fe_2O_3). Od *calx* (vápno) sa *caput mortuum* odlišuje spôsobom

Dobový systém triedenia chemických látok do skupín

O atramentoch, „umrlčích hlavách“ a „prekliatej zemi“

³⁹ JOHN READ: *Prelude to Chemistry : An Outline of Alchemy : Its Literature and Relationships*. London: Oldbourne, 1961, s. 94, 202 a 208; DIETLINDE GOLTZ – JOACHIM TELLE a HANS J. VERMEER: *Der alchemistische Traktat „Von der Multiplikation“ von Pseudo-Thomas von Aquin*. Wiesbaden: Suddhoffs Archiv, 1977, s. 78.

⁴⁰ Smocký používa označenie *atramentum* na fol. 134^v svojho rukopisu, pričom sa toto slovo stáva zaujímavým terminologickým problémom – aj po prijatí interpretácie, že týmto spôsobom v zhode s alchymistickou teóriou všeobecne označuje podskupinu „látok druhých strán“ a nie azda farebný roztok určený k písaniu, nie je toto určenie jednoznačné. Slovo atrament má totiž dva rozdielne významy pre tekutinu a substanciu. Tak Albert Veľký považuje *atramentum* za „čiernu zem“ (*terra nigra*), horiacu s neprijemným zápachom (ALBERTI MAGNI *Summi philosophi de mineralibus et rebus metallicis libri V*. Argentorati 1541, cap. 2 : „Viride atramentum autem quod a quibusdam vitreolum vocatur et ad quoddam incausti genus politur“), pričom sa používalo i označenie *sulphur incombustibile* či *caput mortuum*. Moderné výklady sa väčšinou prikláňajú k vysvetleniu, podľa ktorého je *atramentum* označenie sulfátu, ktorý ostáva ako pevný zvyšok po oxidácii sulfidických minerálov. Pozri ROBERT HALLEUX: *Les textes alchimiques. Typologie des sources du moyen âge occidental*. Turnhout: Brepols, 1979, s. 114.

získavania: zahrievaním v uzavretej nádobe bez prístupu vzduchu, zatiaľ čo sa *calx* pripravoval v otvorených nádobách. *Calces* sú teda produktmi oxidácie, a v prípade *caput* ide o produkty tepelného rozkladu.

O skupine vôd a olejoch K trom dosiaľ uvedeným skupinám látok (soli, kamence a atramenty) Smocký pridružuje skupinu štvrtú, skupinu vôd a olejov, kde patrili predovšetkým kyseliny a rozpúšťadlá.

Dôležitým ukazovateľom zastúpenia špekulatívnej zložky, ktorá stojí nad reálnou aj pri triedení empiricky získaných poznatkov, je obsadenie prvej skupiny štyrmi zhmotnenými a chemizovanými aristotelovskými princípmi.

Ortuť ako základ kovov Nepochybne najväčšiu pozornosť k sebe priťahovala schopnosť ortuti vytvárať zlúčeniny so zlatom a striebrom. Amalgamácia bola pre alchymistu podkladom pre tvrdenie, že ortuť je základom kovov. Smocký preto vo svojom texte venuje pokusom s ortuťou značnú pozornosť, napríklad v receptúre *De mortificatione Mercurii ...*⁴¹ *Ad solem de congelatione Mercurii probatum...*⁴² či *Imbibicio Mercurij...*⁴³ – z toho dôvodu sa treba pri problematike ortuti v dobovej alchymistickej teórii a praxi aspoň stručne pozastaviť.

Kovovú ortuť Smocký získaval tradičným spôsobom z rumelky (sulfid ortuťnatý, HgS), a to jej tepelným rozkladom alebo trením s octom v medenom mažiari. Čistila sa destiláciou alebo pretláčaním cez kožu. Strieborne žiariaca ortuť sa dvoma základnými vlastnosťami odlišovala od všetkých ostatných kovov, a preto sa stala témou mnohých alchymistických úvah vrátane formulácie „princípu ortuti“. Pri normálnej teplote sa totiž vyskytuje v podobe odpariteľnej tekutiny a navyiac tvorí s ostatnými kovmi zliatiny, tzv. amalgámy. Amalgámy ortuti so zlatom sa v praxi často používali k pozlacovaniu kovových predmetov v ohni a mali tiež význam pri získavaní práškového zlata. Keďže amalgám zlata ešte aj s vysokým obsahom ortuti vyzerá ako rýdze zlato a navyše má aj podobnú špecifickú hmotnosť, používal sa pri imitácii zlata.

Filozofická ortuť alebo materia prima Princípom kovového charakteru, tekutosti a odpariteľnosti bola ale „filozofická ortuť“, *mercurius philosophicus*, ktorá nie je identická s bežne sa vyskytujúcou ortuťou, ale ideálnou substanciou spájajúcou v sebe všetky charakteristiky „prírodnej ortuti“. Bola považovaná za základnú súčasť všetkej hmoty a ako jej východisková podoba *materia prima* bola – ako sa verilo – aj jej počiatkom. Kvapalné agregátne skupenstvo ortuti sa stalo vyťažným stavom pralátky. V nej sa musia látky rozpustiť, aby mohli prejsť

⁴¹ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 4^r.

⁴² *Ibidem*, fol. 18^v.

⁴³ *Ibidem*, fol. 36^r.

novým vývojom, ktorého vrcholom je zlato. Podľa W.R. Newmana⁴⁴ bol latinsky píšuci Geber prvým, kto (v *Summa perfectionis magisterii* z 13. storočia, spise zmieňovanom i v Smockého manuskripte) predložil teóriu založenú výhradne na existencii *mercuria*: podľa nej je jedinou látkou tvoriacou kovy. Zlato obsahuje *mercurius* v najčistejšej podobe, prímiesy *sulphuru* viedli zase k diferenciacii a degradácii kovov. V 15. storočí však opäť prevládla teória dvoch princípov, ktorú podľa všetkého akceptoval i Smocky. V popise charakteru látok sa opäť uplatnil dualizmus a v pozornosti alchymistických úvah sa ocitlo snaženie o získanie čo najrýdzejšieho *sulphuru* a *mercuria*, ktorých spojením (*coniunctio*) v správnom pomere by malo vzniknúť zlato.

Druhým pilierom teoretickej i praktickej alchýmie bola síra. Smocký, podobne ako aj iní experimentátori, si pri svojich praktických pokusoch s ňou, súvisiacich predovšetkým so separáciou a sublimáciou – *Separacio sulphuris...*,⁴⁵ *Sublimacio sulphuris...*,⁴⁶ všimol jej značný stupeň reaktívnosti. Tretím pilierom sa stal salmiak, opäť pre svoju schopnosť reagovať s kovmi. Ortuť a síru alchymisti skôr získavali od obchodníkov, avšak salmiak si vyrábali sami.

Skupinu duchov uzatváral arzenik. Alchymisti síce poznali červenú a bielu modifikáciu arzenu, ale z nimi uvedených poznatkov ťažko určiť, do akej miery od seba odlišovali arzén, auripigment (As_2S_3) a arzenik (As_2O_3). Svoju úlohu tu zohrával aj terminologický problém, keďže už samotný názov „arzén“ je odvodený od pomenovania auripigment. Avšak antickí autori už od čias Aristotela v tejto súvislosti hovorili o arzeniku. Aj napriek tejto nejasnosti získali alchymisti, podobne ako Smocky, s arzenikom celý rad skúseností a jeho *Vade mecum* predstavuje niektoré receptúry so spracovaním auripigmentu – *Dealbacio argenti vel auripigmenti...*,⁴⁷ *Sublimacio auripigmenti...*⁴⁸ a i.

O Arzeniku
alebo
auripigmente

Druhú skupinu látok (telá) vytvárali kovy, ktorých význam v alchymistickom systéme, a teda aj miera pozornosti im venovanej, boli merané ich spôsobilosťou k transmutácii, a to podľa stupnice dokonalosti kovov. Smocký ďalej opisuje soli. Z nich boli najčastejšie používané *sal alkali* (žieravina, ktorej základom bol draselný lúh) *Sal alkali sic separatur...*,⁴⁹ *Sal alkali*,⁵⁰ *Sal borassi* (s najväčšou pravdepodobnosťou išlo o borax používaný ako ta-

Druhá skupina
látok (telá)
– kovy

⁴⁴ WILLIAM R. NEWMAN: *The Summa perfectionis of Pseudo-Geber. A Critical Edition. Translation and Study*. Leiden: E.J. Brill, 1991, s. 143 – 167 a 204 – 208.

⁴⁵ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 105^r.

⁴⁶ *Ibidem*, fol. 137^r.

⁴⁷ *Ibidem*, fol. 35^r.

⁴⁸ *Ibidem*, fol. 137^v.

⁴⁹ *Vade mecum et ego tecum*, fol. 103^v.

⁵⁰ *Ibidem*, fol. 135^r.

vidlo), *Sal tartari* (potaš). Ďalšiu skupinu tvorili atramenty, kde boli zahrnuté predovšetkým skalice, kamence a liadky. Základný okruh alchymistických substancií uzatvárali oleje a vody, v prvom rade kyselina sírová, dusičná, chlorovodíková a lúčavka kráľovská – napríklad *Oleum sulphuris occultissimum...*,⁵¹ *Oleum sive aqua sulphuris...*⁵²

Na fol. 18^v používa Ondrej Smocký vo svojom texte v replike „...licet *Azoth* – *Auicena in epistola ad Azoý philosophum dixit tangendi hunc modum ...*“ ojedinelý výraz pre piatu esenciu, odkazujúci na termín *azoth*, ktorý používal Basilius Valentinus. Toto slovo, často uvádzané aj Paracelsom, nemá nič spoločné s francúzskym slovom *azoth* (dusík, pričom je odvodené od *a zoon*, to jest „proti životu“), ale pochádza z gréckeho výrazu *azothon*, odhalené tajomstvo. Slovo *azoth* pozostáva z písmena A, ktoré predstavuje prvé písmeno troch klasických abecied (v latinskej A, gréckej alfa a hebrejskej alef), a z písmena Z, posledného písmena v spomínaných jazykoch (v latinskej Z, gréckej omega, hebrejskej tau) – spoločne vzniká *Azoth*. „*Toto slovo sa tak stáva symbolom jednoty, obsahuje začiatok i koniec, a je teda krycím názvom kameňa mudrcov.*“⁵³

Spišské
alchymistické
rukopisy z 15.
až 17. storočia

Z prvej polovice 15. storočia pochádza kódex alchymistických textov Gerarda de Solo-Cremensis,⁵⁴ Rogera Bacona⁵⁵ a Avicennu,⁵⁶ momentálne uložený v historickom fonde Batthyányho knižnice v Alba Iulii (Rumunsko). Ich pôvod zatiaľ nie je určený, aj keď podľa jeho študijného charakteru „*možno pripustiť, že vznikol na niektorej stredoeurópskej univerzite.*“⁵⁷ Istý čas sa nachádzal v súkromných rukách a neskôr sa stal súčasťou fondu levočskej knižnice, čo dokladá jej charakteristický štítok na chrbte kódexu.⁵⁸

⁵¹ *Ibidem*, fol. 71^v.

⁵² *Ibidem*, fol. 44^v.

⁵³ HELMUT GEBELEIN: *Alchymie: Magie hmoty*. Trans.: ROMANA MAIEROVÁ. Praha: Volvox Globator, 1998, s. 142.

⁵⁴ GERARDI DE SOLO-CREMENSIS: *Receptae et Commentarium super librum nonum Almansoris* (3ra – 54vb).

⁵⁵ ROGERIUS BACON: *Canones practici de medicinis componendis* (55ra – 84ra).

⁵⁶ AVICENNA: *De argento vivo* (111ra – 273ra).

⁵⁷ JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*. Martin: Matica Slovenská, 1982, s. 227.

⁵⁸ XV1., pap., 369 ff., 295 x 220 mm, väzba súdobá kožená. Skladba: I (f. 2) + 22 VI (f. 265) + V (f. 275) + 7 VI (f. 359) + V (f. 369) Text je písaný v 2 stĺpcoch. Ff. 2^{rv}, 84rb – 86^v, 273rb – 275^v sú prázdne. Výzdoba: Ojedinelá rubrikácia, zdobenie písmen a marginálne heslá červenou farbou. Rezervované miesta pre iniciálky a reprezentanty. Väzba: Drevené dosky v bielej koži, čiastočne poškodené. Zvyšky po dvoch sponách. Signatúry a záznamy: Na chrbte štítok levočskej knižnice z 18. storočia „[...] Liber medicinalis [...]“ , na prednom prídošti „Inv. 234“ a súdobý záznam: „Paulus Erber“ (Gothica textualis). Na spevnenie väzby použitý pergamen s fragmentom breviára zo začiatku 13. storočia. Datovanie: Charakter písma a filigrán datujú kódex do 1. polovice 15. storočia.

Menovaný kódex je doplnený rukopismi medicínskeho charakteru, o čom svedčí záujem jeho autora o alchýmiu a praktickú medicínu súčasne.⁵⁹

Z prelomu 15. a 16. storočia pochádza alchymistický text (*Notae aliquae ad alchymiam spectantes*) zaradený do takzvanej *Bratislavskej kroniky*, kódexu rozmanitého obsahu slúžiaceho pravdepodobne ako školská príručka kapitulsko-mestskej školy a nachádza sa vo fonde Knižnice bratislavskej kapitulky v Slovenskom národnom archíve v zbierkach Kapitulskej knižnice v Bratislave. Tento zápis (písmo *gothica cursiva currens*), ktorého pôvod „môžeme hľadať na domácej pôde, najskôr v Bratislave“,⁶⁰ sa nachádza na fol. 222^v:

Bratislavský
alchymistický
text

„Rovnako zober zem ku ...⁶¹ a riečicu, keď i urob vo vnútri dno nad dnom a navrch polož spomínanú zem, navrš „malé zelené drievka“, zalej vodou a nechaj hniť stále, pokiaľ len budeš nachádzať chutnú (!) vodu, ktorá veskrze bude číra. Potom destiluj vodu a daj zohrievať, aby vrela⁶² tak dlho, až kým neofažie, hmotu vylej a daj stáť, pokiaľ sa neprečistí. Znovu destiluj a zahusťuj zahrievaním a vtedy splašky odstav a dívaj sa, či ofažie. Ak ofažie, vylej ju do čistej nádoby a uvidíš navrchu plávať soľ, odober tú soľ, onú hmotu vylej do inej nádoby a daj na noc stáť, aby sa pozrážala. Rovnako ak nesťažkne, vtedy si tam prílej vínnny ocot od obchodníka,⁶³ prečistí sa a vyzráža. Tak sa rýchlo a ľahko pripraví voda, ktorá premieňa olovo na zlato (...) ktorej jedna časť sfarbí tri alebo štyri časti pevného olova na zlatú farbu.“⁶⁴

⁵⁹ ANTIDOTARIUM NICOLAI: (87ra – 108rb); *Practica medicinalis Gwilhelmi de Uargnana* (Varignana) (276ra – 369rb). Toto dielo bolo vydané pod názvom *Secreta medicinae* (Pavia 1519) a *Opera medica. De curandis morbis tam particularibus quam universalibus* (Basileae 1540).

⁶⁰ JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica Slovenská, 1981, s. 117.

⁶¹ Pôvodný text je na tomto mieste z dôvodu poškodenia ťažko čitateľný. *Salarotrum abile* v latinčine neexistuje, slovo v prepise bolo pravdepodobne zle prečítané, prinajmenšom zle rozdelené. Celkovo v tejto časti je viacero zrejmých chýb, pravdepodobne vinou kopistu, ktorý nebol zorientovaný v alchymistickej terminológii a preklad je preto nejasný.

⁶² Pravdepodobne aby vrela, ale slovo *butat* neuvádza žiaden zo slovníkov.

⁶³ *Coccio*, alebo *cocio*, alebo *coctio* – znamená doslova priekupník.

⁶⁴ „Item accipe terram ad salarotrum abilem et vannum, dolium et fac fundum super fundum et in pene stratu met desuper pone terram prenotatam et assumpme clavellatas et infunde aquam et mitte putrefieri tamdiu quousque invenies saporem aquam et clarificata fuerit aqua per (!), post hoc distilla aquam et mitte incaldari ut butat tamdiu quousque ingravatur, effunde materiam et mitte stare quousque clarescat. Iterum distilla et decoque ut prius in spissitudine et dopeno tunc scoream et vide utrum gravabitur. Si gravabitur, effunde in vas mundum et videbis sal supernatantem, depone illud sal et effunde illam materiam in aliud vas et mitte stare per nocte met coagulabitur. Item si non gravabitur, tum ex coccione infunde sibi acetum vinie t mundabitur et coagulabitur. Item aqua que convertit plumbum in aurum cito et facile sic fit“...„cuius prima pars tingit tres partes vel quatuor plumbi fixi in aureum colorem“.

Ďalšou významnou alchymistickou rukopisnou pamiatkou z územia Slovenska sú fragmenty alchymistického zborníka bratov františkánov domácej proveniencie, deponované v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine.⁶⁵ Tri fóliá z kódexu písaného jednou rukou humanistickou kurzívou pochádzajú zo 16. storočia. Po česky napísaný text na fol. 3 umožňuje predpokladať ich vznik v domácom prostredí. Fóliá sú na častiach pergamentu pochádzajúceho z väzby knihy bratislavských či skalických františkánov.⁶⁶

Do zbierok⁶⁷ Lyceálnej knižnice v Bratislave sa dostal kódex obsahujúci súbor zdravotných a prírodovedných traktátov, medzi nimi aj pojednanie Jána de Rupescissu *De consideratione quintae essentiae*⁶⁸ a Raymunda Lulla *De aquis et oleis*,⁶⁹ ktorý sa v súčasnosti nachádza v zbierkach Ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Texty zaradené v kódexe prezrádzajú záujem jeho autora o praktickú medicínu, ako aj o širšiu prírodovednú problematiku, čo dokladajú opisy stredovekých traktátov na túto tému – *De ponderibus medicine*,⁷⁰ *Phisionomia Alberti*,⁷¹ *Regimen magistri Cristani*⁷² a iné.⁷³

⁶⁵ Rukopis analyzoval v roku 1986 J. Sopko (pozri pozn. 60): *Alchymistický zborník*. XVI. stor., pap. 3 ff., 160 x 100 mm (f.1), 165 x 52 mm (ff. 2 a 3), lat., čes. Vertikálne i horizontálne odrezané listy boli použité ako výplň obalu knihy rozmerov asi 160 x 100 mm (podľa rozmerov f. 1). Papier je miestami poškodený. Zvyšky po tmele značne sťažujú čitateľnosť textu. Ten je napísaný v 1 stĺpci. Na f. 1 sa zachovalo 36, na f. 2 42 a na f. 3 40 neúplných riadkov. *Písmo*: 1 ruka, humanistica cursiva.

⁶⁶ *Compendium alchymisticum* (1^r – 3^r)

⁶⁷ JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské texty v slovenských knižniciach*, s. 149.

⁶⁸ IOHANNIS DE RUPESCISSE: *De consideratione quintae essentiae* (1^r – 69^v) XV (1429 – 1430), XVI, pap., 130 ff., 155 x 110 mm, čes. väzba súdobá kožená) Skladba. VI – 1(f. 11) + 7 VI (f. 95) + V (f. 105) + VI – 1 (f. 116) + VI – 1 (f. 127) + II – 1 – Kustódy arabskými číslicami. Pred ff. 1, 110, 127 a za f. 130 chýba po jednom liste. Text písaný v 1. stĺpci. *Písmo*: 4 ruky, A (ff. 1^r – 106^v) Gothica cursiva, B, C, D (ff. 106^r – 130^v, ruky sa často striedajú) Gothica cursiva currens. Väzba: Drevené dosky v hnedej koži s vtlačenou geometrickou výzdobou. Čiastočne poškodená najmä na chrbte. Na chrbte zápis z 19. storočia „Raimundi Lullii et Alberti Ms“, dole úložná signatúra. Na prednom prídošti pečiatka lyceálnej knižnice, na zadnej drevorez predstavujúci Máriu Magdalénu s textom „Maria Magdalena ora pro me. Adam“ /// Na prednej i zadnej doske hebrejský text. Na hornom margu f. 1^r tou istou rukou, ktorá písala v roku 1546 text f. 111^r „Raymundus Lullius“ a ďalej inou rukou „Iohannes de Rupescissa“. Datovanie, proveniencia, posesor. Ruka A písala svoje texty v roku 1429 (f. 96^v) a v roku 1430 (f. 61^v). *Písmo* ostatných rúk je neskoršieho dáta a časť kódexu vznikla v 16. storočí (f. 111^r).

⁶⁹ RAYMUNDI LULLII: *De aquis et oleis* (69^v – 71^v). Na dolnom margu f. 71^v asi rukou XVII. storočia: „Finis Raymundi Lullu.“ Ojedinelé doplňujúce poznámky rukou A. Celý rad alchymistických spisov citovaných v tejto práci je uvádzaný s spojitosti s menom, pod akým sa objavili. Iba výnimočne je niektorý korpus tak dôkladne spracovaný ako Pseudolullyho. Spis *De aquis et oleis* sa v tomto zozname neobjavuje, ani titul, ani incipit, preto by bolo zaujímavé pokračovať v analýze tohto údajného Lullyho diela. *De ponderibus medicine* (89^r – 89^v).

⁷¹ *Phisionomia Alberti* (90^r – 94^v).

⁷² *Regimen magistri Cristani in pestilencia* (94^v – 95^v).

⁷³ BOHUNKONIS *De plantatione arborum tractatulus* (96^r – 102^v) a PETRI DE CRESCENTII: *Liber ruris seu Ruralium commodorum libri XII* (103^r – 105^v).

Na ďalších riadkoch budeme podrobnejšie analyzovať dvojicu významných slovacikálnych pamiatok, ktoré predstavujú rukopisy *Alchidemia magistri Friderici Æ de Ferrea porta* a *Opuscula artis chymicae*.⁷⁴ Obidva predstavujú charakteristické ukážky dobovej spisby v oblasti alchýmie, pričom svojím rozsahom umožňujú vzájomnú komparáciu. Zatiaľ čo rukopis *Alchidemia magistri Friderici Æ* možno vďaka datovaným zápisom (najstarší z roku 1573) zaradiť do poslednej tretiny 16. storočia, *Opuscula artis chymicae* neobsahuje žiadne implicitné vročenie (*sine anno*) vzniku tohto manuskriptu. Z indícií však možno usudzovať, že dielo vzniklo v 17. storočí. Rozdiely sa prejavujú aj na úrovni autorskej proveniencie. V prvom prípade je pisateľom Ján Sebeslavský, pochádzajúci pravdepodobne z turčianskej osady Sebeslavce, v druhom ostáva pôvodca neznámy (*sine auctore*). *Alchidemia*, ako aj *Opuscula* sú objemné rukopisy charakteru kompédia v rozsahu 128 a 390 strán, čo znamená, že popri textoch, ktorými pisateľ zhodnotil vlastné empirické skúsenosti a reflexie, obsahujú aj pomerne obsiahle pasáže z alchymistických diel iných autorov. V prípade *Alchidemie* sú to napríklad Fridericus de Venetiae, Joannes Perechent z Reysspurku či Francisca Cremonensis, v prípade *Opuscula* sú to predovšetkým obsiahle pasáže z diel Johanna Glaubera či Basilea Valentina. *Alchidemia* navyše výrazne reflektuje realie oblasti jej vzniku. Umožňuje identifikovať mnohé toponymá v širšej tatranskej oblasti, ako dokazujeme aj v tejto publikácii na inom mieste. *Opuscula artis chymicae* tak z hľadiska proveniencie ostáva nielen manuskriptom *sine loco*, ale aj bez bližších miestopisných väzieb témy tohto spisu v kontraste s autorským postupom Jána Sebeslavského.

⁷⁴ *Opuscula artis chymicae*. Ed.: TATIANA LALÍKOVÁ. In: *Pramene k dejinám slovenčiny*, vol. 2. Ed.: TATIANA LALÍKOVÁ a MILAN MAJTÁN. Bratislava: Veda, 2002, s. 116 – 166. Dielo tu však nie je kompletne. Originál sa má nachádzať Maďarskej krajinskej knižnici pod signatúrou – OszK, sign. Duod. Slav. 3.

Jazyková charakteristika spisu *Alchýmie Magistra Frederika Æ od Železných vrát*

Objektívne
ťažkosti s cha-
rakteristikou
jazyka *Alchýmie
Magistra
Frederika*

Charakteristikou jazykovej stránky spisu *Alchýmie Magistra Frederika* nadväzujeme na základné myšlienky, ktoré v rámci edície tejto písomnej pamiatky uverejnil na sklonku šesťdesiatych rokov minulého storočia Ervín Lazar.¹ Súčasný pohľad na jazyk *Alchýmie* z roku 1573 je podmienený hneď viacerými faktormi. Na jednej strane svoju rolu zohráva časový odstup od Lazarovho vydania tohto spisu pred vyše päťdesiatimi rokmi, čím sa, samozrejme, menia aj nároky nazerania na prameň. Na druhej strane vzniká potreba rešpektovať dejiny vedy, rozvoj poznania a novšie poznatky z dejín slovenského jazyka v predpisovnom období (to jest pred prvou kodifikáciou), ale tiež vzťah slovenčiny k češtine v slovenskom duchovnom, kultúrnom a vedeckom prostredí v minulosti aj v súčasnosti s ohľadom na stratifikáciu jazyka na pozadí sociolingvistiky. Základ nášho opisu vychádza z konštatovania, že v čase komentovaného vydania *Alchýmie* E. Lazar ešte nemal k dispozícii vyčerpávajúci a spoľahlivý opis dejín slovenského jazyka a jeho vzťahu k češtine,² navyše zo známych vtedajších politických dôvodov vzťahu medzi slovenčinou a češtinou nebolo žiaduce podrobnejšie rozoberať.

Chápanie
jazyka
*Alchýmie
Magistra
Frederika
Ervínom
Lazarom.*

Podstatou menšieho rozsahu jazykovej charakteristiky *Alchýmie* však bol najmä jazykovo-historický aspekt – absencia autoritatívnu osobnosťou či inštitúciou ustálenej a záväznej normy jazyka, čo svojou prvou kodifikáciou učinil v roku 1787 A. Bernolák. Preto aj E. Lazar v roku 1969 uverejnil základné jazykové znaky *Alchýmie* slovami:

„Jazykovým základom je súveká čeština, spisovný úzus na Slovensku do konca 18. storočia. Treba však vyzdvihnúť, že český základ je silne popretkávaný živou slovenčinou, stredoslovenskými jazykovými prokami, a to v hláskosloví, v tvarosloví, v skladbe a v slovnej zásobe. Niektoré slovákizmy poukazujú aj na – slabší – vplyv východoslovenského (spišského) nárečia. Slovenčina sa najvýraznejšie uplatňuje v hláskosloví a v lexikách.“³

¹ ERVÍN LAZAR: *Alchidemia 1573: Slovenská alchymistická pamiatka*. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*, vol. 5. Bratislava: SAV, 1969, s. 480 – 481.

² EUGEN PAULINY: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo: 1983, 256 s. a RUDOLF KRAJČOVIČ a PAVOL ŽIGO: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského: 2002, 250 s.

³ ERVÍN LAZAR: *Alchidemia 1573*, s. 480.

Z hľadiska súčasného poznania dejín jazyka preto chceme venovať pozornosť presnejšej definícii pojmov *súveká čeština a spisovný úzus na Slovensku*. Na začiatku týchto úvah treba pripomenúť, že v texte E. Lazara sú pojmy *súveká čeština a spisovný úzus na Slovensku* uvedené v súlade s vtedajšou terminológiou a žánrovou orientáciou edície. Z pohľadu stratifikácie češtiny v slovenskom jazykovom prostredí si treba uvedomiť variantnosť tohto jazyka, závislú od jej spoločenských funkcií v duchovnom a svetskom prostredí.

Spis *Alchymia*, pochádzajúci z druhej polovice 16. storočia, vznikol v prostredí, v ktorom sa čeština na vtedajšom slovenskom jazykovom území používala najmä vo verejných funkciách a vnímala sa ako kultúrny jazyk. Táto tradícia bola dôsledkom konfesiónálnych zmien s dosahom na myslenie aj kultivovanie jazyka, a to významne ovplyvnilo vydanie *Kralickej Biblie*, duchovného diela s výrazným konfesiónálnym vplyvom. Z hľadiska stratifikácie jazyka tak vydaním *Bible* v Kraliciach nad Oslavou vznikla normalizovaná podoba češtiny. Tento jazykový etalón sa v porovnaní s dovtedajším vývinom stal východiskom intenzívnejšieho prieniku češtiny do slovenského jazykového prostredia. Stabilizátormi jazyka v rámci prekladu biblickeho textu aj pravopisu vydania *Kralickej Biblie* boli príslušníci česko-bratskej cirkvi, ktorí upravili pôvodný pravopis Jána Husa.⁴ Podoba jazyka, v ktorom celé vydanie *Bible* postupne vyšlo a prenikalo do slovenského jazykového prostredia, sa v dejinách jazyka nazýva *biblická čeština*.⁵

Ešte raz
o jazyku
Kralickej Biblie

Predchádzajúce myšlienky o jazykovom vývine a fungovaní češtiny na slovenskom jazykovom území sú východiskom úvah o jej variantnosti. Tento jazyk totiž plnil funkciu verejného komunikačného prostriedku Slovákov aj pred spomenutými synodami evanjelickej cirkvi z rokov 1610 a 1614,

Prienik češtiny
na územia
dnešného
Slovenska

⁴ VLADIMÍR ČAPEK: *Historie Bible*. 3. vyd. Praha: Vydavatelství Advent, 1990, s. 55 a JANA PLESKALOVÁ: Jan Hus a nabodeníčka. In. *Oratio et Ratio*. Ed.: SVĚTLA ČMEJRKOVÁ a IVANA SVOBODOVÁ. Praha: Akademie věd ČR, 2005, s. 283 – 287.

⁵ Formálne sa v pravopise vyznačovala spojením foneticko-fonologického, morfológického, etymologického a funkčného princípu, zavedením diakritických znamienok – dlžeň a mäkkčeň (*á, é, ú, ý, í* dlhé *í* sa však zapisovalo písmenom *j*, resp. *ij*, spoluhlásky *d', t', ň, ř, ž, č* sa označovali mäkkčeňom – okrem hlásky *š*, ktorá sa zapisovala zložkovým pravopisom ako *ss*, písmenom *ě* sa označovala mäkkosť predchádzajúcej spoluhlásky, toto písmeno sa písalo aj pred pernými spoluhláskami (*wěc, pěna*). Písmená *y, ý* sa používali nielen v etymologicky pôvodných pozíciách, ale dôsledne aj po *c, z, s* (*cyzý, měsý, syla*) a písmenom *y* sa zapisovala aj spojka *i* a v predpona *ney-* (*neywjc*). Výrazným znakom biblickej češtiny bolo zapisovanie dvojhlásky *ou* v podobe *au* (*saud*) a dôsledne sa uplatňovalo písanie písmena *w* na označenie hlásky *v*, jednoduché *v* (*v-clausum*) sa používalo na označenie hlásky *u-* (*vcený = učený*), písmenom *g* sa zapisovala hláska *j*, písmeno *ğ* (*g* s mäkkčeňom) sa označovala hláska *g*. Takáto podoba kanonizovaného česko-bratského pravopisu sa však v slovenský hovoriacom prostredí, na území dnešného Slovenska, dôsledne začala používať v duchovnom prostredí až od začiatku 17. storočia, to jest po vzniku *Alchidemie*.

respektíve pred vydaním *Kralickej Biblie*. Prienik češtiny do slovenského jazyko-kultúrneho priestoru najmä po založení Karlovej univerzity znamenal postupné odpútavanie sa od stredovekého dogmatizmu a konzervativizmu k uvoľneniu priestoru na vzdelanie a jeho šírenie v domácom, respektíve zrozumiteľnom jazyku. Stal sa stimulom na rozvoj jazyka najmä posilnením jeho spoločenskej funkcie, a to nielen v duchovnej sfére, ale aj v oblasti hospodárskych snáh o efektívnejšie získavanie potrebných surovín, najmä kovov. Sprievodným znakom týchto snáh bolo šírenie osvety a na súvekej adekvátnej úrovni aj „návodov“ na získavania surovín, a na ich chemické spracovanie.

O počiatkoch
vzniku
slovenskej
odbornej
terminológie

Šírenie poznatkov v každej oblasti bolo vo veľkej miere podmienené zrozumiteľnosťou, to jest jazykom, ktorý ovládala väčšina nižších vzdelancov aj alchymistov. Táto idea sa intenzifikovala na prelome 15. a 16. storočia aj napriek tomu, že jazykom vzdelania a vedy bola v tom čase latinčina a jazyková situácia na území dnešného Slovenska sa zároveň vyznačovala ďalšími vonkajšími jazykovými vplyvmi (nemčiny, maďarčiny a v menšej miere aj ďalších okolitých jazykov). Domáci jazyk plnil základnú komunikatívnu funkciu a verejné funkcie plnil svojimi nejednotnými jazykovými útvarmi s minimálnym stupňom ich nadnárečovej povahy. Spisy podobného žánru, akým je *Alchýmia*, sú svedectvom narastajúcej poznávacej funkcie „domáceho“ – zrozumiteľného jazyka, ktorý sa stával novým a silným integračným činiteľom jeho nositeľov. Do služieb vedy a súdobého poznávania sa v období vzniku textu *Alchýmie* dostávala aj alchýmia ako metóda hľadania či nového, „efektívneho“ získavania surovín, kovov. Snaha sprístupniť vlastné skúsenosti, ale aj prevzaté postupy spracovania surovín sa odrážala tiež v jazyku, ktorý si jednak zachovával znaky vtedajšieho „vedeckého“ štýlu, na druhej strane obsahoval množstvo prvkov živého, domáceho jazyka, blízkeho najširším vrstvám používateľov. Tieto snahy sa v slovenskom jazykovom prostredí prejavovali prirodzeným prienikom slovakizmov do pôvodných – v prípade *Alchýmie* – českých prvkov.

O polarizácii
používania
češtiny na
Slovensku

Vo vývine češtiny na území dnešného Slovenska tak dochádzalo k jej výraznej polarizácii v tom, že sa na jednej strane v konfesionálnom prostredí udržiavala oficiálna, neslovakizovaná cirkevná, biblická forma, ktorú neskôr kanonizovali ako oficiálny bohoslužobný jazyk slovenských evanjelikov dve synody v rokoch 1610 a 1614, druhá forma spoločenského fungovania češtiny v slovenskom jazykovom prostredí postupne nadobúdala slovakizovanú, neoficiálnu podobu.

Slovenské prvky prenikali do pôvodne kompaktného českého jazykového základu vo všetkých rovinách, to jest grafickej (pravopisnej), hláskoslovnej, gramatickej aj lexikálnej (v oblasti slovnej zásoby). O grafickej

stránke pamiatky možno konštatovať len málo typických znakov, pretože jediným zatiaľ dostupným zdrojom textu *Alchýmie* je edícia E. Lazara,⁶ ktorá je, bohužiaľ, transliterovanou vydavateľskou podobou pôvodného, v súčasnosti nedostupného písomného originálu. Na základe niekoľkých ilustračných obrázkov z citovanej edície však možno o formálnej stránke *Alchýmie* konštatovať, že ide o dôsledné dodržiavanie diakritického pravopisu (označovanie dĺžky samohlások a mäkkosti spoluhlások) a zásad biblickej češtiny – označovanie hlásky *v* písmenom dvojité *w*, hlásky *j* písmenom *g*, označovanie dlhého *i* písmenom *y*psilon s bodkou, resp. spojením znakov *ij* (pozri obr. 2).

Prenikanie slovenských jazykových prvkov do češtiny na príklade Alchýmie Magistra Frederika

Alchys přideš f kešmarku
gdiš od něho vvedla Potofa kte-
remu rikagi Byla voda dri-
je Precza ři ij a přideš sa gedon

Obr. 2: Úvodná časť *Alchýmie*.

Ukážka pôvodného textu je však svedectvom spontánnej variantnosti v zapisovaní pôvodných českých podôb spojky *když* / *gdiž*, respektíve *přideš* (s výskytom *ř* a písmenom *š*) oproti slovakizovanej podobe *pridešš*, ako aj variantné zapisovanie hlásky *š* diakritickým znamienkom na jednej strane a na druhej strane aj zložkovým pravopisom (*šš*; obr. 3).

Alchys gdiš
přideš přidešš

Obr. 3: Variantnosť pôvodných českých podôb *když/gdiž*, *přideš* a slovakizovanej podoby *pridešš*.

V hláskosloví sa text *Alchýmie* vyznačuje variantnou prítomnosťou českej mäkkej spoluhlásky *ř* v príkladoch typu *stříbro*, *při něm*, *přidati*, *čtyři*, *přial*, *při*, *bratře*, *přideš*, *dobře*, *čtyři*, *potřebovati*, *přideš*...⁷ Táto spoluhláska sa však pod vplyvom neúplného poznania českého jazyka autorom spisu či pisárom vyskytuje aj v nenáležitých pozíciách typu *salnitř*, *magistř*, *Alexandř*, okrem toho sa ako jeden z najpríznarovejších javov v slovenskom jazykovom prostredí hláska *ř* často nahrádza hláskou *r*: *rikagi*, *precza/preca*, *pristoupil*, *pridešš/přideš*, *prisahu*, *vríti*, *kríž*, *řikají*, *přitelstva*, *stříbru*, *brech*, *stříbrom*, *koren*... Z oblasti hláskoslovía sa v pamiatke diferenciacia pôvodného českého textu

Slovakizovanie v oblasti hláskoslovía

⁶ Pozri poznámku 1.

⁷ Na slovenskom jazykovom území stabilizáciou mäkkostnej konsonantickej korelácie táto spoluhláska zanikla.

a jeho slovakizovanie prejavuje v geneticky najstarších stopách divergentného vývinu češtiny a stredoslovenského jazykového základu zmenou pôvodných praslovanských skupín *ort-, *olt- pod cirkumflexovou intonáciou, ktoré sa v češtine zmenili na skupiny rot-, lot-. V *Alchýmii* to dokazujú príklady typu *loktem*, *roztluka* (druhý príklad aj s absenciou slabičnej sonóry *l*), vývinovú líniu stredoslovenského typu predstavujú v *Alchýmii* zápisy s typickou zmenou spomenutých praslovanských skupín *ort-, *olt- na rat-, lat-: *rakytový*, *rastie*. V texte *Alchýmie* sa síce dôsledne zachováva česká samohláska *ů* ako výsledok typického vývinu *uo > ó > ů* koncom 15. storočia v starej češtine,⁸ čo v texte dokazujú príklady typu *můžeš*, *spůsobem*, *zůstane*, *půjde*, *prachů*, *6 lotů*, v gramatických koncovkách sa však táto hláska vyskytuje aj v slovakizovanej podobe koncovky *ův* (*dílův*, *kliešťův*, *lotův*). Pôvodné označovanie dvojhlásky *ou* podľa zásad biblickej češtiny spojením znakov *au* (*saudce* = „soudce“, *svau* = „svou“, *přistaupil* = „přistoupil“) je už vo vydanom texte editorom pravdepodobne unifikované do podoby *ou* (E. Lazar prepísal v podobe *pristoupil*, *svou*...). Variantnosť hláskoslovnej roviny sa prejavila aj v nerovnomernej distribúcii pôvodných českých dlhých samohlások *pátý*, *šestý*, *sedmý*, *osmý*, *stříbro*, *žádnú* oproti adekvátnym slovenským podobám s dvojhláskami: *bielkem*, *skrupnatie*, *sniasti*, *menšia*, *studniam*, *prosiatý*, *tiahni*, *tiahne*, *stiahni*, *stiahneš*, *vytiahneš*, *vytiahni*, *chodia*, *žiadal*, *sniati*, *Pavla Slosiara*, *biely*, *miesto*, *kliešte*, *bielkem*, *piecku*, *tieci*, *kriedu*, *čierne*, *piesek*, *Bielej vody*, *čierne*, *lepšie*, *kuoš*, *buob*, *druhô*, *muože*. Dôkazom slovakizačných tendencií je aj prítomnosť slovenskej spoluhlásky *dz*: *zahradzený*, *hovadzého* (v češtine je v pozícii slovenského *dz* spoluhláska *z*) a prirodzenosť domáceho – slovenského – jazykového prostredia potvrdzujú tiež typické slovenské hláskoslovné podoby so zmenami, siahajúcimi ešte do 10. storočia. Ide o odlišný fonologický vývin, v dôsledku ktorého sú v češtine podoby s hláskou *e*, pričom v slovenčine je v tých istých pozíciách hláska *a* : *práca*, *tvoja*, *daj*, *měsíc*, *najvícej*, *najspíše*, *sklenica*, *dňa*, *nakopaj*, *schovaj*, *nažmýkaj*, *vajce/vajca* (aj s výskytom hybridného tvaru *vejco*), *pridávaj*.⁹ V oblasti hláskoslovia sa český jazykový základ zachoval v tvaroch typu *dlúho*, kde je dlhý vokál (oproti slovenskej slabičnej sonóre *l*), ako aj typická česká zmena *u > i*, *ú > í* zo 14. storočia (s *teškostí*, *líto*),¹⁰

⁸ JANA PLESKALOVÁ: *Stará čeština pro nefilology*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovi univerzity, 2003, s. 47.

⁹ EUGEN PAULINY: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, s. 116. RUDOLF KRAJČOVIČ: *Slovenčina a slovanské jazyky*, vol. 2: *Fonologický vývin*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003, s. 33.

¹⁰ JANA PLESKALOVÁ: *Stará čeština pro nefilology*, s. 37. Distribúciu javu v českých, moravských a sliezskych nárečiach pozri: *Český jazykový atlas*, vol. 4. Ed.: JAN BALHAR. Praha: Academia, 2002, s. 70.

ktorá presahuje aj do oblasti slovenských záhorských nárečí.¹¹ Slovakizačné tendencie v oblasti hláskoslovia dokazujú príklady typu *kameň* (česky pôvodne *kámen*), slovesné tvary minulého času typu *tiahel, mohol* (v češtine bez dvojhlásky a vkladného vokálu, to jest „*táhl*“, „*mohl*“).

Výrazne sa slovakizovanie prejavilo v tvaroslovnej rovine – typickými slovenskými gramatickými koncovkami prídavných mien a zámen ženského rodu: *polskej, devátej, tej vody unorovej, tej rudy divokej, skale jednej vysokej*, v koncovkách podstatných aj prídavných mien mužského rodu: *chodníkom, drevom, stríbrom, prachom, pod tím vrchom, potokom, odhrozenom...* Text obsahuje aj niektoré jazykové relikty, napríklad tvary pôvodného duálu v podobe *po ruku* (a *po nohách*), samostatnej gramatickej kategórie, ktorou sa v nadväznosti na praslovančinu pomenúvali párové predmety (*rohy, brehy, oči, uši...*). Reliktnosť tejto kategórie na slovenskom jazykovom území dokazuje aj citované spojenie, v ktorom jeho druhá časť – *po nohách* – je uvedená v pluráli (pozri vyššie).

Slovakizovanie v tvaroslovnej rovine

V rámci slovakizovania pôvodných českých textov treba však upozorniť, že čeština zohrávala nielen významnú poznávaciu funkciu, ale bola aj prostriedkom štýlovej diferenciacie prejavov. Preto v slovakizovaných textoch relatívne dlho, v prirodzených útvaroch verejného styku ešte aj po kodifikácii, pretrvávali tvary klasického českého gramatického systému (napríklad klasický minulý prechodník *nemoha*) alebo slovné druhy – spojky, príslovky, zámena: *aneb, dokud, pokud* (aj v poslovenčenej podobe *pokud*), *kdy, když, kdyby, jenž, jestli, techda, abych, abychom*. Popri nich sú svedectvom postupného slovakizovania výrazy *kedy* (*schladně*), *jedon, opeť*, snaha o morfológickú adaptáciu (*ten rtuť, kulička rtuťu ostane* popri častom výskyte pôvodných tvarov *rtuti*) a lexikálne slovakizmy typu *pristrojiť, košťovať, vartovať, cement, mužar* (popri pôvodnej českej podobe *moždír*), *zrkadlo, šafel, šachtar, rendlík, pilník, brunátný, kovalské* (i *kovátske*) *uhlie, zarovno, sypko, hnedky, probovať, namastiť, zafiastrovať, rožtovať, pristrojiť, košťovať, vartovať, daj sa previesť*,¹² *svrčina* (posledný príklad svedčí o severostredoslovenskom pôvode pisára či autora).

Slovakizácia v oblasti lexikálnej a štýlickej

O syntaktickej stránke pamiatky E. Lazar skonštatoval, že napriek príbuznosti slovenčiny a češtiny sa v pamiatke vyskytuje niekoľko syntaktických slovakizmov (typu *varuj se netýkali prsty, daj sa previesť, káž kováčovi rozkovaťi, žitá (pšenice) kvitnú, jdi... v tu stranu na dvoje nebo na troje hony, až prídeš na roveň*).¹³ Toto pravdivé tvrdenie možno doplniť aj v takom duchu, že okrem príbuznosti češtiny a slovenčiny bolo typickým znakom verej-

Slovakizačné tendencie v oblasti syntaxe

¹¹ EUGEN PAULINY: *Fonologický vývin slovenčiny*, s. 247.

¹² ERVÍN LAZAR: *Alchidemia* 1573, s. 480.

¹³ *Ibidem*.

ných žánrov dodržiavanie syntaxe východiskového jazyka, to jest češtiny, a vyhýbať sa domácim hovorovým zvratom. Ide tu o funkčný štýlový prvok, ktorý sa považoval za znak dobovej jazykovej kultúry.

Zhodnotenie
jazyka
Alchýmie
Magistra
Frederika

Jazyk *Alchýmie* je dôkazom postupného odpútavania sa od kanonizovaného typu biblickej češtiny v prospech jej funkčne zrozumiteľnejšej slovakizovanej nenormalizovanej podoby. V takýchto útvaroch, pre ktoré je typické najmä svetské prostredie, sa však ešte vyskytuje množstvo funkčných bohemizmov. V slovenskom jazykovom prostredí ich možno klasifikovať aj ako dôkaz (manieristického) myšlienkového napätia, v ktorom sa ocital český jazykový základ v porovnaní so zrozumiteľnejšími domácimi jazykovými prvkami. Pôvodné prvky českého hláskoslovia, tvaroslovia aj slovných zásoby sa v slovenskom kultúrnom kontexte pocítovali ako nesystémové a – najmä v svetskom prostredí – slovenským jazykovým prostriedkom ustupovali. Český jazykový základ však zohrával z hľadiska vývinu slovenských verejných žánrov dvojakú rolu: na jednej strane umožňoval prienik funkčných bohemizmov do slovenského jazykového prostredia a ich tunajšiu adaptáciu, na druhej strane stimuloval domáci jazyk k tvorbe aj používaniu vlastných, domácich slovenských prostriedkov, respektíve k prieniku lexikálnych jednotiek z hovorového, základného komunikačného prostredia do štýlovo vyššej, nadnárečovej, verejnej, spoločenskej komunikácie. V závere jazykovej charakteristiky *Alchýmie* možno konštatovať, že ide o nenormalizovanú slovakizovanú češtinu konca 16. storočia. Táto forma bola tradičná v svetských žánroch. Bola variantná svojím rešpektovaním komunikačných potrieb, a najmä preto, že neexistoval – ani v samotnom českom prostredí – etalón, ktorým by sa stabilizoval jazyk v jeho verejných funkciách. Objektívne treba skonštatovať, že v čase datovania *Alchýmie* už existovali prvé preklady a vydania *Kralickej Biblie* od Jana Blahoslava (1564, 1568¹⁴). Pre krátky časový odstup od týchto vydaní však vplyv nového jazykového etalónu ešte nedosahoval takú mieru, že by presiahol hranice jednej konfesie či prenikol z náboženskej sféry do svetských žánrov. V tomto spoločenskom, konfesionálnom aj jazykovom prostredí plnila slovakizovaná čeština najmä dorozumievaciu a poznávaciu funkciu vo verejnom styku. Postupné kultivovanie domáceho jazyka a stimulačná funkcia takých žánrov, k akým na konci 16. storočia možno zaradiť aj *Alchýmiu*, viedlo nielen k formovaniu kultúrnych predpisovných útvarov, ale

¹⁴ Podrobný chronologický opis prekladov a vydaní *Kralickej Biblie* pozri VLADIMÍR ČAPEK: *Historie Bible*. Praha: Advent, vydavatelství a nakladatelství křesťanské literatury, 1990.

postupne spelo až k potrebe unifikovať slovenčinu na úroveň jazyka spĺňajúceho všetky kritériá kodifikácie – ustálenosť, funkčnosť, zrozumiteľnosť a ústrojnosť. Slovakizovaná čeština ako jazyk *Alchýmie* však na sklonku 16. storočia, to jest v roku svojho spísania 1573, plnila z uvedených funkcií – aj to iba čiastočne – len dve: bol to jazyk zrozumiteľný a slúžil na poznávanie a mediáciu duchovného aj svetského obsahu.

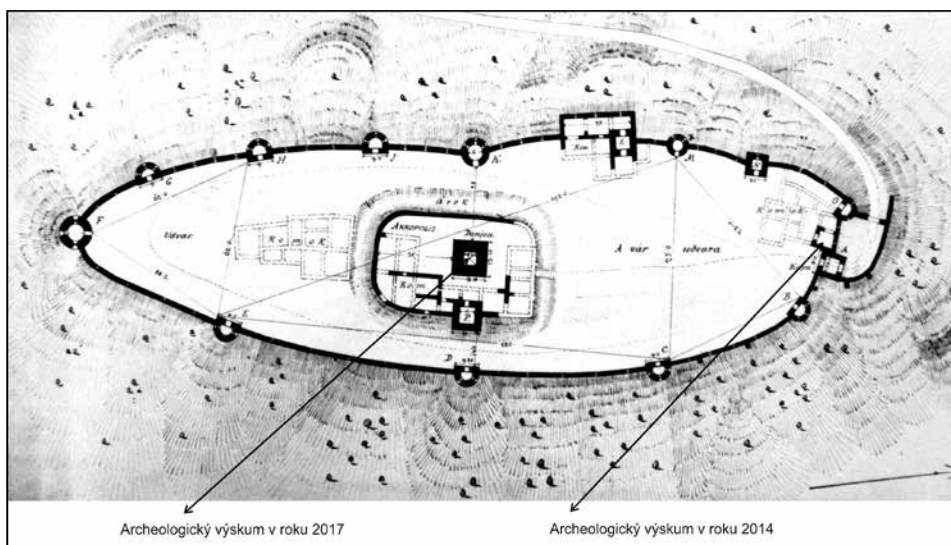
V závere jazykovej charakteristiky znova pripomíname, že ide o poznatky z vydavateľsky upraveného textu. Možno predpokladať, že v rukopisnom origináli by sme identifikovali aj jeho ďalšie formálne a štruktúrne znaky. Napriek týmto obmedzeniam patrí *Alchýmia* k tým písomným pamiatkam, ktorých jazyk dokazuje posúvanie hraníc poznania a napätie zo stupňovania nárokov na rozvoj osobitého slovenského jazyka s vyvinutou odbornou terminológiou používanou v intelektuálnych kruhoch.

*Záver jazykovej
charakteristiky*

Doklady alchýmie na hrade Šariš

Záchrannej
archeologický
výskum na
Šarišskom
hrade v roku
2014

V roku 2014 realizovala TRIGLAV Archeologická spoločnosť s. r. o. záchranný archeologický výskum na Šarišskom hrade. Výskum sa realizoval na ploche označovanej ako prístavba bránovej veže, ktorá je situovaná západne a juhozápadne od spomínaného objektu veže.

Obr. 4: Pôdorys hradu s vyznačenými miestami archeologických výskumov realizovaných v rokoch 2014 a 2017. Autor pôdorysu Viktor Miškovský, 1892.

Archeologický výskum mal revízný charakter, znovu preskúmal plochu, ktorú odkryl v roku 1971 doc. PhDr. Michal Slivka, CSc. Tento výskum s cieľom preskúmania dotknutej plochy nariadil Krajský pamiatkový úrad Prešov. Sondou I/2014 bol odokrytý objekt (1/2014) nepravidelného pôdorysu kosodĺžnika s rozmermi 8,2 x 3,15 – 3,4 m, ktorý sa primkával ako prístavba ku severozápadnému múru bránovej veže.¹ Vstup bol situovaný v juhozápadnom múre. V mieste pred bránou a vstupom do objektu prístavby, v interiéri hradu, sa nachádzala suťová kopa vyvezenej hliny z predmetného staršieho výskumu. Tá ukrývala okrem črepového materiálu a drobných predmetov zo železa z obdobia stredoveku a novoveku aj pozoruhodný nález vo forme nepravidelnej olovenej tabuľky.

¹ Archív KPÚ Prešov. Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu „Zámer obnovy NKP Hrad Šariš v rozsahu: pamiatkový výskum, konzervácia a čiastočná náznaková rekonštrukcia zaniknutej severozápadnej prístavby (vstup do kazematu v I.PP?) pamiatkového objektu NKP Veža bránová I. (ÚZPF 398/9) s jej využitím pre účely správcovského objektu na hrade Šariš“, 2014. Autori výskumu Peter Šimčík a Miroslav Matejka.

Tabuľka plackovitého tvaru bola pravdepodobne vytvorená iným predmetom zlisovaním/vyváľaním dvoch samostatných platničiek. Stopu po tejto činnosti je badať na rubovej i lícnej strane platničky, kde sa horúce olovo spätne pretočilo a tak vytvorilo vrstvenie, na rubovej strane sa týmto vytvorili v jednej časti tri vrstvy.

Záhadná olovená tabuľka plackovitého tvaru

Obr. 5: Olovená tabuľka avers a revers.

Jej rozmery sú max. dĺžka: 11,8 cm, max. šírka: 10,4 cm a hrúbka: 2 – 3 mm. Hmotnosť tabuľky je 299 gramov.

Samotná tabuľka nemá v prostredí Slovenska nám známu analógiu, obsahuje zašifrovaný text zložený z rôznych typov písmen a znakových symbolov. Samotný text nebol doposiaľ preložený. Zaujímavosťou je, že text bol buď písaný rýchlo do ešte neúplne stuhnutého olova, alebo čo je pravdepodobnejšie, bol písaný nahriatym nástrojom ihlovitého tvaru s kužeľovitým hrotom, čoho dokladom je mäkký okraj (zvaný aj hrebienok) po vyrytom písme. Následne na tabuľku boli dopísané ďalšie znaky, to však už pravdepodobne iným nástrojom alebo tým istým, ale až po jej vychladnutí alebo vychladnutí písacieho nástroja. Hlavná časť textu je napísaná na lícnej strane tabuľky, rubová strana tabuľky nesie text „INRI“.

Otázkou je, načo predmetná tabuľka slúžila. Nie je vylúčené, že plnila ochrannú funkciu. Ak má text alchymistický pôvod, a bola pôvodne situovaná v bránovej veži, mohli by sme predpokladať, že mala svojou magicou mocou chrániť bránovú vežu hradu Šariš pred obliehaním a dobitím. V tejto súvislosti je však pozoruhodný stav jej zachovania a poukazuje na to, že tabuľka sa v zemi dlho nenachádzala. Olovené predmety, ktoré sú v zemi stovky rokov, získajú agresívnu bielo-žltú patinu, a preto ak je tabuľka pôvodná, je veľmi pravdepodobné, že bola uložená na suchom mieste, možno v nejakom otvore (v škáre) múru bránovej veže. Ak bola navyše uložená do textilného obalu, agresívnu koróziu získať nemusela. Nie je vylúčené, že počas staršieho archeologického výskumu bola v zápale kopania

Skutočný účel tabuľky

a v nepozornosti prenesená na haldu hliny, kde sa neskôr aj našla. Do sutiny sa mohla dostať postupnou degradáciou múru.

Treba uviesť, že po jej nájdení sa vynorili myšlienky, či náhodou nejde o podhodený falzifikát z obdobia 70. rokov 20. storočia. Z toho dôvodu sme urobili metalografické analýzy, ktoré spomínanú možnosť skôr vylučujú.

Vznik tabuľky za kapitána humanistu Juraja Wernera?
Domnievame sa, že súvisela s pôsobením renesančného učenca Juraja Wernera/Georg Wernher/Georgius Wernherus (†1567), ktorý bol v rokoch 1538 – 1556 na spomínanom hrade kapitánom. Jeho zásluhou bola vybudovaná renesančná brána, a preto je zrejme, že za jeho pôsobenia fungovala aj alchymistická dielňa, ktorej produktom mohla byť spomínaná tabuľka, ale aj iné predmety. Humanista Juraj Werner mal univerzitné vzdelanie (Wittenberg, Krakov), nadobudol významné funkcie v hierarchii mesta Prešov, bol rektorom prešovskej mestskej školy, pôsobil aj v kráľovských službách ako kráľovský radca a člen Hornouhorskej komory.²

Záchranný archeologický výskum na Šarišskom hrade v roku 2017
V roku 2017 sa počas ďalšieho archeologického výskumu podaril na treťom nadzemnom podlaží hlavnej veže (donžonu) hradu Šariš nájsť ďalší podobne zaujímavý nález.

Obr. 6: *Averz a reverz predmetu z olova v tvare mince s radielkovou výzdobou s čiastočným málo čitateľným kolopisom (averz) a vyrytými pentagramami (averz a reverz).*

Ide o okrúhly predmet z olova v tvare mince s radielkovou výzdobou, na jednej strane s čiastočným málo čitateľným kolopisom a vyrytým pentagramom na jej averze a reverze. Predmet bol dodatočne perforovaný ostrým predmetom, možno nožom s úzkou čepeľou, čím došlo aj k jeho deformácii. Na okrajoch vykazuje čiastočnú už spomínanú bielo-žltú koróziu, ktorá je známkou toho, že predmet bol dlhšiu dobu v zemi. Rozmery predmetu: priemer 3,1 cm, hrúbka 1 mm, hmotnosť 7 gramov.

² BALEGOVÁ, Jana. Šarišský hrad v časoch Juraja Wernera. In: *Pamiatky a múzeá*, roč. 52, 2003, č. 4, s. 18-19.

Vo vrstve s týmto predmetom sa nachádzali aj ďalšie zaujímavé nálezy, ako mince a falzá mincí, ale aj polotovary na výrobu hracích kociek, predmet z kosti neznámej kultovej alebo inej funkcie, 5 kusov síry, rôzne kamene (krištál), ale aj téglík upravený z dna malej hlinenej nádoby, pinzeta, množstvo drobných predmetov z medi (rôzne trubičky), bronzu (pečatné prstene), železá (nožíky) a črepov zo stolovej a kuchynskej keramiky.³ Všetky tieto predmety poukazujú na dielňu, ktorá sa venovala v tomto najbezpečnejšom mieste hradu rôznej činnosti od falšovania mincí, výroby hracích kociek až po alchýmiu (?).

Ďalšie nálezy z tretieho podlažia donžonu

Časové zaradenie nájdených predmetov súvisiacich s alchýmiou: Datovanie tabuľky sťažujú nálezové okolnosti (nález nebol nájdený v primárnej ani v sekundárnej polohe), napriek tomu ju datujeme len na základe rozboru materiálu z haldy hlíny, v ktorej bola nájdená, keďže najmladšie nálezy keramiky boli z obdobia renesancie. Ďalším časovým horizontom datácie je naša domnienka, že ak tabuľka súvisela s ochrannou funkciou, tak najpravdepodobnejšie súvisela so stavbou renesančnej brány. Z uvedeného vyplýva jej časové zaradenie do polovice 16. storočia. Druhý predmet s vyrytým pentagramom bol datovaný na základe dobre datovateľného sprievodného materiálu s mincami Ferdinanda I. Habsburského (1527 – 1564) z uzavretého nálezového celku s istotou do 16. storočia.

Datovanie nájdených predmetov súvisiacich s alchýmiou

Obidva predmety sú podľa nás s veľkou pravdepodobnosťou z jedného obdobia a môžu potvrdzovať existenciu alchymistickej dielne na hrade Šariš. Zároveň vnášajú trochu viac svetla do problematiky alchýmie na východnom Slovensku v období renesancie. Prezentované predmety formou tohto krátkeho článku budú do budúcnosti detailnejšie spracované v podobe rozsiahlejšej štúdie, ktorá sa pokúsi viac odhaliť príbeh týchto zaujímavých predmetov a fungovanie možnej alchymistickej dielne na hrade Šariš.

Bola na Šarišskom hrade alchymistická dielňa?

³ Archív KPÚ Prešov. *Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu Zrúcanina hradu Šariš*, 2017. Autor výskumu Peter Šimčík.

ALCHIDEMIA MAGISTRI
FREDERICI Æ DE FERREA PORTA

Anno Domini 1573

Joannes Sobienslavensis

Scripsit

Pervemnit ad manus Joh. Szilvay

Anno 1718

Predmluva

S.P.D.*

---

* S. P. D. = *Salutem plurimam dicit* = „Najkrajší pozdrav znie“.

[5]* Bratre Alexander, viš o tom dobre, že u nás Venaci nemáš alchymagistra v umení tak dospelého nade mne Friderika. Protož já nemoha tej lásky bratrskéj zatajiti, jestliže chceš tu přísahu zachovati, kterou sem já prirekl a tu sem splnil, aby ani žádnými ani poviedal, ani ukazoval, nebo nemám od mladosti rovného v tom umení. A takového kunštu sem neslýchal ani vídal a s teškosťi sem jeho dostal a sem dobre predplatiti to musel, ale by mi toho líto nebylo, nic než to mi jest líto, že mně sobě tak tuze zavázal pod přísahu, abych žádnému nepovědel až při smrti, protož bratře Alexander, jestli chceš tu přísahu zdržeti, ponevadž jsi [6] v Bononiji a v Medulaniji 10 největší magistř v alchydemii, pak já znaje na sobě, že na to tomto světě mého bytu dlúho není a syna žádného nemám, pak po tím závazkem, aby mi slíbil, aby nepovídál žádnému, než by na sobě zrozumel, že dlúho živ nebudeš, však to synu svému můžeš pověděti, ale pod tím závazkem a aby on žádnému toho nepovídál, až při smrti. Potom může pověděti nekterému 15 svému dobrému příteli pod tím závazkem, aby ani [7] za žádnú sumu toho nepovídál nikoli. Potom jestliby s přítelstva vyšlo, techdy muožto co najubočšímu to zjeviti. Pro Boha živého tě prosím, a jestliby měl to učiniti, aniž bych ten spis poslal. Pritom měj se dobre. Etc.

Dan Venaci die 16. Novembris 1149.

20

Druhá predmluva Fridericus

Bratre Alexandř, psaní, které si mi své poslal aneb odeslal, přečítavše, jemu sem [8] porozuměl a vyrozuměl dobre. A ponevadž slibuješ tomu dosti učiniti a tu přísahu zdržeti, nebo jest toto kunšt nad kumšty, teď oznamujem, aby mohol tomu vyrozuměti, musíš sobě zjednati devět sklenic. První 25 aby byla dosti veliká, potom vše menšia a coby mohli zostati v ohni za devět dní i za devět nocí ne velmi v prudkém ohni, a treba by mohly tri ty sklenice ostati, tobě lepeji a menší náklad a práca tvoja bude, a musíš mati uhlí kovalské z jeden kuoš. A když to [9] všecko budeš mati pohotove, techty urob sobě pokoj osobitě, aby tam žádný nemohol vjíti a urob v tom pokoji komín 30 a v tom komínu díru nízko, jedno co by mohol dobre sklenicu vidieti, neb jak by tobě ten dým došel nebo ta pára, i hnedky by se musel rozpuknuti, a tak aby o tom věděl a mému naučení mohl jemu vyrozuměti. Etc.

---

* Arabské číslice kurzívou v hranatých zátvorkách v texte znamenajú pagináciu pôvodného rukopisu, tak ako ju zverejnil Ervín Lazar.

[10] *Alchymistrovská voda*

Jes jedna zelina, jméno jí v naší vlaskej zemi unora, ale v iných krajinách a zemích ji jmenují HL.na. Tomu rozuměj: nakopaj ji anebo natrhaj i s korením a potom nažmýkaj z ní vodky, co můžeš najvícej, trebas koliko sklenic vycedí, to tobě lepeji a užitečnejší bude, aby raději zbylo, nežli by nedostalo co nejvícej sklenice. [11] Potom vezmi moč koňský, popela brestového (zo) samých korek, popela jasenového z samých korek, vápna nehaseného, soli polskej, ledku, sanitry, kuprvaser, šadvaser, živý oheň, to jest přísada. A když to všecko budeš mati pohotove, etc. 5

Nota 10

Tuto, aby již rozuměl, vlož na váhu tej vodky unorovej, co můžeš najvícej, co si do sklenic nažmýkal, ať by ti dostalo a rozváž ji na devať dílův na váze. [12] Potom vezmi moč koňský a rozváž ji na devět dílův. Potom vezmi popela brestového a rozváž ji na devať dílův. Potom vezmi popela jasenového a rozváž jej na devět dílův. Potom vezmi vápna nehaseného a rozváž jej na devět dílův. Potom vezmi soli polskej a rozváž ji na devět dílův. Potom vezmi ledku a rozváž jej na devět dílův. Potom vezmi sanitru a rozváž jej na devět dílův. Potom vezmi koprvaser a rozváž jej na devět dílův. Potom vezmi živého ohňa a rozváž jej na devět dílův. [13] Potom vezmi šadvaser a rozváž jej na devět dílův. 15 20

Nota

Maj takovou nádobu, co by mohla zdržeti, nebo není prudšího na světě, ani lutějšího, ani šadvaser není tak lutý, kotel žádný nezdrží, najspíše sklenica kryštalová, i potom vsyp tie odvážené věci do tej sklenice.

Potom na to vlej vodu unorovú, co si dovážil. Potom vlej koňský moč, co si dovážil a nechaj tak, stojí pres den a pres noc [14] a potom sced' ten luch dolu všecek a vlejž ho do sklenice, kterou máš naj najvatšú a variž první den a noc, potom zase vli do tej sklenice na ty popely, co si scedil a kdy to urobíš, zase sced' a vlej zase do sklenice. 25

Druhý den a noc var, potom zase vlej na ty prvší popeliny a když to urobíš, zase sced' dolu a vlej do sklenice. 30

Tretí den a noc var a potom vlej na ty prvnejší popeliny a kdy to urobíš, opeť sced' dolův a vlej do sklenice. [15]

Čtvrtý den a noc var a potom vlej na ty prvejšie popeliny a když to urobíš, zase sced' dolu a potom vlej do sklenice.

Pátý den a noc var, potom zase vlej na ty prvejší popeliny a když to urobíš, zase sced' dolu a potom vlej do sklenice.

5 Šestý den a noc var. Potom opeť vlej na ty prvejšie popely a když to uděláš, zase sced' dolu a vlej do sklenice.

Sedmý den a noc var. Potom zase vlej na tie první popely a když to urobíš [16] zase vli scedě do sklenice.

Osmý den a noc var a opeť, sced' dolu zase a vli na ty popely prvejší
10 a když to urobíš zase, opeť sced' dolův a vli do sklenice.

Devátý den a noc var a opeť sced' dolův a vli do sklenice. A potom z tej devátej sklenice vlož na váhu a varuj se netykati prsty, ani aby neukvapil na telo nikdy, nebo by musel přeč býti, nebo to horší nežli šadvaser.

[17] *Nota*

15 Teprv se rozumem sprav. Abys rozuměl, vezmi šadvaser a odváž. Proti tomu luhu, co' zostalo, mnoholi, máloli, by s vajčenú škrupinu odváž, ať jest zarovno a vlej to spolu do sklenice a polož na uhlí, ať spolu zevre. Potom vezmi tej vody unorovej a rtuti a opět váž, aby nebylo ani menej, ani vícej, než co si odvážil šadvaser a ten luch, a opět vlej na ten šadvaser a luch
20 tu vodku, [18] kterou si odvážil ze rtuti a dymej, ať plikně, sejmi dolu s ohně a budeš mati z toho kamen i poděkuj Pánu Bohu z toho daru a schovaj.

A potom káž sobě rozkovati kováčovi kus železa, co by mohl v něm držeti miesto klieštův, aby ten kamen mohol držeti. V ruce ho neber, nebo na světě prudšího a lútejšího není.

25

[19] *Nota*

A potom rozpust cín nebo olovo nebo mědi nebo mosazi nebo kusu železa nebo jakékoli spiže.

A vezma teho kamene do klišťi a nastrohaj na kterúkoli věc zpredřenú a budeš mati z toho zlato, a to máš alchymaistrovství jisté, jisté a sku-
30 šené a zlatý kumšt nade všemi kunšty. Imperator Fridericus de Venatiae manu propria 151, prius 149. [20]

A nato, bratr Alexandr pomni, čo si mi slíbil, aby tak splnil a žádnému aby nepoviedal etc.

Jiný kumšt

A výborný a zkušený ode mne Friderica z Venaciae od S(vatého) o Franciška, jdúc z Železné Porty, vezie 149 najvyššího od alchymagistra v alchymii dospělého etc.

Jiný kumšt

5

Aby měl toho luhu, co si robil, do devátého dňa tím všeckým spôsobem, aby jej [21] rozvažoval jako prvej na devět dílův.

Nota

A potom vezmi jakýkoli kyz, jakúkoli rudu, budťo divokú a stluč ji a vyšejduj na šintroku. A potom zvar v tom luhu, až bude čistá voda, až se pěnití nebude v sklenici. A potom vyber z tej sklenice ten kyz jakýkoli a polož jej na test a budeš mati z toho zlato: víceji ho páliťi budeš, tím lepší a vážnější bude. To máš druhý kumšt jistý a zkušený ode mne Friderika 149.

[22] *Jiný kumšt*

Divočinu od rudy všelijakej odděľiti, jistý a zkušený.

15

Prísada

Vezmi moč kónský, salnitru, kuprvaser, ledek, sol polskú, živý oheň a dubového popola trosky a nehaseného vápna a aby bylo pod jednu váhu zarovno etc.

A potom vezmi tej rudy divokej a moč ji do devátého dňa v tej vode a čím ji náhle vložíš [23] a hned bude vz(h)úru skákati a bude se pěnití, až všecka z ní divočina vyňde, nebo jest to mocnější voda, nežli šadvaser, a když devátý den přijde, vynmi von a potom ju zetri a vyšejduj a daj na test. To máš jistý kumšt ode mne Laurency Mnicha z Rezna 152.

Jiný kumšt

25

Vezmi arseniku bílého, jeden raz vysublimované(h)o, 1 lota vei(n)šťanu 2 lota a to zetri spolu na prach [24] a vezmi z takého kotla a nastrihaj na

kusy a vezmi toho prachu a klad' jej vrstvu na kotlovinu na zblo, ať jest stluš-
tý v tigli a dej na oheň, ať se rozpustí a potom vlíti do inkusu zlatnického.
Inkus slove kovec, udělá žlábek, čo by prst vešel, z obů stran zahradzený,
aby von neteklo a když máš vlíti prvej inkus, namaž lojem, a kdyby arsenik
5 bílý, prostý, vzal a urobíš s ním též, to jest skušené etc.

[25] *Ad idem*

Vezmi arseniku 1 lot, mercurium sublimatum 1 lot, nebo jeden lot
živého ohně 1 lot, vitrolium 1 lot a salnitry 1 lot, vaištanu jeden lot, zase
vaištanu páleného 1 lot, tartarum 1 lot a salalgaly, to jest luch mydlárský.
10 Takto ten luch urobíš z vápna a spopela lesního a potopiti tie prachy v tom
luhu. Mydla benátského narezati mezi to za dva peníze, to máš jistý kumšt.

[26] *Nota*

A potom to vlíti na rendlík a variti a nechati, aby pomalu vyschlo
a musíš mišeti, a když práve vyschně, potom to sejmi s popela.
15 A potom vezmi mědi a rozpust' ji, a když se rozpustí, vezma toho pra-
chu co lískový ořech a vrž do tej mědi, a když se to rozpustí spolu s mědí,
opět vrž jako lískový ořech, a co okolo kraju nečistého bude, to šlimuj ně-
jakým dřevom a vyvrž von a musíš zamíšati [27] poněkolika razy a na hr(i)
vnu mědi, to jest na 16 lotův toho prachu. Skušené jest.

20

Jiný kumšt

Vezmi salnitru 1 lot, salalgaly, to jest luch mydlárský, který jako čistý
pristavíš k ohni a on zejde vzhůru a co na dne kalné zustane, toho vezmi
jeden lot, arseniku 1 lot a vápna nehašeného 1 lot, tartarum syrového 1 lot,
soli obecnej jeden lot, kyzu z zlatej rudy 1 lot [28] rtuťu 1 lot, to vše pálenenij
25 vínem napojiti a tríti na prach a učiniti ze dvů vajec klarum , tím taký napo-
jiti po tri razy a vždy zase vysušiti. Potem prachu teho vzíti 1 lot na 5 lotov
mědi rozpustené. Skušené jest.

Jiný kumšt

Wezmi 3 loty arseniku bílého, salnitru 2 loty, mercurium prostého
30 sublimatum 1 lot, soli polskej 1 lot a veištanu 3 loty. Zetríti to spolu a nalíti

na to mydlárského luhu, po tri razy a po každý zase vysušiti, a vezmi toho 3 loty [29] na hrivnu mědi, to jest na 16 lotov mědi. Skušené jest.

Jiný kumšt

A když by chtěl stříbro odháneti od mědi, i daj na test saturna, což se zdá, víceji chceš odhánati, by pak saturnem předal, nic to neuškodí. A když 5 rozpustíš a půjde, daj do neho mědi a dýmej až do konce, ale to viec, musíš mati test z samého popela a namíšeti klejtu do toho popela. Glejt slove, kedy starý test [30] roztlučíš a vyšejduješ, to slove glejt. Skušené jest.

Jiný kumšt

A kdyby chtěl bukvici probovati, roztuj najprve bukvici. A kdy méká 10 bude, že se dá tríti, i vezmi ji a šlichuj ji a potem usuš ten šlich (:aneb hlinu:). Potom vezmi toho šlichu 2 funty a antimonium, to špisglasu 4 loty, ať jest na poly zetretý. A vezmi k tomu 12 lotův olova zrneného. A nejprve, aby šlichu a špisglasu těch prachů, aby dal do tigele [31] nemnoho, nieco potrusil, potem olova též trochu a tak vždy vrstvu olova zrneného a vrstvu prachu, až tak 15 plný tigel bude a dej do ohně, kdy bude červený, dýmej, ať teče, a když poteče a zsedne se dole král, i dej ho na test. Skušené.

Ad idem

Vezmi 2 funty olova zrneného a 2 funty glasgalu a 2 bukvice a funt antimonium. To spolu zetri a vlož do tigele a nech, ať teče, a když již dobře 20 v toku bude, vezma kliešte [32] a vylej do bukly zlatnického. A bukly má býti trochu rozehřený a lojem napuštěný a potem zespod zůstane král i vytluč ten král a dej jeho na test.

Jiný kumšt

Na hevere

25

Vezmi 4 loty špisglasu a 3 loty oberku z železa i dej to v oheň a když dobre poteče, aby nezameškal, dej do canu, urobie z hlíny čo žlabek a zamast jej lojem a chceš-li [33] tvrdší mati, vezmi 6 lotů špisglasu a 1 lot oberku. Skušené.

Lutini sapientis

Vápno, sol obecní, cichla, olovo spal a zetri et commisce cum urina etc.

Alembik

Calch (:vápno:), múka obecní a olovo spálené na prach resolve cum
5 ova bielkem samým etc.

Jiný kumšt

[34] Ut cuprum levire de albertur. Recipe urinam pueri et pone in cam
salem commonem et calefac cuprum usque ad rubedinem et fiet album et
mollissimum. Ut metallum campane esset maleabile. Calefac ipsum multo-
10 cies et extingue in aqua communi.

Ad mollificandum ferrum et omnia metalla. Recipe metalla et ignita
[35] extingue in stercore bovis vel vaccae et detempera cum melle multocies
et erunt maleabilia.

Ut cuilibet aureum colorem immittas.

15

[36] *Jiný kumšt*

Combure cornu et quid combustum fuerit ex eo rade et abicie quid
autem fuerit sub cobusto accipe et in aquam cum pauco sale porojice et
posquam ferrum ignitum posueris intus ex tunc opus tuum immitte et co-
lorem aureum recipiet.

20

Jiný kumšt

Si coxeris sulphurem vivum et arsenicum (nad tým glosa arany gleit)
cum acie vel auricalco in similitudinem vadet argenti. Si plumbum vel stag-
num agitatum in vahe terrae nono cum arsenico et calaphonia in similitu-
dinem vertitur aurum.

25

Et auricalcum ut apareat verum aurum. Recipe ammoniacum (nad
tým glosa : föt só), terrae et commisce cum sputo et in volve auricalcum
(velencei rezet) [37] postea calefac ad ignem et fiet aurum.

Nota

Si stagnum funditur et in acetum volvitur vel infunditur ex prius cum tartaro vel albigne vel sale ammoniaco (nad tým glosa: fõt sóval) depuretur et limatura camlibis vel ferri indici cum eo misceatur fit argentum durum et album et album hoc fecit Imperator Fridericus. 5

De albacio levis et pulchra. Lique fac cuprum bene [38] puretur in cruxillo et cum est fixum misce de foliis apii et reitera quiquies et erit opus pulchrum.

Ad de albandum oeconomicum metallum. Recipe sulphur maturum calcem vivum ova et terram et tempera cum aceto et urina pueri pone illi olla vitrea butata et mitte in fricore per 10 vel 7 dies postea funde vel aliud 10 metallum et iacta de super et erit album.

[39] *Jiný kumšt*

Chceš-li rtuť stvrditi v celý kus, urob sol z uriny dětinsky a vysublimuj ju a tu mec na rtuť horký aneb teplý a bude korona, ale na testu neostane. A když budeš vyhrívati test, naklad olova, což se zdá a bude-li prskati olovo 15 na testu, vyhrivej predce, až prestane prskání, potom klad zlato nebo stříbro.

Abys rozuměl, čo jest plik. Pokud olovo se hýbe [40] na testu, ještě nepliklo, pakli již samé teče, techty stane, již pliklo.

Jiný kumšt

Chceš-li piekně stříbro jako hradky mati, vezmi železo studené, 20 a když z horkosti veliké plikně, odklada uhle, snášej nad ním to železo, a pak na něm zrostú hradky pěkné. Skušené.

Jiný kumšt

Test velmi pekný takto urob: vezmi konské rohy [41] a hnáty a spal to na prach dobre a potem stluč dobre a zetri na kameni a vezmi popela z láz- 25 ně ustalého pod plachtú a nalí naň vody a moč, po tri razy zlívaje s něho a příčinej popela s kostí k popelu vymočenému a nabíjej do obruči železnej a potom vysuš dobre test, ať jest vysušený na místo.

A když budeš chceti probovati, vyhrej velmi dobre test [42] obkladuce dobre uhlím kováčským a udielaj sobě piecku s cihel, a tak se nepovedeš na 30 něm jistě.

Jiný kumšt

Vezmi 1 centnir mědi a 2 olova a jedno talentum nebo funt, to jest jedno salarmonicum a 1 funt cínu a to spolu všecko zvar a nalezněš zlato aneb stříbro, a zejména s pliku, vyvar v octé neb v vodě, v soli a veištanu, 5 bude pěkné.

[43] *Jiný kumšt*

Zlato na testu hnáti takto urob: kdyby měl zlato hnáti, musíš ohném prudším hnáti, ať by na testu nezachladlo zlato. Jestli zachladné a stane, již jeho snadne nedoženeš, snáze na testu skrupnatie a ve sklo se obráti. Potom 10 je musíš sniasti a zase znovu zredekovati etc. A kdyby mal k pliku doháněti nebo pristupiti, dožeň prudkým ohněm a když plikně, zlešuj teplú vodú v odkladu uhlí na stranu a tak bude [44] plik pěkně jistě. A kdyby pristoupil k pli s mědí, techta zroste na horu jako jež a tu škodu velikú vezmeš anebo 15 dopuštěj k pliku, zlešuj teplú vodú a tak škody nevezmeš. Jisté skušené jest.

A hnal-li bys jakú vec z mědi neboli meděnú, nedopuštej k pliku přijíti, než pridávaj olova, pokud' měď vidíš v něm, a tak sobě škody neudelaš.

[45] Stríbro fixované a v zlato kumentované když do olova na testu príde, i olovo jemu krády odejme a bude zasa bílé stříbro, a když pravý ci- 20 ment není, i zbielí zasa od olova na testu.

Jiný kumšt

Vezmi 2 díly sulfuru a 1 díl salnitru a 1 dílu soli obecnej a rozpále, čos nechal, to klidení ti, kdy to ať v salnitru zhorí a sulfur ostane a ten sulfur poteče s prvú zem a chcešli, [46] můžeš k tomu přidati salarmoniaku a potom 25 toho sulfuru pripraveného 1 lót a mercurium umoreného 1 lót a to spolu s tím sulfurem vlož do týglíku. Potom vezmi mied' a rozpust ji v tyglí a ten prach prvnější mec na ni tam a med' silu vezme jako stříbro pravé a na olovu plikne.

Aby kůží projedlo naskrze, vezmi tie mušky zelené, keré bývají na zimostráží, na jahodách a to stluč s solí a octem a prilož a tak dlúho rob, 30 jak dlúho chceš mati bíle a naposledy vyber a vymy a zvar [47] v veištanu surovém a v krídie a vymy a salalkali pridej a budeš mati piekné. Cinobř jest k fixování vodie a kradování vodie dobrá, nebo dáva váhu a opravuje.

I sirka toliko se hodí k vodám fixovaným a kradovaným, ale může býti bez ní i také s ní.

Jiný kumšt a proba

A když chceš rožtovati, tak vezmi rudy, a jestli jest tvrdá i vlož ji do ohně, a když se rozpálí, uhašuj [48] ji v svém moči anebo v luhu mydlárském, dokad' se nepopuká dobře a jestli by nečistá byla, vyčist a vyšejduj ji na šintroku. A pakliť se vidí, že jest čistá a že není zemnosti v nej, techty 5 netreba ji šejdovati.

Nota

A potom vezmi toho šlichu nebo rudy 1 díl, 1 dílu glogalu a 1 dílu glejtu a k tolova, coť se zdá do tejlíku a vstaviti do ohně a dáti uhlí, keré by se nepadalo a obklásti okolo tyglíku a dýmej nejprv oheň. Poznenáhlu potom 10 [49] vždyz viecí a když se počně rozpalovati, dáti oheň dobré vieci, a když by již počil, že jako mlasti již teče a potom půjde dym z něho, když dobře má tieci, i nechaj tak za dobrú chvíli a potom sniati dolův a nech ať samo vychladně od sebe. A kdy ochladně, rozbiješ tygli i najdeš na dně králik v olově slitém.

A potom vyhrej dobre test a kdy se vyhreje, že bude červený i vložíš 15 ten král do testu a musíš dymati, až se rozpustí, a hnáti zasa dotud, až se zavre. A když se zavre, drž tak prece, až se zase otevre. A potom půjdu barvy [50] modré, zelené, brunátne a barvy ty minú, bud' pilen, nebo stane to již plikno a bude tak čisté jako zrkadlo i potom sejmi dolu a nech tak, ať 20 ustydně a budeš mati jistie.

Pec nevelikú delati

A kdyby mal rudy s klobúček, i vezmi uhlí prosiatý aneb stlučený a primíšej k nemu hlíny spálenej a zmíšej a zmoč, ale ať jest nevelmi sypko a urob jamu v zemi tím uhlím a hlínu dobře natlač a ubi, ať jest ta jama tak hluboká na misu, neboli málo užší a oblož ji s cihlami na čtyri strany 25 a urob díru [51] a tak naklad' najprve uhlí, za několik hodin ať se rozpálí a potom bude-li tej rudy s klobúček, techty vezmi 8 funtův olova na uhle, potom vezmi lžicu železnú, ber tu rudu a klad' na oheň aneb uhlí a dýmej dobre. A když již uhlídáš, an se rozpustila, techty vezmi viec tej rudy a tak až do konca a potom rozber piecku a vrchní šluku stáhni dolův a žen až do 30 pliku na testu etc.

Jiný kumšt

A kdyby kremen byl bílý, žeby rozuměl, že jest pri něm zlato, i takto urob: vezmi a zroštuj jej, až se dá tríti [52] Potom na šintroku pust do něho rtuti, coť se zdá a tri rukú, co můžeš nejdále, až by do seba rtuť zlato přial
5 a potom pěkně vypust rtuť šintroka a vytiahni rtuť skze zámiš, šnioru zati
hni, ať vynde rtuť von, a která tam kulička rtufu ostane, i vezmi ji a daj
na nějakú črepinu a potom dej v nenáhly oheň, ať se rtuť vykúří von. A jestli
bude mati co v sobě, tu zostane buď zlato neb stríbro. Ale rozumej, jakby
do prutkého ohně dal, prskně, musíš do malého ohňa dáti a coť zostane po
10 vytažení, [53] to muožeš schovati k jinej probe etc.

Jiný kumšt

Aby spustil stríbro spolu s mědí, techty rozpust stríbro a nastruhaj
pilníkom mědi do toho rozpuštěného stríbra. A kdy se všecko rozpustí, i se
mi z ohně, ať samo vychladne, aby nepoznali, zvar dobre veištanu a vytiah
15 ne veištan stríbro na vrch a měd v prostredku zostane. Skušené jest jistě. Etc.

Jiný kumšt

Chcešli urobiti stríbro ze železa, vezmi cínu a rozpust na tyglíku.
A když ten cín rozpustíš, [54] nastruhaj pilníkom do toho rozpuštěného cínu
železa a tak jej utvrdíš a můžeš k tomu pridati trochu sírky, nebo sírka hor
20 kost dáva a jí nič nepohubíš. A potom kdy se rozpustí všecko, nechaj tak,
zejm,a z ohně a viděl by, žeby zachladlo, vezmi nové vejco a z toho vajca
ten bílok a vli nato a dáš tím barvu a nech tak, ať samo vychladně. Skušené.

Jiný kumšt a proba

A jestli jest ruda a znamenal by, [55] žeby pri ní stríbro bylo i měd i zla
25 to, techty roztuj ji, až se dá tríti. Jestli by byla tvrdá, uhašuj ji v svém moči.
A když ji ropzetreš na kameni a jestli by byla nečistá, i vyšejduj ji na šintroku
a zasa ji vysuš a vysuše ji, daj toho prachu rtuti, vsypaje na šintrok a mišej
ten rtuť v tom prachu, a budeli mati v sobě ten prach zlato, ten rtuť všecko
k sobě prijme. A potom ten rtuť vypustíš šintroku von a vytiahni skrze bar
30 chan a to, co zostane na šintroku po rtufu, dej do tyglíku a pridej zrneného
olova a páleného olova, [56] glozgalu s klejtem a dej na oheň. Potom dej na test
a nejprvo vypal test dobre. A kdy se rozpálí test, dej ten král s tygly. By málo

olova bylo, daj na test nejprve olova, coť se zdá a potom králik. A kdy se olovo
dobře rozpustí a viděl by, žeby se velmi zlejoovalo, daj tím větší oheň, nebo
ohném glej vypálíš a dokud jest na testu, pohybuj, nebo tady mied' vháníš do
testu a musíš toho pilen býti, nebo skoro plikne, jestliže zachladiš a zvláštie 5
co se dotýče rudy z mědi. A když [57] již plikně a zdálo-li by se, žeby při něm
mnoho mědi bylo, nedej zachladnutí, ale pridaj olova, dokud jest na testu
a neplikně. Jestli žeby pliklo a zdálo by se málo toho hnaného na testu, i vy-
hádž a uhlídáš, co bude. A jestli by sa zdálo, žeby při něm ještě měď byla,
musíš schovati, až by po druhé na testu hnal i potom mezi jiné dej na test etc.

Prísada k šmelcování

10

Sol, sírka a ty trosky, coť co od šmelcování zostane, pakli by neměl
tých, vezmi kovácké a vápna nehašeného [58] a olova a pakli máš co šlichu etc.

Aby pustilo skosili kamen

Vezmi troškův z dřeva brestového, najdeš ji mezi popelem, 2 funty
a vápna 2 funty a vody 5 funtov, aby to moklo do čtvrtého dňa a potom var 15
spolu, žeby vyvřelo. A když vyvře, vstav do tichej peci, aby samo ostatek
vyschlo. A potom kedy se to sedne, i vezmi toho trošku a vondej do tygle
jako 1 lískový ořech a pustí hned-li kamen, to je jisté.

[59] Giný kumšt

A chceš-li zlato pristrojiti, vezmi sirky a var ji za tri hodiny v octie, 20
v dobrém vínem a prilívaje po dva razy octa a to spoje spolu s mědí pilova-
nú a polož do sklenice a zaváž ji a nech v peci státi, co by nebylo příliš horko,
prez noc. A z toho bude sírka a vezmi tú sírku a urob z ní cinobr prsotým
obyčejem. A ten cinobr vlož do vodky koprvasovej, aby prve koprvaser spá-
lil a urobil z něho vodku. I bude tá vodka červená a vlož krumšpotu a ledku 25
obecního a bude z toho vodka červená a potom tu vodku [60] vlej na popel
teplý a sprvu ohněm lehkým a potom větší, ať oschne.

Nota

A potom tím cinobrem stříbro spálené nebo rozpuštěné bude červené
a když predrečený sulfur nebo sírka navrevší vodu zlatú aneb stříbrnú ja- 30
kožto rtuťu, hned se stvrdí, a více-li ho v ohni páliš, červenejší bude i tvrdší

Jiný kumšt

Chceš-li oddéliti zlato od mědi, vezmi krále měděného a spal jej v hrnci odhrozenom a bude krechká, i zetra ji na prach, vezmi toho prachu 2 díly a olova dva díly i rozpust olovo v tygli a zasypaj tím prachem pomaly, až olovo vyhorí, techty vyber z mědi zlato tvrdé a krechké a to zetri na prach 5 a tolikež [65] rtuti, zetri to spolu a nech ať uschné za deň a noc etc. Nebo zlato na rtuti zrá, tak dovedeš. Skušené jest.

Jiný kumšt

A chceš-li divokú rudu změkčiti, aby z ní urobil zlato anebo stříbro, takto učin: vezmi soli 8 lotův a salnity 8 a spust to v ohni spolu v tygli. 10 Potom vezmi vajštanu páleného 4 loty a polož do skleničného hrnca [66] a nalej nad to silnej vodky. A takto urobíš silnú vodku alebo luch. I vezmi vápna nehašeného a popela brestového, jednostajnú váhu, a nalej nad to moče konského na čtyri prsty a nech tak státi za 3 dni a ten moč nad ní oplivá na dva prsty. Potom usuš to na lechkým ohni a opět vlej na to tej vody 15 silnej a zamíšej jako i prvej a tak učin po 3 razy.

Nota

A potom vezmi rudy vyšlichovanej lotův 14 a [67] prvních věcí 8 lotův a polož potem na test, ať tečie, a olova čtyři lokty přičiň a ochlad' a opět zase přičiň na testu 10 lotův olova a budeš mati jasné stříbro alebo zlato. 20 Koštuj na kamenku štrich, jestli stříbro jest. Pakli se neodmyje, jest biele zlato. A tak skušeno mnohokrát Johannes Perechent von Reysspurk 1556.

Jiný kumšt

Chceš li ocelí nebo železem nebo stříbrem s pera psáti. Vezmi pilník a zetri ním ociel aneb štrich věci, kerú chceš jmenovaných, nebo [68] velmi 25 dobrej mosazi. Potom na kameni zetri a vyčist pravé a potem temperuj s gummy arabským a budeš psáti jako jinú barvú. Potom opravuj zubem a bude písmo čisté. Skušené.

Jiný kumšt

Chceš-li lazur rozpustiti, vezmi kriedu a urob z ní troji luch: silný, menší a tretí nejtěžší a učistí perem chlupatým v nádobe a v náčiní niejakovém čistém a nech tak, ať málo postojí a když se ustojí, urob tak i druhý, 5 potom i tretí, a zleješ ten luch tretí, nech ať vyschne dobre i zetri sklarum a skumim arabským, a tak bude lazur čistý. To jest skušené. [69]

Proba rýchla

Vezmi rudy jakejkoli a zroštuj ji, a zroštuje zetri ji dobre na kamení, a zetra vyšejdij na šintroku a vysuš zasa a potom ji syp do tyglíku a vsypa- 10 jíce dejž mezi to olova, což se zdá, více-li rudy, více olova a daj na uhlí a dejmej, dokud' se olovo kúri a jak se ten šlich rozpustí a olovo vyhorí, i sejmi dolův z ohně a opět zetri na kameni, prvé však vyšejduje, a když ji vysrniš, dej potom na test a žieň až do pliku a když plikne, mnoho-li [70] málo-li 15 tom míti budeš. Tu se muožeš spraviti, to máš naučení ode mne Mikuláša Kremnického. Léta 1545.

Si vis invenire thesaurum

Vezmi kopytník a vlož ji do lampy a nalej oleje a jdi kdekoli chceš, aby se nadal pokladu, techty jakž na to místo přideš, kde jest poklad [71] a hned 20 z lampy vyskočí a tu hledej. Skušené jest jiste, etc.

Kumšt jiný

ode mne Jana Zemánka 1523

Jestli by se ti trefilo, že nacházejí se v potocích kule, niekteré budú jako hlava, některé vetšie, některé menší, některé jako pesti, některé jako 25 vajce, některé budú čierne, některé brunatné, některé zelené, některé draplavé, některé hladké, ale rozuměj, jestli jich najdeš, chyba času, tuto rozuměj, [72] to pravím na svú přísahu i na své človečenství, nenajdeš v nich nic, než techdáš máš čas Svatého Jána měsíce, to máš jistý kumšt a přísazný od nás zlatníků, abychom žiadnemu nepoviedali. A toho margazitu na bane nenos, 30 nebo nevědí jemu co učiniti tak, tak sú hrdí na průbery.

Dále, když žita kvitnú to totižto i pšenice, techdáš [73] vystúpi každé potoční na vrch, i ty kule jak rozbiješ, uhlídáš jako vaječný žlutek zrna v nich a jiný čas nic, ty margazit techdáž nejlepší, leda chlapů toho nezjevuj a pri každém bude strach. Neboj se nic, zaklň zlého ducha.

Mele

5

V malej korni hore pred mírem idúce toto máš spis jistý beze všího falše, to pravím na své človečenství i na svou přísahu, nebo vím, že božích darův nepreberú a ani svět prebude, jesú kule některé jako šafel, niekteré jako hlava, některé menší, rozbíjaj jich, když pšenice kvitnú, ač pustí na tě strach, nedbaj nic, najdeš zrna jak žlutek vaječný. A jak ten měsíc zijde a pomine, již nehledaj, nebo nenajdeš nic. Jan Zemánek. [74]

Mele

Konec dubra na Považí nad Nedzezu již v roli jest štolne, jest kámen temného hřebičku barvy, jméno jemu ksaldus.

Alchidemia

15

Jenž slove aqua fortis ode mne Hanuša Čecha 1578 sprobovaná

Vezmi 2 funty vitrolium a 2 funty salnitru a stluč to spolu a daj do kolby hliněnej a vstav na pernici anebo na pecku a tiahni skrze alembik [75] tichým ohněm ten šadvaser a dej do kolby hliněnej nebo sklennej ten šadvaser a dej do něho půl čtvrtce mercurium a zahrad' kolbu dobre voskem 20 a nech tak státi pres noc, ať se učistí a chceš-li, aby tá voda stríbra nedělala, vlož do nej 1 lot salarmoniaaku a bude samo zlato.

Druhá voda k tej robotie

Wezmi 2 funty ledku a 2 funty salnitru a stluč to spolu a daj do kolby [76] hliněnej a daj na pecku do penice do piesku a vlož alembik na kolby 25 a zaflastruj dobre a tiahni do jinej sklenice a když vytiahneš, slej do jinej kolby, ať se učistí jako první a vrž do ní pol čtvrtce stríbra aneb mercurium a zahrad' kolbu voskem, nechať se učistí.

Tretí voda k tej robotie

Vezmi 1 funt vitrolium a 1 funt salnitru a 1 funt soli obecnej a 1 funt vaištanu a jeden funt mýdla benátského a stluč to spolu všecko v mažaru [77] a potom stluka dej do kolby hliněnej a vstav na pecku do pernice na piesek
5 a vlož alembik na kolbu, zaflastruj ji dobre a tiahni skrže alembik do jinej sklenice, a když stiahneš, vlej do kolby a tu hliněnú kolbu vyplákni, jestli by bylo čo nečistého tam a von vylej. A tu vodu z kolby sklennej vlej do kolby hliněnej, a tu rozuměj, aby tú vodu trikrát táhl urinovú, tak jako najprve táhl. A když stiahneš, dej tú vodu do kolby sklennej a zahraď voskem, ať
10 duch nevynde von a tá voda urinová i k stríbru i k zlatu potrebovati se bude.

Čtvrtá voda k tej robotie

Vezmi vodu urinovú a vlej do kolby hliněnej a vstav na pecku do pernice na piesek a vlož alembik na kolbu, zaflastruj ji dobře [78] a tiahni skrže alembik do jinej sklenice, a když stiahneš, vlej do kolby a tu hliněnú kolbu
15 vyplákni, jestli by bylo čo nečistého tam a von vylej. A tu vodu z kolby sklennej vlej do kolby hliněnej, a tu rozuměj, aby tú vodu trikrát táhl urinovú, tak jako najprv táhl. A když stiahneš, dej tú vodu do kolby sklennej a zahraď voskem, ať duch nevynde von a tá voda urinová i k stríbru i k zlatu potrebovati se bude.

20

[79] Jiný kumšt o zlatém oleji

Vezmi 4 loty zlata dobrého a mercurium 4 loty a to zlato spiluj anebo z zrň a zrob a vezmi tygla a vlož to zlato s tím mercurium do toho tygla a míšej čím máš, ať se spojí s druhým a daj to do šrbly a zetri to a daj do kolby sklennej a dej naň vodu šadvaser, do ktorej si dal salarmoniak, [80] jak na tri prsty nalej a potom dej na pec do piesku a alembik zaflastruj dobre a tiahni vodu do recipientu a když stiahneš i opět táhni jakos prvej táhl, a tak tú vodu stiahuj a zase dávaj do toho dne, až tú vodu všecku vysušíš a potom dobuď to zlato z tej kolby a dej tú vodu, kterou si urobil z ledku a salnitru a daj zase nato zlato do kolby a vlož alembik a zaflajstruj
30 a tiahni [81] do recipientu a kedy stáhneš, nech ať schladne a zejmi alembik a tú vodu vlej na to zlato a vlož zase alembik a tak dlúho stáhuj, až tú vodu vysušíš a potom opět vyňmi to zlato jak umíš a opět zetri na kameni mramorovém a opět vlož do kolby sklennej a daj vodu, kterou urobil z soli a z vitrolium a salnitru a z benátského mýdla a z veištanu a daj tu vodu do

tej kolby na to zlato, ale varuj se, aby netrel prsty, a vstav na pecku, vlož alembik a zaflastruj a tiahni do recipientu. A když již stiahneš, [82] ať zchlada-
hľadně a zejmi alembik a opět tiahni, až všecku vodu zase vytáhneš, a tak
rob až do týho dne, až tu vodu všecku vyťahneš a to zlato potom, kedy sch-
hladne, daj na mramorový kamen a zetri a daj zase do kolby sklennej a daj 5
tu vodu urinovú, kerú si tiahel po trikrát a daj na to zlato tej vody na dlaň,
coť se zdá a potem dej do písku na pecku a vlož nato alembik a zaflastruj
a tiahni vodu do recipientu a když vytáhneš, nech tak, ať zchlada- a potem
sejmi alembik dolu [83] a potom dej jinú vodu jako prvější, tím spôsobem
tiahni skrze alembik dolu a potom dej jinú vodu jako prvější, tím spôsobem 10
tiahni skrze alembik až po tri razy. A když zchlada- , vynmi to zlato, jak
umíš a daj na kameň mramorový a zetri a oblep kameň voskem, ať neteče
s kamene dolu olej na stranu a vlož to zlato s tím kamenem do veľchkej piv-
nice a ať teče dolu s kamene do širokej sklenice. A když se rozpustí, vezmi
ty toten olej s tím, co se nerozpustilo na mramoru, ale však se rozpustilo. 15
Vezmi z toho oleje 4 loty a 20 lotův mercurium a dej do toho oleje a urobí se
z toho múka biela [84] s mercurium, a potom dej ten prach i s tím, jestli by se
nerozpustilo, daj do kolby sklennej a daj toho zlatého oleje, ale napust do tej
kolby a vlož na pecku do pernice a vlož na to alembik a zaflastruj a tiahni až
vysušíš a nechaj, ať zchlada- a potom dobud' a zvaž, co jest ho všeckého, co 20
jest ho koli, odváž tolikež mercurium syrového a odváž a prvé to zetri, co si
odvážil a daj to spolu s tím mercurium do tygle a zahrej druhý tygl v ohni
a dej ten mercurium toho horkého tygla a zamíšej, ať jedno [85] druhô pŕjme
a potom to vylej na inkus zámiša nového a vytlač ten mercurium skrze ten
zámiš. Potom najdeš v kuli v tom zámiši zlato pravé a zrele a potom ho daj 25
do tyglíka nového, a jestliže váži lotův 8, techty daj do toho jedon kvintlík
puresu a vstav do ohně a najdeš zlato pravé v králiku, které bude vyšným
gradu než uherské a tak budeš mati zlato pravé, tím spôsobem můžeš robiti
i z stríbra jako z zlata. To máš jistý kumšt.

[86] *Jiný kumšt*

30

Tuto se píše, kterrak máš dělati z monety zlato

Vezmi 4 loty sírky, 4 loty arseniku, 4 loty bolum Armenum, 4 venera,
4 loty sanity a těch recept 5. Zetri na kameni a potom mácej 8 lotův mone-
ty v dobrej vodě obecnej a prisyp témi prisadami a dej do hrnka úzkého,
dlúhého a presypaj to tam a zamaž to tam dobrú hlinú a daj na pecku do 35
pernice a drž ohněm dobrým 16 hodin, a potom kedy zchlada- , vezmi von
a opáč, jestli se kde rozpadlo, zamaž zase dobrú hlinú a daj do peci, když se

bude kuriti [87] a potom vezmi zase, kedy schladne, otvori a co se skrusilo, to vezmi na stranu preč a keré se neskrusilo, to zase prosyp tím prachom jako prvé a urob a daj na pecku do písku a žeň zase do 16 hodin a potom nech schladne a ráno vrž do peci, kedy sa bude kuriti, a potom kedy schladne, rozbi a tak se vsecko skrusí. Potem zetri na kameni a potom odváž jedon 5 lot soli a druhý lot salnitru a tri loty vejštanu a 4-tý lot benátského mýdla a to zetri vsecko spolu a dej do tygle nového a daj na pecku a rozpust dobre, ať vre a daj olova 8 lotův a to rozpust dobre na krále, i rozbi, najdeš krále, [88] potom ten král dej na test a žeň, jako jiné preháníš a tak ten plik dej do 10 šadvaseru a budeš mati tretí díl zlata, a potom když odšajduješ, zlej tu vodu do jinej kolby vody prostej a smyj do tygle, a kedy se ustojí, slej dolu a usuš, a když uschne, odváž ho a jestli bude vážiti 1 lot, techdy pričiň lot mercurium surového a zahrej v tygli, ať půjme druhé a zamíšej a vykruř do tygle a pridej trochu purisu, co ti se zdá a pridýmej dobre, najdeš zlato pravé a tak 15 se živiti muožeš.

Jiný kumšt o pagamentu

[89] Vezmi vizmutu šejdovaného 2 loty, mercurium sublimatum 2 loty, salarmoniaku 2 loty, veištanu 2 loty, purisu 1 lot, talku rožtovatého 2 loty, zetri to vsecko na kameni mramorovém a dej do páleného, které jest 20 trikrát distilované a daj do hrnka polevaného a vysuš to tak na tichém ohni. A kedy vyschne, zetri na kameni a rozdělaj vaječné bielky, ať jest jako těsto a narob z toho těsta kulek jako buob a suš jich, ať sú suché. Potem odváž mědi 8 lotov kotlovej a rozpust ji a mec na ni ty kulky a míchej paličku a tak moc, až jich 2 loty vmeceš a potom vylej na inkus a tak nandeš pagament 25 dobrý. Skušené jistě.

[90] Jiný kumšt o fixování salnitru

Chceš-li salnitry fixovati, dováž salnitru 1 funt anebo 2 funty a vezmi mosazný mozdír, oblož uhlím kovátským a dej ten salnitr do teho ohně mozdire, a když se bude salnitr rozpuštěti, i vrž na tu salnitru jedon uhel 30 zahašený z peci domácí na tu salnitru rozpuštěnú. A bude uhel skákati, ještě není dobre i vrž opět, a když již nebude skákati, vylej ten salnitř nač chceš. A takový salnitr budeš míti, když budeš potřebovati k antimonium.

[91] *Jiný kumšt o lejstrování salnitru*

Vezmi vápna nehašeného a nalej na to vápno vody čistej a nech tak státi pres noc, až se učistí a vlejž tej vody na panvu medenú a vstav na oheň a kedy počne vríti, dej ten salnitr do panvy, coť se zdá. A když povre, trochu vylej na korýtko, polože průtička krížem, a tak budeš míti salnitr dobrý a pravý. 5

[92] *Jiný kumšt de cinobrio*

Vezmi 4 loty stríbra pilovaného a 4 loty mercurium a dej do tygle spolu. A vezmi druhý tygel a dej do ohně a zahrej do červena a vezmi von a vlej ni s tím stríbrm do toho tygle a hybej penzlem železným. A když bude chladnutí, vylej do tygla a najdeš stríbro krechké. Odváž 2 loty živého ohně 10 a rozetri na kameni a rozpust na hlinenej panve polívanej a daj to stríbro do ní a míšej penzlem železným, ať se bude zrniti jako bob nebo hrach, [93] potom dej na kamen a zetri a odváž 2 loty ledku kalcinovaného a zetri spolu. A pakli by nemal ledku, ale vezmi arseniku 2 loty a vezmi kolbičku polívánu 15 a dej do ní a zamaž dobrou hlinú a daj na pecku do písku a tiahni dobrým ohněm do 10 hodin. A potom kedy schladně, sejmi dolu a rozbí a najdeš cinobr bílý, pěkný. A s tím cinobrem budeš robiti, co budeš chcíti, trebas olej, nebo chceš-li, rob s kamenem, muožeš i stríbro delati, to máš jistý kumšt. [94]

Jiný kumšt de lapide ad propositum

Vezmi kremen potočný, červený, ať jest světlý i zroštuj jej a stluč 20 v moždíri a prosej skrze sitko husté a odváž ho 8 lotův a vizamty, keré jest šejdovaný skrze šadvaser, půl funta a stríbra šajdovaného 4 loty a dej všeko troje na kameň a zotri a dej do kolby a zamaž a daj hrnčarovi do peci do ohňa dobrého a potom vezmi a kdy vychladne, rozbí a najdeš kameň panpuškovej barvy, a jestliže by se co chytilo, otri o kameň, ať jest čistotný 25 a stluč zase [95] v moždíri a ovej pres sitko a daj na kameň a odváž půl funta vizmutu šejdovaného a daj na kamen a zetri spolu a daj do kolby hlinenej a zamaž a daj opeť do peci hrnčírskéj, do dobrého ohně a potom ať schladne a vezmi von a rozbí a najdeš kameň barvy ohnivej, a tak rob, aby více kremenice nebral, než jako prvě, a ten kameň abys schoval k robotě. Cinobre 2 30 loty cinobre a 1 lot kamene rozpust a vylej do gispukle a ten král dej na olovo a žeň do testu [96] až plikne a tak budeš mati zlata, dobrý užitek v stríbre, a tak robiti muožeš a se cvičiti.

Jiný kumšt de cinobrio

Vezmi 4 loty stříbra dobrého, pilovaného a 4 loty mercurium a dej to spolu do tygle a zahrej do červena a vlej to stříbro s tím mercurium do toho tygla a míšej, ať se pojme a potom vylej do jiného tygla, najdeš stříbro krechké
5 i vezmi šadvaser, který jest urobený z jedného funtu salnitru a [97] z druhého funtu ledku a dej to stříbro do tej vody do kolby a daj na pecku do pernice do písku a vlož na to alembik a tiahni vodu do recipientu a tak tiahni po dva razy a zase vlej a nech schladne a potom vezmi to stříbro a daj ho na kameň mramorový a zetři a potom dej do kolby hlinenej a odváž 2 loty opilkův cih-
10 larských a dej do tej kolbičky na ten cinobr a zamaž dobre hlinú a daj do pernice do piesku a drž sprvu ohněm lechkým a tak rob do 8. hodiny a potom nechať až [98] ochladne, vezmi dolu a rozbí a najdeš cinobrž pravý a stříbrný a s tím cinobrem můžeš robiti všecky veci dokonale, můžeš jej obrátiti i na olej, na takový k tincture i na všecka jiná umění. To máš dokonale jistý kumšt.

15

II

[99] *Jiný spis o Rajci*

Za Rajcu jest jedon vrch a jméno jemu Kamešnice. Jak prída k tomu vrchu, tu aby rozumel, jako se máš spraviti, aby leda chlapu toho nezjavoval. Tu rozumej podle tohto spisu, nebo musíš těch věci hledati podle kumštu,
20 nebo se ty věci ne vždy dadí bráti, než kdy ten čas príde v roce jeden měsíc, potom jak ten měsíc pomine, můžeš tam ani nechoditi, nebo nedostaneš nic, bis ty co robil, ale jakoť sem [100] napred pověděl, pod tím vrchom sú potoky a těm potokem jména Kamešnice. Pak v těch Kamešnicach v každém potoku, kedy bude o Svatém Jane, najdeš kule, niekteré čierne a některé brunátné a některá zelené a zase některé budú draplavé a některé budú hladké,
25 kedy jich roztlučeš, ale velmi tvrdé. Najdeš v nich tie časy zrna zlata jako žlutek vaječný, některé jako buob, některé jako hrach a ještě některé většie, to pravím na svú prísahu, že jinače není a najlepšie, kedy pšenice kvitnú. [101] To máš jistý kumšt skúšený ode mne Jana zemanka. Než to pamatuj: jak ten
30 čas mine, nenajdeš nic, to ber s bázní boží a chudiny nezabivej etc.

A sú tu kule některé jako šafel dobrý, jako šachtár, jako hlava, jako pěst i jak husí vajce, nebo ten kumšt jest prinešený z země vlaskej, z Bononije, od pana Fridricha z Velkého Hlohova, to zlato vyžšího gradu jest než uherské, to viec jistě a daliť toho milý Bůch dojíti, nedaj se klamati [102] a k panám
35 toho nenas, než do Moravy, tu urobí spravedlivé, a leda chlapu toho kumštu nezjevuj, nebo ten měsíc všecko i potoční hore vystúpí i každý poklad chyba

kanjové rudy, ale i ty se vytruje a prosušejí. To máš kumšt nade všemi kumšty skúšený jistě a spravедlivý a potajemný prede všemi obecnými ludmi chyba alchymistov: to maj v tajemnosti a leda chlapu toho nezjevuj. [103]

Jiný spis na Krumpachy

Ptej se od Nového Trhu k Klášteru. Potem od Kláštera přideš mezi 5
zámky dva. Jednému jméno Nedzeze a druhému jméno Šorštein. Potem
k Libovni mestečku, potem ptej se na Krompachy. Jduce k Pivničnéj, aby
rozuměl, než k Pivničnéj dochodia a ty dochoditi budeš, jest krčma v údolí
samotná, nebo Krumpachy ležia na silnici. Pak minúce tú krčmu, ale v půl
honích najdeš koryto jako konie napájí z něho. I vpadá voda do toho kory- 10
ta [104] od půlnoci, jdiš tím potokom vzhůru a přijdeš na roveň, tu najdeš
v tom potoku, co si hladal, tu ber s bázní boží. A měžž tú rudu rtuťovú. Zase
jduce od tej krčmy k Pinvičnéj, ale v půl Krompachu jest potok, vychodí od
pravej strany, tu berú drobnú měď, ale neznají, jest zlato, aby se umel spravi-
viti, jak by se měl dovédovati. Ptej se, kde berú tu měď jako hrach. Potom se 15
rozumem sprav a podle toho spisu etc.

Andreas z Holomuce a Joannes Táborita 1565.

[105] *Jiný spis k Bílej vodě 1562*

Ptaj se po potoku Bielej vody i drž se pri ní, až přideš za jedon vrch,
jenž slove Štysl. Tu rastie jedna drahá zelina jméno ji unora. I drž se predce 20
teho Bílého potoka až přideš k Bílému jazeru skrze né vpadá Biela voda.
Potom obejdi to Bílé jazero a nechaj jeho po pravej straně nebo ruce, až na
druhá stranu přideš, a tu najdeš cuk lazurový pri kraji toho jazera.

Potom chceš-li toho dojiti, aby jeho pres prekážky vody uťal, ohled-
ni se potom a uhlídáš skalú [106] an padá potok s tej skaly tak děleko jako 25
půldruhých honův. Potom najdeš pod tím potokem diery v tej skale, můžeš
do ní vjiti, tam najdeš ten cuk lazurový, který tiahne skrze to jazero. Toho
lazuru drží 3 loty zlata.

Andriš Heverik 1562.

Jiný spis o Žiabim jazere

30

Nemáš lepšího chození jako o Svatej Margitie, techty (na okraji pripísané NB) najvíceji žiaba stojí. Ten, který vaš vůdca bude, ten aby [107] vás dovedl

k Žiabímu jezeru, nebo pred tím Žiabim jazerem najdeš skalnú cestu nebezpečnú choditi, kedy jest vítr, a hned to Žiabi jazero jest za tú nebezpečnú cestú. Pakli Němec, který vás povede, techdy nemecky to jazero jmenují Krotenschecht, a když přideš k Žiabímu jezeru, techdy spatři, kady s něho voda ide
5 nebo se tratí. Tu najdeš díru v jednej vysokej skale i vležíš do tej díry štolny po ruku a po nohách, až skrze tu skálu proležeš a tam najdeš prostranství, potom najdeš moch i zdvihni ten moch anebo posekaj, [108] tu najdeš, co si žiadal jako lískový orechy, a na chudinu nezapomínej ve jméno Boží.

A potom vynda z tej díry, jak by chcel daleji jíti, techda uhlídáš potok
10 an padá do jazera Žiabeho, vynda na vrch, kde ten potok vpadá, a tu najdeš v tej díre, co si hledaj ještě. Potom kdy svú vec spravíš, pust zase ten potok pres tu díru, a tak se sprav.

A potom zase nechaj tú díru po pravej strane nebo ruce a jdi [109] vedle tej skály, nebo jest jako zeď aneb múr, k půlnoci, ale dvoje hony nebo
15 za troje zarobenú díru a tu najdeš ještě lepší, tu ber s bázní Boží, jináče nenajdeš. To pravím na své člověčenství Sigismundus Opaniensis 1566.

Descriptio ad montes Carpaticos

Anno a nativitate Christi 1566

Jdúce z Kežmarku, ptej se [110] na bílú vodu, která teče na Bielu, jedno
20 mestečko ze trinácti. Jdiž podle tej vody na horu, až přideš do Kompašacht, kde z toho mestečka konie pasú. A když přideš, kady voda vychodí, jdiž pres ni, až přideš k červeney borovej hore. Nehaj tej hory na pravej ruce a jdúc mezi horami, nedrž sa vysoko k horám, až přideš k jezeru tretímu od polského jazera a tady jdi do jednej hory. Akdyž prejdeš tú vysokú horu
25 i trefíš na chodník, kady polnici chodia. A potom přideš k skale jednej vysokej, jest jako stena, i obrát se k půlnoci i uhlídáš [111] chodník, tak se obrát i uhlídáš to Žabi jazero. Jako s vysokej veže tu hled' velmi pilno, kde voda vychodí z toho jazera pres horu vysokú, ale za tu vodu se neobracej, ale hled' pilno, kde druhý skok vychodí a nebude potreby daleji choditi odtad'
30 a tan hledaj takového znamení: 2 čakany a mlatec a perkajzin a ruku na kameni vykresanú, a tu aby pilno pohledl po tej ruce, kde ukazuje a pod tím plesom tam a pod tú uplzejú najdeš, co si hledal, a stoje u tej ruky, která jest celá v kameni vykresaná i odval ten kámen a odraz tu vodu, tu najdeš díru, kudy tá voda vpadá, [112] vejdi do tej díry a ber s bázní Boží.

35 A chceš-li jiného dojiti a lepší najiti, tecda choď po úslní teho kamení i hled', kde najdeš červený potok, tu najdeš, co si žiadal.

Na luce za jezerem tu najdeš díru vykresanú v kameni v stiené, tu s pilnosťou hľadaj, nebo jest dobre zapravená, tu ber s bázní Boží etc. Paulus Ratiboriensis et Fabianus Sartor 1567.

[113] *Concordans descriptio cum praecessa*

Anno a nativitate Christi 1567

5

A když přideš k Kežmarku, jdiž od něho vedla potoka, kterému ríkají Bílá voda. Drž sa preca při ni a přideš za jedon vrch, který zovú jménem Štyzl, kde raste jedna drahá zelina, jméno jí UNORA. Za tím vrchom však drž se ty prece pri tej vode vodie Bílej, až přideš k Bílému jazeru, to jest k hlavině tej Bílej vody i obejď to Bílé jazero a nechaj ho na pravej ruce [114] 10 anebo strane a jdi na svú stranu, to jest na levú ruku, tu najdeš gank lazurový pri tom kraji jazera. A potom chceš-li teho ganku dojíti, aby jeho mohol bez vody dostati, pohled pilno i uhlídáš padá potok s skaly daleko jako půl druhých honův. Potom hľadaj pod tím potokom i najdeš ten gank, který se tiahne pres to jazero dolův, ten pak lazur drží v sobé 3 díly zlata a tomu 15 jazeru ríkajú nemecky Krotenschecht. A když přideš k Žiabimu jazeru, tečie z něho potok a tratí se do zemie, tam najdeš jednu dieru [115] v vysokej skale i vlez do tej díry jak můžeš, tam potem najdeš prostranství a méch. Už dvihni toho méchu a tu najdeš, co si hľadal. NB

A vyjduce z té díry zasa, i vidíš an potok vpadá z toho jazera Žiabiho 20 i vedši na vrch, jdiž k tomu cestú pod vrchom, tam najdeš díru pod tím, kady voda spadá, tam hľadaj potom hleď pustiti ten potok zase tú díru, a tak se rozumem sprav.

A potem opět nechaj tu díru, po pravej ruce jdi vedle tého a tej skaly, nebo jest jako k půlnoci, v tu stranu za dvoje [116] nebo za troje hony, tu naj- 25 deš zapravenú díru, otevri a vejdi tam a ber s bázní Boží. A jdi po tej skale k půlnoci, tam najdeš potok a spadá s tej steny od polední, tu jdi po tej skale na hůru vedle teho potoka, až přideš na roveň a tu jest potok červený, v tom potoku ber. Wenceslaus Kro.

Mons Baba

30

In summimate montis illius est quoddam coelarium in quo thesaurus ingens repositus est ab eo coelario quere quercum ad ocassum solin et a praedicta [117] arbore invenies signum sub quo et in quo est arca quod sub musco solis de auro arabico invenietur.

In eodem monte. Quere lapidem a longitudine hominis, qui dicitur altare de eo lapide cernitur Živec in eodem lapide excelsa sunt signa ligo. Stella. ZXZNX Stella quorsum demonstrata vade recta ifra ad duorum stadiorum longitudinem ibi invenies pratulum in quo reperies sub musco
5 aurum arabicum.

Ex eodem monte profluit quedem rivulus Malapona et bystra dictus, perge ad medium milliare invenies quercum in eadem rotam sculptam et manum hominis vade quo manus ostendit ibi [118] quere sub musco septem de taxo super tres palos sub eodem soepe inveniens copiam auri.

10

Jiný spis 1561

Z Kladska Mikuláše a z Pezinku Martina Postruhača a z Litoměřic z země české Pavla Slosiara a z Pardubic Urbana Sukeníka a Chochola Kožušníka z Králova Hradce, komu to dá Pán Bůch a důjde těch míst, děkuj milému Otci nebeskému z jeho darův a chudiny nezabivej, ale uděluj rad ve
15 jméno Božie, i my více nepůjdeme k tým Trim turiniam, ale na tom prestávame a děkujeme milému Pánu Bohu z jeho darův, které nám ráčil propujčiti. Túto aby rozuměl, podle tohto spisu netrebať bude docházeti do trech štolní u Trí turin, [119] ale niže tého kláštera sú tri studne. Prida pak tiem studniam, pohled pilno, v ktorej jest studni zelený písek. Prober do podeš-
20 vy, najdeš pramen zlatý jako palec i drahé kameny. Tu ber s bázní Boží a pritom tě Pánu Bohu poručiam etc.

Jiný spis jistý a skušený

jistě pod svú přísahu ode mne Jana Zemanka, zlatníka z Těšína 1560

Ptej se od Hranovnice do Hrabušic. Prida do Hrabušic, doptaj se na
25 uhlare Jakuba, jeho otci jméno Štefan, on vám pokáže. A jestli žeby ho nemohol doma trefiti, jdúce ku klášteru tím chodníkom, co chodí do Dopšenej od chodníka s konmi na pravú stranu do doliny. Ptaj se toho Jakuba, kde berú ten kyz červený, v hline jest, jako spálená to hlina velmi červená [120] jak ukáže, techdy naber, jest markazit takový. Pridavše k němu mědi,
30 pridavši mosazi, pridáš-li i železa, tretí díl budeš mati zlato, jestli budeš rozuměti probovati: jestli by neuměl, prines ke mne do Těšína k Janovi Zemankovi, coť váha donesie, to pravím na svú přísahu i na své človečenství a tak se uměj spraviti podle tohto spisu, leda chlapu toho nezjevuj by byl markazit, než že jest kyz: tu ber s bázní Boží.

Jiný spis o Mošnici v liptovském vidieku

Léta Pána 1569

Ptej se do jednej vsi, jméno jí Dúbravka. Prída k ní, ptej se některého dobrého člověka, kerý by věděl vrch, jméno jemu Mošnička. Prída pak na tú Mošnicu, tu se rozumem sprav [121] a podle toho spisu. Hledaj znamení, na 5
rerabu jest ruka, kde pak ruka ukazuje loktem, tam hledaj, nebo jest mnoho znamení i na svrčine jest kříž a vyše toho místa jest měsíc a hvězda. Hledaj pilno, nebo jest zapravená a jest zlatá ruda a po nej jest pramen jako zblo, barvy pak jest brunátnej. Tu ber s bázní Boží a chudiny nezabivej.

Spis na Tatry

10

jistě skušený

Kerý by věděl potok, kerý leží pod vrchom, kerý slove Holica, v tom potoku hledaj některé jako hrach, některé jako pohanka. A ty ak by chtěl do toho vrchu jíti, [122] ptej se do tej díry, kde berú brunátny kryštál. Tu najdeš kameny drahé, jenž slove topázius, motyst, rubín: i také v tom potoku naj- 15
deš, co jest pod tím vrchom, jenž slove Holica. To drahé kamení rozmanitých barev jest. Jistě já sem bral Nicolaus Hustopiczky léta 1562.

Do Kubach, od Kubach do Kravan aneb k Kravanom, tu jest ten vrch Holica. Naprotiv v každém potoku, co do tej Holice idú, hledaj a najdeš i to kamení drahé i okolo všeckého vrchu. Jiste skušené jest tak ode mne Jana 20
Zemanka.

Jiný spis pod Tatry od Dunajce 1565

Ptej se k Oravskému zámku, potem k Tvrdošínu, od Tvrdošína [123] k Trstenej, od Trstenej pres hory na Dunajec k Mentušovi Šoltysovi, potom od Mentuša skrz Borovú horu pod Tatry jest bahno. Jak k tomu bahnu pří- 25
deš, tu se rozumem sprav. Prevracej na obe strany to bahno, najdeš zlato. Jest čierné jako smola a když ho roztlučeš, tu uhlídáš, co si hledal. Já sem, Sebastian Čech z Litomyšle, vartoval svých tovarišův, o tem Mentus Šoltys dobre vie a udělal sem na vrchu víchu na znamení svých tovarišům, kdyby 30
kdo šiel, měl sem tú víchu dolu zhoditi, aby se měli ku zbroji. Jak nabere po tri razy, muože z toho Pána Boha chváliti a užívati do smrti. Etc.

Jiný spis o Polome

Léta 1568

Kdyby měl s toho vrchu zasa dolu jíti tú starú cestú, [124] jest Poloma po levej ruce. Jdiž pres tu Polomu, až prídeš do Černej hory. Hned z tej Polomy do ní vyndeš nedaleko i prídeš ku dvěma jedlom, sú stiate križem. Pak pod těmi jedlami jest znamení, jest kůl vstrčený do země, tu vyťahni ten kůl a odkry a ber, co si hledal. Jest ruda červená, zlatá a od toho místa vyšej jest skála jako pec, tak tá jedna sliata jedle leží na tej skále, vedle toho voda plný potůček maličký, to sem já sám našel i lámal, jest červená ruda a v ní
10 zlata dost. Joannes Táborita.

Jiný spis nad Lipovec 1558

V malej skore sú znaky takové, jest jich několik. A když prídeš k zámku Strečnu [125] a potom prídeš do Vrudek, potom se daj previesti pres vodu jménem Vách, až do Lipovca a když prídeš, ptej se některého človéka, ať
15 ukáže chodník, co jest ten vrch nejvyšší nad Lipovcem. Pak za tím vrchom jest lúka a na tej lúce jest barina a v tej barine jest červená voda a stojí v tej barine veliký rakytový chrast. Pak tu je a se rozumem sprav, prober a najdeš některé kulky jako lískový orech, některé jako hrach, některé menší v šupině, roztluč a budeš mati ryzé zlato. Tu sem já bral podle spisu Nicolaus
20 Ziatecky a Václav Kožišník z Králova Hradce a Pavel Tkáč z Mýta z země českéj roku 1558. NB

Můžesh hledati poklad i po Hodiech ducha Svatého zeslaný. Etc.

Jiný spis o Kadném potoku

Léta 1565

25 V tom Kadném potoce stojí jedle a jest na ní ruka vyrezaná o dvú prstů, ukazuje dolu k potoku, k slunci východu a z druhej strany potoku stojí buček a jest na něm vyrezaný kalich, dále po vode jest barina a v tej barine jest zlato potoční jako buob a jako hrach a jako semenice zrno a černé jako smola. A nemohl-li by věděti, která jest to barina, najdeš dva drúhy aneb
30 drúky pres ní preložené. A od toho buka stiahla se jest haluz pres potok, a prejda na druhú stranu potoka, staníš a obrát se od toho buka, očima hledíc vzhůru pres hlavu, potom jdi a pohledej tej ruky na jedli vyrezanej i uhlídáš pred sebu chrast lískový rozehnaný, kopej pod ním na laket z hluby, tu najdeš s bázní Boží dosti, ber, a tu sem já [127] bral Jeronim Krumpir vlastní

svú rukú a netreba by bylo tak hluboko bráti, ale se zavalilo: tu sem já bral svrchu jmenovaný Jeronim Krumpir z Holomuče o Svatém Janu Anno, 1565.

Jiný spis

Vrch Kadného potoka, když slunce vynde, opre se slunce v ten brech, kde jest šachta a jest jedla práve proti ní a koren lipový, co nejakové vidly, 5 v něm jest biely kyz a roztluka to, bude stríbro piekné. Tu ber s bázní Boží.

Spis jistý a skušený. Léta 1573

Joannes Soboslavského, Václava Čecha, Adama Žiakovica, Benodika z Podhradí de Tri turin cesta od Svatého Mikuláše [128] k Svatému Petru, od Svatého Petra do hyb, od hyb do Vašce, od Vašce do Východnej, od Vý- 10 chodnej do Štrby, z Štrby do Kravian, od Kravian do Kubach, od Kubach do Hranovnice, od Hranovnice jest hámor v poli. Pak proti tomu hámru jest chodník k vrchu na pravú ruku. Drž se tím chodníkem, všecko k sobie trefíš na znaky tri vruby niekoľikrát, až vyndeš a uhlídáš kríž vykresaný. Predce se drž k sobie, až prídeš k klášteru. Tu se rozumem sprav a podle spisu jest 15 chodník na pravú ruku do doliny, i jest díra po zápolú i vejdi a ber hlinu sivú a červenú práve na samém zadku tej díry i nos do doliny k potoku a zmývej, tu najdeš markazit i zlata. Pak tu ber s bázní Boží a chudiny nezabývej.

RESUMÉ

Hoci sa prvé sporadické a nepriame zmienky o alchýmii na Slovensku objavujú už počiatkom 14. storočia, vo väčšej miere začali jej znalosti vstupovať do dejín poznávania na našom území až v druhej polovici 15. storočia. Jej šíreniu napomohli kontakty s dobovou európskou vedou, či už sa to dialo prostredníctvom pobytov študentov na zahraničných univerzitách, prienikom inkunábul, zakladaním knižníc alebo rotáciou odborníkov v banských, hutníckych, sklárskych, garbiarskych, ako aj ďalších podobných, technicko-remeselníckych prevádzkach.

Príkladom doteraz najstaršej dokumentovanej praxe v oblasti alchýmie z prvej polovice 15. storočia je nepochybne činnosť Bartolomeja Alchymistu (*Bartholomes Alchimista*) v Kežmarku, Jána Lekárniku (*Joannes Apothecarius*) v Bardejove, ako aj laboratórne pokusy kartuziánskych mníchov na Skale útočiska (*Lapis refugii*) pri Letanovciach. Tieto snahy indikujú značný rozvoj alchýmie v historickom regióne Spiša. Práve do spišského kultúrno-historického okruhu môžeme zaradiť autochtónny rukopis Ondreja Smockého *Vade mecum et ego tecum*, ktorý jeho autor priebežne písal po roku 1563 v Spišskej Novej Vsi. Ako už bolo v tej dobe zvykom, rukopis je okrem zbierky vlastných laboratórnych postupov aj kompendiom zloženým z prevzatých textov starších alchymistických autorít, ako bol napríklad Albertus Magnus (1193 – 1280), Roger Bacon (1214 – 1294), Raymundus Lullus (1232/35 – 1315), Arnald de Villanova (1235/48 – 1313/14), Tomáš Akvinský (1225 – 1274), Bernard z Trévisanu (1406 – 1490) či Gianbattista de la Porta (1545 – 1615). Nechýbajú pritom ani ďalšie cenné postrehy z uskutočnenia rôznych objavov, napríklad opis ložiska hematitu pri Spišskej Novej Vsi a jeho nájdenia. Mimoriadne zaujímavou súčasťou Smockého diela je znenie starobylého receptu na výrobu zlata, ktorý podľa neho používali za vlády kráľa Mateja (1458 – 1490) mnísi v Lechnickom kláštore („...*monachi in monasterio Lechnic w Niedzeczyc hoc laborarunt tempore Matthiae regis*“) za účelom hospodárskeho rozvoja.

Z iných rukopisných prameňov možno zmieniť stredoveké kódexy slovenskej proveniencie z prvej polovice 15. storočia a medzi nimi napríklad súbor alchymistických diel Gerarda de Solo-Cremonensis *Receptae et Commentarium super librum nonum Almansoris*, Rogera Bacona *Canones practici de medicinis componendis* a Avicennu *De argento vivo* pochádzajúci z historického fondu Levočskej knižnice, dnes ale v zbierkach Batthyányho knižnice v Albe Iulii (Rumunsko). Z *Bratislavskej kroniky* pochádza návod *Notae aliquae ad alchymiam spectantes*, vo fonde Knižnice bratislavskej kapituly v Slovenskom národnom archíve, fragmenty alchymistického zborníka bratov

františkánov domácej proveniencie zo 16. storočia deponované v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice.

Skupinu slovacikálnych pamiatok najlepšie reprezentujú rukopisy *Alchidemia Magistri Friderici* a *Opuscula artis chymicae*. Ide o charakteristické diela z oblasti alchymie, ktorých porovnaním možno dôjsť k zaujímavým záverom. *Alchymia Magistra Frederika* je rukopisom písaným od roku 1573, ale *Opuscula artis chymicae* implicitné vročenie nemá. Z nepriamych odkazov a kontextu však možno usúdiť, že rukopis vznikol v 17. storočí. Autorom prvého je Ján Sebeslavský (*Joannes Sobieslavensis*), pravdepodobne obyvateľ historickej turčianskej osady Sebeslavce, dnes súčasť obce Blatnica, pri druhom je pôvodca neznámy. *Alchidemia*, ako aj *Opuscula* sú pomerne objemné rukopisné kompendiá v rozsahu 128 a 390 strán. Zatiaľ čo pri *Opuscula artis chymicae* dominujú výpisky z diel Johanna Glaubera (1604 – 1670) či Johanna Thóldeho (1565 – 1614) píšucim pod pseudonym Basilius Valentinus, ktorých biografický a bibliografický profil je v odbornej literatúre pomerne dobre zachytený a známy, o pôvodoch textov sekundárne sprostredkovaných Jánom Sebeslavským, ako sú *Fridericus de Venetiae*, *Joannes Perechent* z Reysspurku či *Franciscus Cremonensis* nemáme žiadne bližšie údaje. Je to o to poľutovaniahodnejšie, že ide o autorov so zjavným vzťahom k slovenskému kultúrnemu prostrediu, ako sú Ján Zemánek, Hanuš Čech či Mikuláš Kremnický.

Napriek týmto medzerám v našom poznaní predstavujú *Alchidemia* a *Opuscula* výnimočné dobové pramene, na základe ktorých môžeme konštatovať bohatosť adekvátnej slovnej zásoby vo vzťahu k alchymistickému názvosloviu. Príkladmi takýchto pomenovaní sú napríklad pomenovania rozmanitých substancií ako napríklad „arsenik“, „ledek“, „kuprovaser“, „šadvaser“, „urina“, „krumšpot“, „markazit“, „salarmoniak“, „spissglas“ či „cinober“. Inokedy sú to názvy laboratórnych pomôcok, nádob a zariadení ako „sklenica“, „kolba“, „alembik“, „gispukel“, „moždir“, „pernica“ alebo „šintrok“. Podobne je to aj pri názvoch postupov, ktoré autori odvodzujú predovšetkým z latinského, prípadne nemeckého jazyka.

Spomedzi zmienených písomných pamiatok má osobitný význam *Alchidemia magistri Friderici* nielen pre zachované alchymistické postupy, ale aj pre podrobnejšie spracovanie miestopisu časti Slovenska, menovite oblastí Vysokých, Belianskych a Nízkyh Tatier, Liptova, Pienin, Spiša, Malej Fatry a pridruženého okolia Baranej a Babej Hory, dnes ležiacom na území Poľska. Pritom možno konštatovať, že ide o jedny z najstarších písomne zachovaných a presne geograficky lokalizovaných pomenovaní pohorí, terénnych názvov, vodných tokov, jazier a sídel z územia Slovenska. Jedinečnosť dokumentu spočíva v tom, že jednotlivé toponymá sú takmer výlučne uvádzané v slovenskej jazykovej forme.

CONCLUSION

Although the first sporadic and indirect mentions of alchemy in Slovakia appeared as early as the beginning of the fourteenth century, its knowledge became more significant in this territory in the second half of the fifteenth century. Its spread was facilitated by the contacts with contemporary European science, through the student stays at foreign universities, diffusion of incunabula, establishment of libraries and rotation of experts in mining, metallurgy, glass production, tannery, and similar technical and craft workshops.

The earliest documented example of alchemy practice in the first half of the fifteenth century is undoubtedly the activity of Bartholomew the Alchemist (*Bartholomes Alchimista*) in Kežmarok, John the Apothecary (*Joannes Apothecarius*) in Bardejov, and laboratory experiments of the Carthusian monks at the Rock of Refuge (*Lapis refugii*) near Letanovce. These efforts indicate considerable development of alchemy in the historical region of Spiš. The manuscript *Vade mecum et ego tecum* written by Ondrej/Andrew Smoczky, who continuously wrote after 1563 in Spišská Nová Ves, is bound with the Spiš cultural historical milieu as well. As was typical at the time, the manuscript contains besides a collection of its author's own laboratory processes also a compendium composed of texts borrowed from older alchemic authorities, such as Albertus Magnus (1193 – 1280), Roger Bacon (1214 – 1294), Raymundus Lullus (1232/35 – 1315), Arnald de Villanova (1235/48 – 1313/14), Thomas Aquinas (1225 – 1274), Bernard of Trévisan (1406 – 1490), and Gianbattista de la Porta (1545 – 1615). It also includes further precious notes concerning various discoveries, for example, a description of hematite deposit near Spišská Nová Ves and its discovery. Smoczky's work contains also a most interesting ancient recipe for the production of gold, which was allegedly used during the rule of King Matthias (1458 – 1490) by monks in Lechnitz convent (*...monachi in monasterio Lechnic w Niedzeczy hoc laborarunt tempore Matthiae regis*) for economic development purposes.

Other manuscript sources include medieval codices of Slovak provenance from the first half of the fifteenth century, among them, for example, the collection of alchemic works, *Receptae et Commentarium super librum novum Almansoris* by Gerard de Solo-Cremonensis, *Canones practici de medicinis componendis* by Roger Bacon, and Avicenna's *De argento vivo*, in the historical funds of the library of Levoča, nowadays in the collection of Bathyány Library in Alba Iulia (Romania). The instructions entitled *Notae aliquae ad alchymiam spectantes* are found in the *Bratislava Chronicle*, in the fund

of the Library of Bratislava Chapter in the Slovak National Archives; the sixteenth-century fragments of alchemic collection of Franciscan friars of local provenance are kept in the Literary Archives of the Slovak National Library.

The group of Slovak-language monuments is best represented by the manuscripts *Alchidemia magistri Friderici* and *Opuscula artis chymicae*. The comparison of these typical alchemic works leads to interesting conclusions. *Alchidemia magistri Friderici* is a manuscript written from 1573 onwards, while *Opuscula artis chymicae* does not have implicit dating. Indirect references and context point to its origin in the seventeenth century. The author of the former is Ján/John Sebeslavský (*Joannes Sobieslavensis*), most probably related with the historical settlement of Sebeslavce in Turiec region, nowadays part of Blatnica municipality; whereas the author of the latter remains unknown. Both *Alchidemia* and *Opuscula* are considerably voluminous manuscript compendia in the range of 128 and 390 pages, respectively. While *Opuscula artis chymicae* is dominated by excerpts from the works of Johann Glauber (1604 – 1670) and Johann Thölde (1565 – 1614), writing under the pseudonym Basilius Valentinus, whose biographical and bibliographical profiles are rather well documented and well-known in specialized literature, we do not have any closer information on the origin of the texts copied by Ján Sebeslavský, ascribed to, for example, Fridericus de Venetiae, Joannes Perechent of Reysspurk, and Franciscus Cremonensis. It is all the more regrettable as these authors, such as Ján Zemánek, Hanuš Čech, and Mikuláš Kremnický, apparently had some relation to the Slovak cultural milieu.

Despite these gaps, *Alchidemia* and *Opuscula* represent outstanding contemporary sources, on the basis of which we can comment on the richness of the proper vocabulary concerning the alchemic terminology. Among these terms are the names of various substances such as “arsenik”, “ledek”, “kuprovaser”, “šadvaser”, “urina”, “krumšpot”, “markazit”, “salarmoniak”, “spissglas”, and “cinober”. Others include the names of laboratory aids, containers and equipment, for example, “sklenica”, “kolba”, “alembik”, “gispukel”, “moždir”, “pernica”, and “šintrok”. Similarly, the names of processes are derived especially from Latin or German languages.

From among the mentioned written documents, *Alchidemia magistri Friderici* has a special significance not only because of the alchemic processes it describes but also thanks to a rather detailed treatment of the topography of a part of Slovakia, namely the regions of High Tatras, Belianske Tatras and Low Tatras, Liptov region, Pieniny mountains, Spiš region, Malá Fatra mountains, and surroundings of Barania and Babia Hora, nowadays in the territory of Poland. These are among the earliest written records

of geographically precisely localized names of mountain ranges, terrain names, watercourses, lakes, and settlements in the territory of Slovakia. The document is extraordinary in that the individual toponyms are almost exclusively in Slovak language forms.

ZOZNAM KNIŽNÍC, ARCHÍVOV, PUBLIKOVANÝCH PRAMEŇOV
A SEKUNDÁRNEJ LITERATÚRY

Archívy

Archív Krajského pamiatkového ústavu Prešov
Krajský pamiatkový ústav Prešov
Hlavná 115
080 01 Prešov
tel.: 051/2452812
e-mail: podatelna.po@pamiatky.gov.sk

Štátny archív Prešov – pracovisko Archív Poprad
Sobotské námestie 18
058 01 Poprad
tel.: 052/773 06 40
e-mail: archiv.po.pp@minv.sk

Knižnice

Evanjelické lýceum – Lyceálna knižnica v Kežmarku
Cirkevný zbor ECAV na Slovensku Kežmarok
Hviezdoslavova 18
060 01 Kežmarok
tel./fax: 052/4522242
e-mail: lyceumkk@gmail.com

Archívne pramene

Archív Krajského pamiatkového ústavu Prešov: *Výskumná dokumentácia z archeologického výskumu „Zámer obnovy NKP Hrad Šariš v rozsahu: pamiatkový výskum, konzervácia a čiastočná náznaková rekonštrukcia zaniknutej severozápadnej prístavby (vstup do kazematu v I.PP?) pamiatkového objektu NKP Veža bránová I. (ÚZPF 398/9) s jej využitím pre účely správcovského objektu na hrade Šariš“*, 2014. Autori výskumu Peter Šimčík a Miroslav Matejka.

Štátny archív Prešov – pracovisko Archív Poprad: *Daňová kniha slobodného kráľovského mesta Kežmarok z roku 1434 – 1444* (MK, sign. IB – 13).

Publikované pramene

- AGRICOLA, GEORGIUS: *De re metallica*. New York: Dover Publications, 1950, 638 s.
- ALBERTI MAGNI *Summi philosophi de mineralibus et rebus metallicis libri*
V. Argentorati: Apud Petrum Schoeffer, 1541, 183 s.
- CAROLUS WAGNER (ed.): *Analecta Scepusii Sacri et Profani*. Vol. II. Viennae:
Typis Joan. Thomae Trattner, 1774, 357 s.
- COMENIUS, JOANNES AMOS: *Janua linguae latinae reserata aurea*. 17. stor.
Anonymný slovenský preklad z Lyceálnej knižnice v Kežmarku.
- CONSTITVTIO Maximiliani II. Romanorum Imperatoris, ac Hungariæ,
Bohemiæque, Regis &c. iuxta quam Syluæ, Nemora, & Saltus Ciuitatum Regni
Hungariæ Montanarum, ac ditionis Iurisdictionisque, adnexæ porrò cædi, foueri,
propagariq, debeant Anno MDLXV. Trans.: PAULUS RUBIGALL. Vienna 1565.
- COSMAE Pragensis Chronica Boemorum. Ed.: BERTOLD BRETHOLZ.
In: *Monumenta Germaniæ Historica : Scriptores rerum Germanicarum Nova*
Series. Vol. 2. Berlin: Weidmanische Buchhandlung, 1923, 295 s.
- GABON, ANTONIUS: *Physica exotica sive secreta naturae et artis*. Tyrnaviae: Typ.
Academ., 1717, 194 s.
- HAIN, GÁSPÁR: *Löcse kronikája*. Lőcse: József Reiss, 1910 – 1913, 558 s.
- HELL, GEORGIUS: *Trifolium sanitatis medicum aneb o zdravj zpráva lekarka*
zepsana od Izraelity gednogo hogiti nemocy se snažugicyho. Ed.: MARIE
MAJTÁNOVÁ. Bratislava: Tatran, 1987, 133 s.
- CHESNE, JOSEPH DU: *Le grand miroir du monde*. Lyon: Pour Barthelemi
Honorat, 1587, 206 s.
- JOSTEN, CONRAD HERMANN: The Text of John Dastin's Letter to Pope
John XXII. In: *Ambix*, roč. 4, 1949, s. 34 – 51.
- KELLY, LOUIS G.: *Basil Valentine and his Triumphant Chariot of Antimony. With*
Annotations of T. Kirkringius (1678). New York: Garland Publishing, 1990, 189 s.
- KRONIKA anonymného kartuziána zo Skaly útočišťa. Trans.: NAĎA LABANCOVÁ
(citované podľa rukopisu).
- LAUČEK, MARTIN: *Zlatá báně*, 1775, 182 s. (ukopis v Univerzitnej knižnici
v Budapešti, sign. A 248).
- LAZAR, ERVÍN (ed. a koment.): *Alchidemia 1573: Slovenská alchymistická*
pamiatka. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*. Vol. 5. Bratislava: SAV,
1969, 475 – 513.
- Lekarska knyžka, z mnohych knyh lekarskych vybrana mystra Krysstana*
y Gynych, 1740, 157 s. (Rukopis v FK v Ostrihome, sign. II 190).

- LEMPE, JOHANN FRIEDRICH (ed.): *Magazin für die Bergbaukunde*. Vol. VII. Dresden, 1790, s. 105 – 156.
- LIBER LUCIS. In: *Secreta alchimiae magnalia D. Thomae Aquinatis*. Köln am Rhein: Excudebat Nicolaus Bohm-Bargen, 1579, s. 35 – 48.
- LIBER magisterii de confectione veri lapidis philosophorum. In: GUGLIELMO GRATOROLO: *Verae alchemiae artisque metallicae, citra aenigmata, doctrina*. Vol. 2. Basileae: Per H. Petri & P. Pernam, 1561, s. 226 – 231.
- MADLEN, JÁN (ed.): *Constitutio Maximiliana*. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea v Antone*. Martin: Osveta, 1962, s. 13 – 15 (slovenský preklad).
- MAJTÁN, MILAN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka*. Vol. 1. Bratislava: Veda, 1991, 536 s.
- MAJTÁN, MILAN a KOL.: *Historický slovník slovenského jazyka*. Vol. 5. Bratislava: Veda, 2000, 690 s.
- NEWMAN, WILLIAM R. (ed.): *The Summa perfectionis of Pseudo-Geber: A Critical Edition. Translation and Study*. Leiden: E.J. Brill, 1991, 785 s.
- OPUSCULA artis chymicae. Ed.: TATIANA LALÍKOVÁ. In: *Pramene k dejinám slovenčiny*. Vol. 2. Eds.: TATIANA LALÍKOVA a MILAN MAJTÁN. Bratislava: Veda, 2002, č. 43, s. 115 – 166.
- POZNAMENÁNĽ vžitečného lekárstwy wubec pro domácy dobytek, statek tež hid k tomu tohože dobitku, statku a hidu potrebné wipsánj. Banská Bystrica: J.J. Tumler, 1787, 340 s.
- PROCOPIUS, JOANNIS: *Dictionarium slavico-latinum*, 18. stor., 605 s. (Rukopis v OSzK v Budapešti, sign. Fol. Boch. Slav. 6/I., 6/II).
- SCHMIDT, FRANZ ANTON (ed.): *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn*. Vol. 2: (1565 – 1578). Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1834, s. 84 – 134.
- SOPKO, JÚLIUS (ed.): *Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica slovenská, 1986, 260 s.
- SOPKO, JÚLIUS (ed.): *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica Slovenská, 1981, 304 s.
- SOPKO, JÚLIUS: *Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a Rumunsku*. Martin: Matica Slovenská, 1982, 399 s.
- TAGÁNYI, KÁROLY (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár*. Vol. 1: (1015 – 1742). Budapest: Pátria, 1896, s. 96 – 168.
- TOKAJI *chirurgus*. 18. storočie, 18 s. (Rukopis v Tokajskom múzeu v Tokaji).

TORKOS, JUSTUS JOHANNES: *Taxa pharmaceutica Posoniensis cum instructionibus pharmacopoerum, chirurgorum et obstetricum speciali mandato excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici assumta*. Preßburg: Litteris Royerianis, 1745, 98 s.

WALD beschreibung vnd Ordnung der Wald vngehültz so zu dem Khupfferperckhwerch vnd handl im Newensoll bißheer gebraucht vnd noch khünffiglich gebraucht werden mügen im tausent fünffhundert vnnd im Dreyondsechzigste Jar auffgericht. Vienna: Michael Zimmerman in S. Annen Hof, 1565.

ZBIERKA chovateľských, lekárskeých a alchymistických rád. Ed.: MARIE MAJTÁNOVÁ. In: *Pramene k dejinám slovenčiny*. Vol. 1. Eds.: VINCENT BLANÁR A KOL. Bratislava: Veda, 1992, č. 113, s. 236 – 242.

Sekundárna literatúra

AGNET, JÁN: Alchymistická knižnica Pavla Doleviczényho. In: *Knihy 78: Zborník pre problémy a dejiny knižnej kultúry na Slovensku*. Vol. 5. Ed.: JOZEF TELGÁRSKY. Martin: Matica slovenská, 1980, s. 239 – 250.

ALLEAU, RENÉ: *Aspekty tradičnej alchymie*. Trans.: IVO PURŠ a MARTIN STEJSKAL. Praha: Merkuryáš, 1993, 172 s.

BALEGOVÁ, JANA: Šarišský hrad v časoch Juraja Wernera. In: *Pamiatky a múzeá*, roč. 52, 2003, č. 4, s. 18 – 19.

BARADLAI, JÁNOS a BÁRSONY, ELEMÉR: *A magyar orszáigeógyszerészet története*. Budapest: Aranyozott kiadói egész, 1930, 1268 s.

BARÁTHOVÁ, NORA: David Frölich. Kežmarok: Jadro, 1996, 112 s.

BAUKO, JÁNOS: *Társadalom és névhasználat: Magyar névtani kutatások Szlovákiában*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, 2017, s. 163 – 166.

BERTHELOT, MARCELLIN: *Introduction a l'étude de la Chimie des Anciens et du moyen âge*. Paris: Georges Steinhel, 1889, 330 s.

BERTHELOT, MARCELLIN: *Les origines de l'Alchimie*. Paris: Georges Steinhel, 1885, 445 s.

ČAPEK, VLADIMÍR: *Historie Bible*. 3. vyd. Praha: Vydavatelstvo Advent, 1990, 126 s.

ČESKÝ jazykový atlas. Vol. IV. Ed.: JAN BALHAR. Praha: Academia, 2002, 680 s.

DARMSTAEDTER, ERNST: *Geberova alchymie*. Trans.: PAVEL KRUMMER. Praha: Volvox Globator, 2012, 299 s.

- FIGALA, KARIN a PRIESNER, CLAUS (eds.): *Lexikon alchymie a hermetických věd*. Trans.: PETR BABKA. Praha: Vyšehrad, 2006, 305 s.
- FRÖHLICH, DAVID: *Medulla geographiae practicae, peregrinantium in primis usui, deinde historiarum et rerum (...) pleniori cognitioni accomodata, in qua potissimum Europae regiones nobiliores et aditu faciliores nova, compendiosaque methodo proponuntur... et tandem caeterae quoque Orbis terrarum partes summam pertractantur*. Bartphae: Officina Klösi, 1639, 456 s.
- FUNDÁREK, RUDOLF: Historický vývoj alchýmie na Slovensku. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku*. Vol. 7. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1974, s. 13 – 52.
- GOLTZ, DIETLINDE; JOACHIM TELLE a HANS J. VERMEER: *Der alchemistische Traktat „Von der Multiplikation“ von Pseudo-Thomas von Aquin*. Wiesbaden: Suddhoffs Archiv, 1977, 173 s.
- HALLEUX, ROBERT: *Les textes alchimiques: Typologie des sources du moyen âge occidental*. Turnhout: Brepols, 1979, 183 s.
- HELMUT GEBELEIN: *Alchymie: Magie hmoty*. Trans.: ROMANA MAIEROVÁ. Praha: Volvox Globator, 1998, 399 s.
- JESENSKÝ, MILOŠ a HRONČEK, PAVEL: Rozbor topografie v spise Alchidemia magistri Friderici ae de ferrea porta z roku 1573. In: *Historický časopis*, roč. 68, 2020, č. 1, s.125 – 136.
- JESENSKÝ, MILOŠ: *História alchýmie na Slovensku*. Bratislava: Balneotherma, 2010, 177 s.
- JESENSKÝ, MILOŠ: Hľadači pokladov. In: IDEM; ALEXANDRA PAVELKOVÁ; LENKA TKÁČOVÁ a STANISLAW ANDRZEJ SROKA (eds): *Čarodejnice, alchymisti a hľadači pokladov na Slovensku*. Bratislava: Goringa, 2009, s. 125 – 172.
- KAČALA, JÁN a KRAJČOVIČ, RUDOLF: *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny*. Martin: Matica slovenská, 2006, 220 s.
- KOSOVÁ, MÁRIA: Folklorizované texty na území Karpát v 16. – 19. storočí. In: *Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti*. Ed.: VIERA GAŠPARÍKOVÁ a KOL. Bratislava: Veda, 1980, s.137 – 157.
- KRAJČOVIČ, RUDOLF a PAVOL ŽIGO: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského: 2002, 250 s.
- KUCHARSKÁ, VERONIKA: *Ducissa: Život knážnej Hedvigy v časoch Jagelovcov*. Bratislava: Post Scriptum, 2014, 193 s.
- LALÍKOVÁ, TÁŇA: Z dielne alchymistu... In: *Kultúra slova*, roč. 40, 2006, č. 4, s. 199 – 206.
- LIPTÁK, JOHANN: *Alchimisten, Goldsucher und Schatzgräber in der Zips*. Kesmark: Verlag des Karpathenvereins, 1938, 49 s.

- MAJTÁN, MILAN: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda, 1996, 191 s.
- NEWMAN, WILLIAM R.: *Atoms and Alchemy*. Chicago: University of Chicago Press, 2006, 250 s.
- PAULINY, EUGEN: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo: 1983, 256 s.
- PAULINY, EUGEN: *Fonologický vývin slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1963, 358 s.
- PÉCH, ANTAL: *Alsó-magyarország bányaművelésének története*. Vol. 1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia II. és III. osztályának kiadványa, 1884, 502 s.
- PLESKALOVÁ, JANA: Jan Hus a nabodeníčka. In: *Oratio et Ratio*. Ed.: SVĚTLA ČMEJRKOVÁ a IVANA SVOBODOVÁ. Praha: Akademie věd ČR, 2005, s. 283 – 287.
- PLESKALOVÁ, JANA: *Stará čeština pro nefilology*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovi univerzity: 2003, 149 s.
- PONDUŠA, IVAN: Príspevok k dejinám alchýmie v Kežmarku. In: *Historica Carpatica*, roč. 15, 1984, s. 235 – 253.
- READ, JOHN: *Prelude to Chemistry: An Outline of Alchemy: Its Literature and Relationships*. London: Oldbourne, 1961, 328 s.
- SCHNEIDER, WOLFGANG: Die geschichtlichen Beziehungen der Metallurgie zu Alchemie und Pharmazie. In: *Archiv für das Eisenhüttenwesen*, roč. 38, 1966, č. 7, s. 533 – 538.
- SCHNEIDER, WOLFGANG: Probleme und neuere Ansichten in der Alchemiegeschichte. In: *Chemiker Zeitung – Chemische Apparatur*, roč. 85, 1961, č. 17, s. 643 – 365.
- SCHNEIDER, WOLFGANG: Über den Ursprung des Wortes „Chemie“. In: *Pharmazeutische Industrie*, roč. 21, 1959, s. 79 – 81.
- SLAVÍČKOVÁ, KATARÍNA: Alchýmia v Kežmarku – na hrade aj v lýceu – Kežmarský hradný pán ako alchymista. In: NORA BARÁTHOVÁ a KOL. (eds.): *Pol'ská rodina Lasky a Kežmarok: Zborník z odbornej konferencie*. Kežmarok: Jadro, 2012, s. 78 – 89.
- SZATHMÁRY, LÁSZLÓ: *Magyar alkemisták*. Budapest: Királyi magyar természettudományi társulat, 1928, 452 s.
- THEISSEN, WILFRED: John Dastin: The Alchemist as Co-Creator. In: *Ambix*, roč. 38, 1991, s. 73 – 78.
- THEISSEN, WILFRED: John Dastin's Letter on the Philosopher's Stone. In: *Ambix*, roč. 33, 1986, s. 78 – 87.
- THOMPSON, DANIEL V.: *The Materials and Techniques of Medieval Painting*. New York: Dover, 1956, 239 s.

TIBENSKÝ, JÁN: Dávid Fröhlich, In: *Biografické štúdie*, roč. 11, 1984, s. 56 – 62.

VAVILOV, SERGEJ IVANovič: *Izák Newton*. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 1952, 176 s.

WALEY SINGER, DOROTHEA: *Catalogue of Latin and Vernacular Alchemical Manuscripts in Great Britain and Ireland. Dating before the Sixteenth Century*. Vol. I. – III. Brussels: Maurice Lamertin, 1928 – 1931.

Slovník pojmov a termínov *Alchýmie Magistra Frederika*

alchidemia – alchýmia, náuka na pohraničí prírodných, technických a ezoterických vied usilujúca sa predovšetkým o zušľachtenie kovov prostredníctvom procesu premeny (transmutácia), ako aj o výrobu univerzálne uzdravujúceho elixíru života (panacea)

alchymajstrovstvo – pozri **alchydemia**

alchymagister – alchymista, človek zaoberajúci sa alchýmiou

alembik – v európskom stredoveku pomenovanie celej destilačnej aparatury, v pôvodnom význame označoval iba nadstavec na samotnú destilačnú banku (kukurbit), z ktorého bol destilát rúrkou odvádzaný do predlohy

arzenik – jedovatý oxid arzenitý As_4O_6 pripravoval sa žíhaním arzenových rúd, napríklad arzenopyritu za prístupu vzduchu

cinobr – cinóber alebo rumelka je triviálny názov pre sulfid ortuťnatý HgS , získavaný z minerálu cinabaritu

flus – pozri **potas**

kamenec – najčastejšie triviálne označenie pre draselný kamenec, teda síran draselnno-hlinitý $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$; vo všeobecnom význame ide o podvojnú soľ kyseliny sírovej používané spoločne s kuchynskou soľou pri spracovaní zlatej a striebornej rudy, ako aj v garbiarstve a farbiarstve

kolba – sklenená banka s dlhým, zužujúcim sa hrdlom

kradovať – gradovať, prevádzať na vyšší stupeň nejakej vlastnosti, najčastejšie rýdzosti kovu alebo teplotného stupňa

kuprvaser, koprvaser – vodný roztok pentahydrátu síranu meďnatého $CuSO_4 \cdot 5 H_2O$

ledek – pozri **kamenec**

luch – pozri **potas**

markazit – pomenovanie veľkej, bližšie neurčenej skupiny lesklých, sulfidických minerálov, od 16. storočia aj názov pre sulfid bizmutitý Bi_2S_3

mažar – mažiar, masívna, spravidla kovová nádoba určená k drveniu suroviny pomocou tlku

pernica – hlinená alebo kameninová nádoba so zúženým dnom

plik – tavenina

pliknúť – taviť, roztaviť sa

potaš – triviálne označenie uhličitanu draselného K_2CO_3 , získavaného obvykle odparovaním výluhu dreveného popola

rendlík – nízka nádoba na varenie, rajnica

salalkala, salalgala – pozri **potaš**

salarmoniak – pozri **salmiak**

salmiak – čpavková soľ, chlorid amónny NH_4Cl , používaný pri odlučovaní zlata od striebra cementáciou a pri príprave lúčavky kráľovskej jeho rozpustením v kyseline dusičnej

sanitra, salnitra – triviálny názov dusičnanu draselného KNO_3 , používaný ako okysličujúca prísada pri čistení kovov alebo ako východisková surovina na prípravu kyseliny dusičnej

šadvaser – označenie kyseliny dusičnej HNO_3

šejdovať – odlučovať od seba jednotlivé zložky zmesi, separovať

šintrok – miska určená na rozotieranie materiálu

šlichovanie – vymývanie alebo prečisťovanie, najčastejšie rozdrvenej rudy

šmelcovanie – tavenie, roztápanie

špisglas – triviálne označenie pre materiál získavaný z leštenca antimónového, v alchymistických textoch chápaný predovšetkým ako sulfid antimónitý Sb_2S_3 , teda nie kovový antimón

test – hlinená miska na prepaľovanie kovu

tyglík, tejglík, tygel – ohňovzdorná nádoba v tvare zrezaného kužela určená na tavenie a žihanie

veinštan, veištan – zmes vápenatých a draselných solí kyseliny vínnej, menovite vínanu vápenatého $CaC_4H_4O_6$ a hydrogenvínanu draselného $KO_2C-CH(OH)-CH(OH)-CO_2H$

vitriol – súhrnné označenie síranov ťažkých kovov, predovšetkým medi a železa

vizmut – bizmut, ťažký kov, v minulosti získavaný z minerálov bizmutinit ako sulfid bizmutitý Bi_2S_3 , bizmut ako oxid Bi_2O_3 a zásaditý uhličitan bizmutit $[(BiO) 2CO_3]$

OBRAZOVÁ PRÍLOHA

MICHAEL SENDIVOGIUS

VERTRAULICHE BRIEFTE DES COSMOPOLITAE
MIT DENEN VERGOLDETEN SPRUCHEN

DÔVERNÉ LISTY KOZMOPOLITU S POZLÁTENÝMI
PRÍSLOVIAMI

Anno 1726*

---

* Lyceálna knižnica v Kežmarku, sign. MS 1095.

Obr. 7: Emblém znázorňujúci alchymisticky vyrobené zlato v symbolike slnka. Štvorica lúčov predstavuje štyri živly – oheň, zem, voda a vzduch. Zvyšné tri sú označené symbolmi pre ortuť, soľ a síru. V obvode kruhu s krížom navrchu (symbol zlata) je päťica symbolov planetárnych kovov (v smere hodinových ručičiek): ortuť, meď, železo, olovo a cín.

Obr. 8: Alegorické vyobrazenie látky panaceum, pravdepodobne antimónu. Pre prívržencov Paracelsovej iatrochemickej školy bol univerzálnym liečivom (panaceum) práve antimón. Antimónové farmaká pôsobia pri opatrnom dávkovaní ako účinný prostriedok pre dávenie, preháňanie a potenie sa, avšak súčasne sú prudko jedovaté. Z tohto dôvodu je centrálnym motívom obrázku bazilišok, respektíve drak.

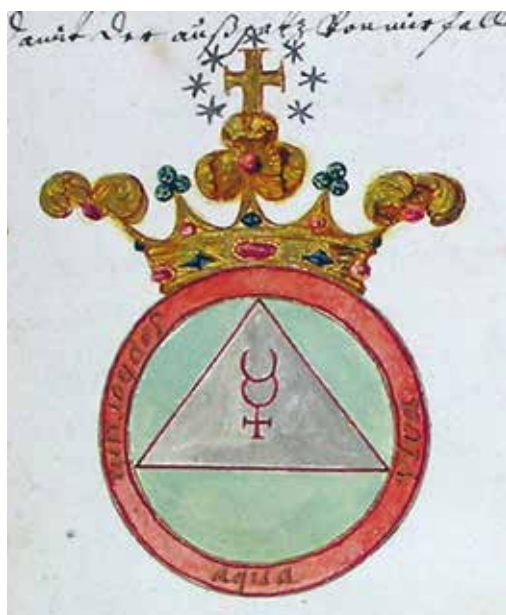
Obr. 9: Konjunkcia (coniunctio), teda alegorické stvárnenie reakcií prvkov a látok zúčastňujúcich sa na alchymistickom diele. Ženská postava symbolizujúca ortuť (s planetárnym symbolom Venuše nad hlavou a symbolom mesiaca v ruke) splyva s mužskou (s planetárnym symbolom síry a symbolom slnka v ruke). Z tohto spojenia vzniká červený lev reprezentujúci sulfid ortutnatý, teda rumelku. Alternatívnym výkladom dvojice muža a ženy by mohla byť symbolika merkuro-sulfurovej teórie, v takom prípade by však červený lev nebol rumelkou. Leo ruber by mohol predstavovať colcothar vitrioli alebo aj filozofický sulfur.

Obr. 10: Alegorické znázornenie jednej z etáp Veľkého diela alchymistov. Kruh so symbolmi pre meď, železo, olovo, zlato, ortuť a cín. Symbol slnka označuje zlato, symbol mesiaca zase striebro. Symbol uprostred nie je jasný, hoci pripomína značku antimónu.

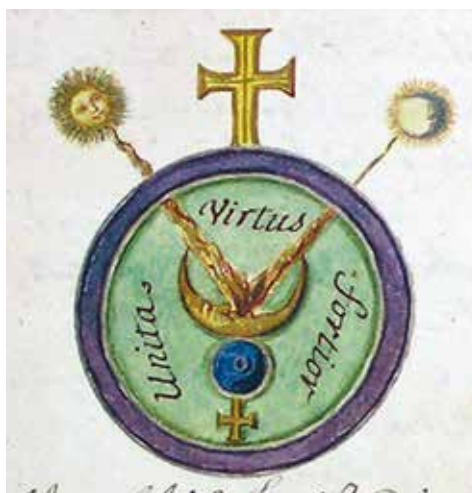
Obr. 11: Schéma Veľkého diela v podobe štylizovaného korunovačného jablka, ktorého význam zdôrazňuje ako najvyšší a vzácny laborantov cieľ kráľovská koruna. Tá je znázornená v šesťcípovej Dávidovej hviezde symbolizujúcej mystérium a zároveň zakomponovaná do trojuholníka so Slnkom (zlato), Lunou (striebro) a preškrtnutou kružnicou (auripigment). Slovná formula je variáciou pokynů Solve et Coagula, rozpusti a vyzrážaj, ktorá je kľúčom k úspechu. V medzikruží opäť vidíme planetárne značky kovov – síra (vľavo) a ortuť (vpravo).

Obr. 12: Vyobrazenie neznámeho bližšieho významu. Pravdepodobne upozorňuje na zásadné postavenie ortuti (symbol uprostred) v alchymistickej triáde ortuť – síra – soľ, reprezentovanej rovnostranným trojuholníkom. Nápis na obvode kruhu zase odkazuje na „živú vodu múdrosti“.

Obr. 13: V symbolike Veľkého diela, teda zamýšľanej premeny neušľachtitého kovu na zlato, sa často nachádza slnko ako symbol obvyklého alebo pre toto dielo pripraveného zlata, „filozofický sulfur“. Mesiac zase reprezentoval „filozofický merkúr“, striebro pripravené pre transmutáciu.

Obr. 14: Nie celkom zrozumiteľný diagram znázorňujúci vznik „filozofického merkúru“ tajomným pôsobením planetárnych vplyvov. Kruhový nápis upozorňuje, že táto moc je ich zjednotením silnejšia.

Obr. 15: Vo všeobecnosti je orol symbolom odparovania, ako aj kyselín používaných pri transmutácii. V tomto prípade korunovaný čierny orol predstavuje niektorý z čiernych sulfidov, pravdepodobne sulfid ortuťnatý. Naznačuje to symbol ortuti na jeho krídle a Hermesova palica (caduceus), ktorú drží v pazúroch ľavej nohy. Túto palicu obtáčajú dva hady reprezentujúce sulfur a merkúr. Aj tento obrázok pritom demonštruje, aký problematický môže byť výklad. Sulfid ortuťnatý má síce čiernu modifikáciu, ale nad orlom vidíme slnko a mesiac. Navyše zviera v pazúre symbol podobný antimónu a caduceus môže mať oveľa širší význam.

Obr. 16: *Pávi chvost reprezentuje počas postupu Veľkého diela farebné zmeny objavujúce sa v reakčnej nádobe. Vľavo od znázornenia slnka vidíme havrana symbolizujúceho čiernu farbu a alchymistický proces hnitia (putrefakcia).*

Obr. 17: Pelikán predstavoval kameň mudrcov, labuť zase symbol bieloby či vybielenia, čo sa zase vzťahuje k farebným zmenám prebiehajúcim v reakčnej nádobe. Pelikán krmí mláďatá vlastnou krvou je symbolom nie príliš zrozumiteľného procesu, hoci bol pelikán bol jedným z druhov laboratórnych nádob.

Obr. 18: Súboj fixného elementu s prchavým. Pokiaľ by sme sa pokúšali o doslovný výklad, možno ide o vzájomné pôsobenie ortuti a železa. Avšak pripúšťa sa aj iná interpretácia, keďže tento kov nebol pre alchymistov až taký zaujímavý. Na rozdiel od iných kovov (napríklad meď, zlato, striebro, zinok, cín a podobne) totiž v tomto prípade nevzniká alchymistami toľko cenený amalgám. Ak by bola nahá postava hermafroditom, ako naznačujú mužské genitálie a ženské prsia, symbolizovala by *materia prima*. Nástroj, ktorý rytier drží v ruke, nemožno identifikovať, avšak pre porozumenie alegórie je kľúčový – ide zrejme o jeden z krokov celého procesu.

Obr. 19: V hornej časti obrázku nám už známy motív pelikána krmiaceho svoje mláďatá a v dolnej ohnivý salamander symbolizujú nielen odolnosť chemických látok voči ohňu, ale aj samotný kameň mudrcov (*lapis philosophorum*). Ten je podľa alchymistickej tradície jednak odolný voči plameňu, ale je aj ohňom ďalej zušľachťovaný a posilňovaný, čím sa podobá bájnej ohnivej bytosti – salamandrovi.

Obr. 20: Alchymistická záhradka. Zdrojom zázračného transmutačného elixíru je zjednotenie alchymistických princípov soli, síry a ortuti. V strede sa nachádza fontána, ktorá ako zdroj „živej vody“ naznačovala zázračné účinky kameňa mudrcov.

Obr. 21: Pútnik, ako hľadajúci alchymista, sa prizerá na tri riečne toky s trojicou hadov symbolizujúcich alchymistické princípy podľa Paracelsovoho učenia: ortuť, síru a soľ. Alchymista sa nachádza na sútoku, ide teda o alegóriu zjednotenia, respektíve spojenia. Hady môžu symbolizovať už zmienenú alchymistickú triádu alebo znamenajú prekážky pri uskutočňovaní diela. *Ur secaepe lecatqui asit volum et apis denist et volo et ant ut hiliquia volum ea videlendi tecatus am sequas nat*

EDIČNÁ POZNÁMKA

Editori a autori publikácie ďakujú za spoluprácu a pomoc pri procese jej zostavovania týmto osobám a ustanovizniam: Ludovítovi Hallonovi, Vladimírovi Karpenkovi, Stanislave Kuzmovej, Ivane Labancovej, Romanovi Porubänovi, Kataríne Slavíčkovej a Evanjelickému lýceu – Lyceálnej knižnici v Kežmarku.

AUTORI

prof. MARTIN HOMZA, Dr.

Vedúci Katedry slovenských dejín Filozofickej fakulty UK v Bratislave. Venuje sa starším slovenským a stredoeurópskym dejinám, predovšetkým problematike naračných prameňov. Vo výskume sa zameriava aj na regionálne dejiny Spiša.

Doc. PaedDr. PAVEL HRONČEK, PhD.

Pracuje na Ústave zemských zdrojov Fakulty Berg Technickej univerzity v Košiciach. Vo svojej vedeckej práci sa venuje predovšetkým krajine, ktorú skúma z hľadiska historickej geografie, environmentálnych dejín, ako aj vývoja životného prostredia.

MVDr. MILOŠ JESENSKÝ, PhD.

V rokoch 2008 – 2019 pôsobil ako riaditeľ Kysuckého múzea v Čadci. V súčasnosti pracuje v nakladateľstve Belianum Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a prednáša muzeológiu a základy archívnictva na Katedre mediamatiky Fakulty humanitných vied Žilinskej univerzity. Venuje sa histórii vedy a techniky, predovšetkým dejinám alchýmie na Slovensku v kontexte strednej Európy.

Mgr. PETER ŠIMČÍK

Vyštudoval archeológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Je spoluzakladateľom súkromnej archeologickej firmy Triglav – Archeologická spoločnosť, s.r.o., Košice, v ktorej zastáva od roku 2012 pozíciu hlavného archeológa. Je autorom odborných článkov z obdobia praveku až novoveku. Primárne sa však zameriava na obdobie stredoveku a včasného novoveku. Je nálezcom dvoch unikátnych pokladov: Košického strieborného pokladu a Monookulovho pokladu.

prof. PhDr. PAVOL ŽIGO, CSc.

Vedecko-výskumný pracovník Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Venuje sa dejinám slovenského jazyka, jeho vývinu, dialektológii, slovanskej porovnávacíj a všeobecnej jazykovede.

Miloš Jesenský
Martin Homza
Pavol Žigo

Monumenta Linguæ Slovacæ Vol. IV

Alchidemia Magistri Friderici Æ de Ferrea porta
Sæculi XVI

Edícia *Monumenta Linguæ Slovacæ*
Rediguje Martin Homza
Vol. IV
Séria *Documenta Theoretico-praeceptiva*
Tomus 2

Zostavili Miloš Jesenský, Martin Homza a Pavol Žigo
Úvodné štúdie napísali Martin Homza, Miloš Jesenský,
Pavol Žigo, Pavel Hronček a Peter Šimčík
Jazyková redaktorka Ivana Labancová
Prebal, väzba a grafická úprava Martin Homza & Matúš Brilla

Vydala Katedra slovenských dejín Filozofickej fakulty
Univerzity Komenského v Bratislave
vo Vydavateľstve UK
V roku 2020 vytlačilo Polygrafické stredisko UK
Prvé vydanie
Rozsah 142 tlačných strán (6,15 AH) a 21 obr.

Printed in Slovakia

ISBN 978-80-223-5083-9